

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA
1976, LETNIK XIII, UDK 3

5-6

IZ VSEBINE:

Tone Krašovec: Samoupravno planiranje

Mara Bešter: Specifičen trg svobodne menjave dela

Marko Kerševan: Pojem razrednega boja in marksistična družbena teorija

Žena in družba: S posvetovanja o družbenem položaju žensk objavljamo prispevke: Mirjane Ule, Božidarja Debenjaka, Predraga Vranickega, Vide Tomšič, Marije Šoljan, Gabi Čačinovič-Vogrinič in Brede Pavlič

Zorica Priklmajer-Tomanović: Zahodnoevropski socializem in diktatura proletariata

Bogdan Osolnik: Svoboda in odgovornost množičnih občil v luči dokumentov OZN in UNESCO

Ernest Petrič: Helsinki in narodne manjšine

TEORIJA IN PRAKSA

1976

5-6

revija za družbena vprašanja, let. 13, št. 5-6, str. 337—544, Ljubljana, maj-junij 1976

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Vlado Benko, Vladimir Bračič, Zvone Dragan, Nace Golob, Silva Jereb, Polde Kežar, Andrej Kirn, Peter Klinar, Martin Košir, Stane Kranjc, Marjan Lah, Albin Mahkovec, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Emil Rojc, Janko Rupnik, Nada Sfiligoj, Majda Strobl, Vanek Šiftar, Ivo Tavčar, Niko Toš, Peter Toš, Lojze Vežočnik, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Stane Kranjc

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Savin Jogan, Stane Južnič, Bogdan Kavčič, Marko Kerševan, Boris Majer, Boštjan Markič, Tomo Martelanc, Mojca Murko-Drčar, Oto Norčič, Ciril Ribičič, Vlado Vodopivec

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Mojca Močnik, Zoja Močnik

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

Ljubljana, Titova cesta 102, tel. 341-589 in 341-461 int. 232

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 50 din, za druge individualne naročnike 80 din, za delovne organizacije 150 din, za tujino 200 din (12 dolarjev), v prosti prodaji je cena enojne številke 10 din in dvojne 20 din

TEKOČI RAČUN:

50102-603-48090 Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Ljubljana — za revijo Teorija in praksa; devizni račun FSPN: 50100-620-00133-32040-10-646 — za revijo Teorija in praksa

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »Delo«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK:

- TONE KRAŠOVEC: Samoupravno planiranje 339

ČLANKI, RAZPRAVE:

- MARA BEŠTER: Specifičen trg svobodne menjave dela (I) 345

- MARKO KERSEVAN: Pojem razrednega boja in marksistična družbena teorija (I) 358

ZENA IN DRUŽBA:

- MIRJANA ULE: Posvetovanje o družbenem položaju žensk (in razvoju družine v socialistični samoupravni družbi) 369

- BOŽIDAR DEBENJAK: Vprašanje žensk in družine v luči Marxove-Engelsove teorije 374

- PREDRAG VRANICKI: Marksizem in družbeni položaj žene 383

- VIDA TOMSIČ: K vprašanju o položaju žensk v sodobnem svetu 394

- MARIJA SOLJAN: Družina in pot njenega spreminjanja 412

- GABI ČAČINOVIČ-VOGRINCIC: Nekateri psihološki problemi spreminjanja družine in družinskih odnosov 427

- BREDA PAVLIČ: Cilji in metode sodobnega feminizma 439

POGLEDI, GLOSE, KOMENTARJI:

- DARKO MARIN: Kaj imamo v sistemu obveščanja in česa nimamo? 450

- MOJCA DRČAR-MURKO: Aktualna vprašanja v politiki »popuščanja napetosti« 457

- JANEZ STANIČ: Kongres KPČ: Zmerno in zvesto 462

KULTURA IN DRUŽBA:

- DIMITRIJ RUPEL: Ivan Cankar in vprašanje družbene resničnosti 468

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE:

- ZORICA PRIKLMAJER-TOMANOVIČ: Zahodnoevropski socializem in diktatura proletariata 488

- GEORGES MARCHAIS: Socializem za Francijo 497

MEDNARODNI ODNOSI:

- BOGDAN OSOLNIK: Svoboda in odgovornost množičnih občil (v luči dokumentov OZN in UNESCO) 505

- ERNEST PETRIČ: Helsinki in narodne manjšine 516

PRIKAZI, RECENZIJ:

- NADA PANTIČ-STARIC: Med bajko in zdravom pametjo 528

- P. GANTAR: Mednarodni seminar: primerjalna ekološka analiza družbenih sprememb 531

- Iz domačih revij 534

- Med novimi knjigami 536

- Bibliografija knjig in člankov 538

- Avtorski sinopsisi 543

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja, let. 13,
št. 5—6, str. 337—544, Ljubljana,
maj—junij 1976

CONTENTS

EDITORIAL:

- TONE KRAŠOVEC: Selfmanagement Planning 339

ARTICLES, DISCUSSIONS:

- MARA BESTER: The Specific Market for Free Exchange of Labour (I) 345
MARKO KERŠEVAN: The Notion of the Class Struggle and Marxist Social Theory (I) 358

WOMAN AND SOCIETY:

- MIRJANA ULE: The Conference on the Social Status of Women (and the Development of the Family in a Socialist Selfmanagement Society) 369
BOŽIDAR DEBENJAK: The Problems of Women and the Family in the Light of Marx-Engels Theory 374
PREDRAG VRANICKI: Marxism and the Social Status of Women 383
VIDA TOMŠIČ: On Problems Regarding the Status of Women in the Contemporary World 394
MARIJA SOLJAN: The Family and how it is Changing 412
GABI ČAČINOVIĆ-VOGRINČIČ: Some Psychological Problems Concerning the Changing of the Family and Familyrelationship 427
BREDA PAVLIČ: The Goals and Methods of Modern Feminism 439

VIEWS, GLOSSES, COMMENTS:

- DARKO MARIN: What Do We Have and What is Lacking in Our Information System 450
MOJCA DRČAR-MURKO: Some Current Problems in the Policy of »Detente« 457
JANEZ STANIČ: The Congress of the Communist Party of Czechoslovakia: Moderately and Faithfully 462

CULTURE AND SOCIETY:

- DIMITRIJ RUPEL: Ivan Cankar and the Question of Social Reality 468

INTERNATIONAL WORKERS' MOVEMENT:

- ZORICA PRIKLMAJER-TOMANOVIČ: West European Socialism and the Dictatorship of the Proletariat 488
GEORGES MARCHAIS: Socialism for France 497

INTERNATIONAL RELATIONS:

- BOGDAN OSOLNIK: Freedom and Responsibility of Mass Media (in the Light of UN and UNESCO Documents) 505
ERNEST PETRIČ: Helsinki and National Minorities 516

REVIEWS, NOTES:

- NADA PANTIČ-STARIČ: Between a Fairy-tale and Common Sense 528
P. GANTAR: International Workshop: Comparative Ecological Analysis of Social Changes 531
From Domestic Reviews 534
Survey of New Books 536
Bibliography of Books and Articles 538
Authors' Synopsys 543

СОДЕРЖАНИЕ

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

- ТОНЕ КРАШОВЕЦ: Планирование на основе самоуправления 339

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ:

- МАРА БЕШТЕР: Специфичный рынок свободного обмена труда (ч. I) 345
МАРКО КЕРШЕВАН: Понятие классовой борьбы и марксистская теория общества (ч. I) 358

ЖЕНЩИНЫ И ОБЩЕСТВО:

- МИРЯНА УЛЭ: Совещание по вопросам общественного положения женщин (и развития семьи в социалистическом обществе, основанном на самоуправлении) 369
БОЖИДАР ДЕБЕНЯК: Вопрос женщины и семьи в свете теории Маркса и Энгельса 374
ПРЕДРАГ ВРАНИЧКИ: Марксизм и общественное положение женщин 383
ВИДА ТОМШИЧ: По поводу вопросов о положении женщин в современном мире 394
МАРИЯ ШОЛАН: Семья и путь ее преобразования 412
ГАБИ ЧАЧИНОВИЧ-ВОГРИНЧИЧ: Некоторые психологические проблемы преобразования семьи и изменения семейных отношений 427

ВЗГЛЯДЫ, ЗАМЕТКИ, КОММЕНТАРИИ:

- ДАРКО МАРИН: Что есть и чего нет в нашей системе информации? 450
МОИЦА ДРЧАР-МУРКО: Актуальные вопросы политики »уменьшения напряженности« 457
ЯНЕЗ СТАНИЧ: Съезд КПЧ: умеренно и преданно 462

КУЛЬТУРА И ОБЩЕСТВО:

- ДИМИТРИЙ РУПЕЛЬ: Иван Цанкар и вопрос общественной действительности 468

МЕЖДУНАРОДНОЕ РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ:

- ЗОРИЦА ПРИКЛМАЙЕР-ТОМАНОВИЧ: Западноевропейский социализм и диктатура пролетариата 488
ЖОРЖ МАРШЭ: Социализм для Франции 497

МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ:

- БОГДАН ОСОЛНИК: Свобода и ответственность массовых средств коммуникаций (в свете документов ООН и ЮНЕСКО) 505
ЭРНЕСТ ПЕТРИЧ: Хельсинки и нацменьшинства 516

ОБОЗРЕНИЯ, РЕЦЕНЗИИ:

- НАДА ПАНТИЧ-СТАРИЧ: Между мифом и здравым смыслом 528
П. ГАНТАР: Международный семинар: сравнительный экологический анализ общественных изменений 531
По страницам отечественных журналов 534
Среди новых книг 536
Библиография книг и статей 538
Авторские синопсисы 543

Samoupravno planiranje

Ta čas prvič oblikujemo naše razvojne zamisli za naslednje petletno obdobje v okviru novega planskega sistema. Osnutek zakona o združenem delu na podlagi ustavnih izhodišč opredeljuje: da imajo delavci v temeljni organizaciji združenega dela in v drugih organizacijah združenega dela, v samoupravnih interesnih skupnostih in drugih samoupravnih organizacijah in skupnostih pravico in dolžnost, da planirajo družbeni in materialni razvoj svojih organizacij in skupnosti. S planiranjem delavci usklajujejo odnose v družbeni reprodukciji, zlasti pa odnose pri pridobivanju dohodka, pri razpolaganju z dohodkom in uporabi sredstev ter določajo pogoje za razvoj materialne osnove dela ter za zadovoljevanje osebnih, skupnih in splošnih družbenih potreb. Ta osnovna načela temeljito obdeluje zakon o samoupravnem družbenem planiranju, ki pa ga bo treba že razčleniti in konkretizirati tudi z ustreznim republiškim zakonom.

Z državno lastnino samo še ni mogoče premagati meznega položaja delavca. Šele družbena lastnina, izražena v dohodkovnih odnosih, ustvarja razmere, da lastnina ni monopolska pravica nikogar v družbi, in šele s tem se v bití delavskega razreda in delovnih ljudi združijo ustvarjalci družbenega bogastva in tisti, ki s tem bogastvom razpolagajo. Dosedanja zgodovina je poznala eno samo gibanje družbenega kapitala: od delavcev, ki ga ustvarjajo, k tistim, ki ga ne ustvarjajo, vendar z njim razpolagajo, pa naj gre za kapitalista ali za državni aparat. Socialistično samoupravljanje revolucionarno preusmerja ta tok k združenemu delu. Dohodek ostaja neodtujljiv od delovnih ljudi in v tem je tudi bistvo novega zakona o združenem delu; v tem je razlog, da v njem upravičeno ne vidimo le zakonskega teksta, ampak revolucionarno dejanje. To so razmere, o katerih je po Marxu »stvarno bogastvo posameznika odvisno od bogastva njegovih stvarnih odnosov«. Sporazumi in dogovori o temeljih plana ter plani sami so poleg samoupravnih sporazumov in družbenih dogovorov tisti mehanizem, prek katerega delavec obvladuje dohodek v celotni družbeni reprodukciji, v razmerah medsebojne soodvisnosti, povezovanja ter združevanja dela in sredstev.

Z novim sistemom planiranja smo v bistvu dejansko presegli vse tiste pogosto vsiljene dileme, ki izvirajo iz trditve, češ da je mogoče planirati samo centralistično ali pa sploh ni mogoče planirati. Presegli smo tudi tiste dileme, ki so izvirale iz liberalističnega pojmovanja našega družbenega razvoja. Bistvo miselnosti nosilcev teh liberalističnih tendenc, je bilo, da bi gospodarsko in družbeno življenje prepuščali samodejnemu delovanju tržnih zakonitosti, anarhičnim učinkom ekonomskega liberalizma itn. Vnaprej so zavračali vsakršno

zavestno družbeno programiranje in načrtovanje, edino merilo uspešnosti gospodarjenja pa naj bi bil dobiček podjetja. Miselno izhodišče takšnega koncepta v gospodarjenju je bilo v tem, da se gospodarjenje uresničuje na dveh ravneh. Prva raven je raven podjetja, ki kratkoročno planira skupni razvoj in gospodari kot samostojen subjekt, pri čemer vse svoje odnose uresničuje prek samodejnega delovanja trga. Druga raven je država, ki samostojno planira, s tem izraža skupne interese in se z ekonomsko politiko bojuje proti negativnim učinkom trga.

Samoupravno organizirano združeno delo v blagovnem gospodarstvu v svojem bistvu, s svojo objektivno ekonomsko zakonitostjo presega dvoplastno organizacijo družbene reprodukcije — na ravneh podjetja in države — in ustvarja tudi pogoje za formiranje večplastnega sistema na raznih ravneh različne integriranosti med udeleženci v planiranju. Samoupravno združeno delo in samoupravljanje neposrednih proizvajalcev, njihova suverenost nad dohodkom in njegovim razporejanjem razvijajo tendenco k združevanju in zavestni koordinaciji procesa družbene reprodukcije.

Morda bo marsikdo dejal, da so vprašanja samega procesa in sistema samoupravnega družbenega planiranja manj pomembna od bistvenih nalog in ciljev same vsebine plana, vendar ni tako. Prvič zato, ker marsikateri problemi planske vsebine nastajajo prav zaradi preskromno uveljavljenega novega planskega procesa. Drugič zato, ker zdaj prvič načrtujemo v novem planskem sistemu in je prav, da ta proces načrtovanja sproti analiziramo ter skušamo z vso zavzetostjo v življenju zagotoviti njegove samoupravne značilnosti. Tretjič, ker je plan tisti instrument, s katerim se uresničujejo novi ustavni družbenoekonomski, predvsem dohodkovni odnosi v združenem delu, zaradi česar je taka ocena toliko pomembnejša v času, ko teče široka javna razprava o osnutku zakona o združenem delu. In četrtič, temeljita ocena planskega samoupravnega procesa je lahko ta čas močna spodbuda za še večjo zavzetost subjektivnih dejavnikov pri vseh nosilcih planiranja, da dejansko uspešno sklenemo srednjeročne razvojne načrte in da pridobljene izkušnje tudi s pridom trajno uporabljamo v prihodnje v procesu kontinuiranega planiranja, ki je ena izmed značilnosti novega planskega sistema. Zato je 7. seja CK ZKS namenila samoupravnemu planiranju tolikšno pozornost. Če skušamo kakorkoli ocenjevati sedanji potek samoupravnega planskega procesa, pa moramo s posebno pozornostjo proučiti zlasti:

— kako se v temeljni organizaciji združenega dela uveljavlja pravica delavcev kot nosilcev dohodka in oblikovalcev bistvenih elementov planiranja za interese vseh drugih udeležencev v planskem procesu in družbe kot celote, in sicer pravica neposrednega odločanja o glavnih planskih smernicah in elementih;

— ali imajo delavci v temeljni organizaciji v tem planskem procesu možnost, da obvladujejo dohodek v vseh fazah in na vseh ravneh družbene reprodukcije;

— ali jim je zato dohodek ob upoštevanju njegove družbene narave resnično motiv za planiranje in ali delavci imajo možnosti, da celostno razpolagajo z dohodkom;

— ali delavcem proces samoupravnega planiranja zagotavlja možnosti za učinkovito in uspešno obvladovanje tržne stihije ter za zavračanje skupinsko-lastninskih in tehnokratskih teženj v razvojnih zamislih.

Ni dvoma, da so bili z angažiranostjo družbenopolitičnih organizacij, vseh udeležencev planiranja, državnih organov, strokovnih delavcev in neposredno delavcev in občanov ustvarjeni nekateri zelo pomembni novi pogoji, da se v čim večji meri že v teh srednjeročnih planih uveljavijo posamezne prvine novega sistema samoupravnega družbenega planiranja, ki zagotavlja novo kvaliteto v razvoju družbenoekonomskih odnosov in v gospodarskem razvoju našega sploh.

Če pogledamo nekatere izmed teh pozitivnih naporov, lahko rečemo, da si je že dokaj utrlo pot spoznanje o nujnosti samoupravnega družbenega planiranja kot bistvenem prvem pogoju za to, da obvladujemo in razrešujemo obstoječa protislovja v družbi, za to, da se delavci v temeljni organizaciji uveljavljajo kot neposredni upravljalci družbenih sredstev. Prvič v naši zgodovini in v razvoju delavskega gibanja se vsi nosilci tega razvoja intenzivno lotevajo načrtovanja, in zato se je krog udeležencev v planiranju v primerjavi z našo dosedanjjo prakso močno razširil. To je eden izmed bistvenih dokazov in odgovor tistim, ki so še vedno mnjenja, da je mogoče samo centralno planiranje ali pa nikakršno planiranje. Uveljavlja se proces, v katerem postajajo delovni ljudje in občani temeljni nosilci planiranja, čeprav je res, da se uveljavlja po posameznih okoljih z dokajšnjo mero različnosti. Dosedanje delo pri pripravi planov pa je bistveno prispevalo k spoznanju, da je mogoče zagotoviti skladen razvoj le s spoštovanjem ustavne pravice delavcev v temeljni organizaciji, da temeljna organizacija v celoti razpolaga z ustvarjenim dohodkom ter samoupravno združuje sredstva za skupno dogovorjene in družbeno opredeljene cilje. Pravzaprav ni več vprašanje, ali je potrebno medsebojno usklajevati razvoj in odnose pri ustvarjanju in delitvi dohodka, kar se izraža v srečevalni komponenti planiranja, v hkratnosti planiranja itn., pač pa je predvsem vprašanje, kako te odnose urejati. Planiranje v primerjavi z našo poprejšnjo prakso, ko smo vse napore usmerili skoraj izključno le v predvidevanja rasti gospodarstva in investicije, zajema veliko širšo vsebino. Poleg gospodarskih ciljev ter predvidevanj o dohodku in njegovi delitvi posvečajo udeleženci v planiranju večjo pozornost tudi socialnim in prostorskim vprašanjem prihodnjega razvoja. Torej bi lahko rekli, da z načrtovanja parcialnih potreb prehajamo k načrtovanju celostnih potreb in interesov delovnih ljudi. Opaziti je tudi realnejše ocene dosedanjega gospodarjenja, trenutnega položaja in razvojne usmeritve organizacij združenega dela; marsikod prodira spoznanje, da bi ne bilo več niti družbeno niti tržno sprejemljivo, niti ne bi zagotavljalo ustreznega dohodka, če bi zgolj preprosto nadaljevali dosedanje usmeritve v gospodarjenju. Ob iskanju novih poti in metod v samoupravnem planskem sistemu pa se postopoma tudi širi krog usposobljenih strokovnih, poslovnih in družbenih delavcev, ki se močno zavzemajo za uveljavljanje tega novega planskega sistema v praksi.

To so za marsikoga na videz skromne ugotovitve, vendar moramo upoštevati, da je bilo planiranje pri nas pred začetkom priprav sedanjih srednjeročnih planov pri samih temeljnih nosilcih razvojnih zamisli dokaj zanemarjeno. Planirali smo predvsem na ravni družbenopolitičnih skupnosti, prav tako pa moramo upoštevati nekatere ovire in odpore, da bi se tak planski proces še izrazil uveljavil. Identifikacija teh ovir in odporov omogoča, da ustrezno usmerjamo družbeno akcijo v prihodnje, predvsem pa da konkretiziramo odgovornost posameznih nosilcev planiranja in posameznikov v teh nosilcih.

Prav gotovo je skupno idejnopolično izhodišče takšnih odporov v tem, da nasprotujejo uveljavljanju družbene vloge delavcev, kakor jo opredeljuje ustava, ter da s tem skušajo ohraniti delavčevo odtujenost od dohodka zato, da bi lahko z njim razpolagali drugi in ga uporabili za uveljavitev drugačnih interesov, ne pa delavčevih. Predvsem pa moramo biti pozorni na subjektivne odpore. Zato, ker navadno niso odkrito izraženi. Lahko gre za navidez preprosta pojasnila, kot so npr.: pri nas smo začeli planirati in bomo stvar dokončali po starem; imamo toliko trenutnih gospodarskih težav, da planiranju ne moremo posvetiti ustrezne pozornosti; ne uspe nam, da bi se z drugimi udeleženci v planiranju sporazumeli o nekaterih skupnih razvojnih vprašanjih, zato naj to pač uredi nekdo »od zgoraj« itn. Tako škodljivo ravnanje dobiva še dodatno težo s tem, da ga spremljajo skupinskolastniško obravnavanje dohodka in podjetniški in lokalistični interesi, kar onemogoča nujno združevanje dela in sredstev ter oblikovanje dohodkovnih odnosov. Poleg tega pa prav pri takem ravnanju najmanj upoštevajo nekatere skupno opredeljene razvojne naloge, ki jih v bistvu poznamo. To so politika gospodarske stabilizacije, sprememba gospodarske strukture in združevanje sredstev za uresničenje dogovorjenih prednostnih nalog, kot so energetika, prometna infrastruktura, proizvodnja hrane, izboljšanje plačilne bilance, enakomernejši in skladnejši razvoj vseh področij ipd. Brez dvoma je torej mogoče utemeljeno trditi, da je uveljavljena samoupravnost planskega procesa odvisna od dosežene stopnje ustavne organiziranosti v združenem delu. Tam, kjer so veskož od ustavnih amandmajev, še posebej pa od nove ustave naprej, z izredno prizadevnostjo skušali uveljaviti ustavo v konkretnih okoljih, se tudi v planskem procesu čutijo velika prizadevanja, da bi hkratio usklajeno načrtovali in upoštevali tržne in dohodkovne možnosti ter naloge skupnega družbenega pomena. Drugod, kjer so z ustavno organiziranostjo dolgo čakali ali se samo formalno prilagodili ustavi brez bistvenih vsebinskih sprememb odnosov v delovnih kolektivih, pa stvari potekajo veliko slabše.

Tu opazimo velike pomanjkljivosti. Od tega, da so strokovne službe sicer pripravile zasnove planskih gradiv, vendar so jih skušale samo verificirati med delavci v temeljni organizaciji, ne da bi jim širše pojasnile razvojne možnosti v delovni organizaciji, sestavljeni organizaciji, celotni reprodukcijski verigi, v katero so povezane v panogi in v vsej družbi; pa do tega, da so strokovne službe na podlagi svojih lastnih razvojnih predvidevanj enostavno opravile »razrez« razvojnih nalog po temeljnih organizacijah združenega dela z vrha navzdol. Od tega, da se niti za planiranje zadolženi ljudje v delovnih kolektivih niso potrudili, da bi dejansko proučili bistvene prvine novega sistema planiranja, še manj pa so usposabljali delavce za sodelovanje v samoupravnem planskem procesu; pa do tega, da so delovne organizacije in sestavljene organizacije združenega dela, planiranje takorekoč spremenili — namesto v dejansko usklajevanje — v samoupravno evidentiranje in seštevane razvojnih nalog in zamisli TOZD.

V večini primerov je zaznati, da so se mimo sporazumov o temeljih planov usmerili k pripravi planov samih, to pa pomeni, da delavci niso odločali o bistvenih elementih za pripravo sporazumov o temeljih planov, ki jih morajo dati na razpolago drugim udeležencem v planiranju. Saj je le dohodek, ustvarjen v temeljni organizaciji združenega dela v materialni proizvodnji, realni okvir in osnova za razvoj družbe kot celote.

Nasploh je bilo v procesu planiranja dolgo opaziti dokaj nerazčiščena vprašanja o tem, kaj sodi v plan in kaj v sporazume in dogovore o temeljnih planov, premalo je prodrlo spoznanje, da so ti sporazumi in dogovori temelj, na katerih se izdeluje plan. Zato se ravno nujno potrebna medsebojna povezanost in odvisnost udeležencev v planiranju, to nujno usklajevanje, zdaj, ko prvič načrtujemo po novem planskem sistemu, še niso ustrezno uveljavili, čeprav jih je čutili. Med drugim tudi zaradi preskromnih prizadevanj nekaterih družbenih dejavnikov in organizacij ter ljudi na odgovornih položajih v združenem delu, ponekod pa celo zaradi preslabega poznavanja novega sistema planiranja.

Pripravljena planska gradiva so prepogosto zapostavljala bistveno razvojno nalogo — nadaljnje poglobljanje samoupravnih odnosov, ki za udeležence v planiranju ni le zakonska nujnost in obveznost, ampak predvsem življenjska nujnost. In prav zato v dosedanjem procesu planiranja še nismo z zadostno mero odločnosti presegali ločenega opredeljevanja razvojnih interesov. Torej se še niso dovolj uveljavili srečevalna komponenta samoupravnega družbenega planiranja ter sporazumevanje in dogovarjanje temeljnih nosilcev. Nujnost takega sporazumevanja pa argumentirajo tudi ugotovitve, da se od samega začetka novega procesa planiranja v lanskem letu pa do spomladi letošnjega leta niso takorekoč nič spremenila nerealno visoka parcialna, marsikje podjetniška predvidevanja o razvoju. Ta bi skupno terjala približno še enkrat hitrejšo rast družbenega proizvoda v Sloveniji, kot jo po ocenah planerjev zmoremo. To je tudi dokaz, da je bilo proučevanje realnih tržnih možnosti in potreb preveč zapostavljeno, omenjene pomanjkljivosti pa kažejo na še vedno skupinsko-lastniško obravnavanje dohodka, ki zapostavlja njegovo družbeno naravo in tržne možnosti. Zato v dosedanjem procesu planiranja opazimo premalo resnične vsebine dohodkovnih odnosov med udeleženci v planiranju v združenem delu, podobne pomanjkljivosti pa je opaziti tudi v načrtovanju v krajevnih skupnostih, samoupravnih interesnih skupnostih in občinah. Prav gotovo je v dosedanjem postopku sporazumevanja in dogovarjanja v planskem procesu preskromno izraženo prizadevanje, da se čimbolj konkretno opredeli odgovornost za uresničevanje razvojnih nalog po posameznih nosilcih planiranja. Na drugi strani pa je res, da je prav konkretno odgovornost težje opredeliti, če niso ustrezno stekli taki postopki, kot je sporazumevanje in dogovarjanje, usklajevanje in pa predvsem konkretnost opredeljevanja razvojnih ciljev in zamisli.

Zato znova poudarjamo, da je dosledno uveljavljanje vseh komponent samoupravnega procesa planiranja nujni pogoj za realno načrtovanje razvojne poti v vseh okoljih, v vseh celicah in na vseh ravneh naše družbe ter za učinkovito uveljavljanje vsebine zakona o združenem delu v življenju. Sicer je razumljivo, da novega sistema samoupravnega družbenega planiranja ne moremo takoj uveljaviti v celoti in popolnosti — ne v vsebini planskih dokumentov in ne v medsebojnih odnosih udeležencev v planiranju. Nekatere naloge bo treba opravljati postopno skozi proces kontinuiranega planiranja. Vendar pa kontinuirano planiranje kot ena izmed komponent novega planskega sistema ne sme biti vzrok, da bi popustili pred težnjami, ki želijo v planske dokumente vnašati očitno nesprejemljive cilje, in da bi se sprijaznili z nesamoupravnimi metodami. Vsi samoupravni družbeni dejavniki se morajo odločneje zavzeti za uveljavljanje samoupravnega procesa planiranja in za to, da bodo razvojne zamisli zares temeljile na tržnih možnostih in realnem obsegu dohodka, ne pa

na parcialnih in lokalističnih interesih. Predvsem je nujno z vso prizadevnostjo pri uresničevanju začrtanih razvojnih nalog zagotavljati resnične dohodkovne odnose. Omenjenih in drugih škodljivih teženj pa ne moremo sprejeti v razvojne načrte z mislijo, češ saj jih bomo lahko popravili v procesu kontinuiranega planiranja. Kjer je le mogoče, moramo že zdaj povsem realno predvideti razvojne naloge ter poti njihovega uresničevanja, za drugo pa se sporazumeti — kdo, kdaj, kako in zakaj se bo dogovoril o še nerazčiščenih razvojnih vprašanjih. Predvsem v tem smislu moramo razumeti kontinuirano planiranje. Poleg tega pa je seveda pričakovati, da bodo spremembe v svetu in doma, ki jih še ne moremo predvideti, predvsem pa nova spoznanja naših najnaprednejših družbenih dejavnikov z ZK na čelu, terjali še marsikatero dograjevanje naših razvojnih zamisli. In to stalno. To so tiste silnice, ki utemeljujejo uveljavitev kontinuiranega planiranja, ne pa pojavi in pomanjkljivosti, ki se jim lahko že zdaj izognemo in katerim se moramo ostreje upreti.

V tem smislu moramo dojeti to, da uveljavljanje sistema samoupravnega družbenega načrtovanja ni in ne sme biti končano z oblikovanjem teh srednjeročnih načrtov razvoja za obdobje od leta 1976 do leta 1980. Vemo namreč, da v roku, ki je predviden za sprejem teh načrtov, ne bo mogoče dosledno v skladu z novim sistemom in z opredeljenimi interesi delavcev izoblikovati vseh medsebojnih odnosov in uskladiti vseh ciljev. Naša naloga pa je, da vsa ta vprašanja že v času pred oblikovanjem razvojnih načrtov skušamo spoznati in jih skozi kontinuirano planiranje uveljavljati v naših planskih gradivih. Prav tako postaja trajna naloga, da stalno preverjamo in izvršujemo sprejete samoupravne sporazume, dogovore ter načrte razvoja, in da se sporazumevamo in dogovarjamo o novih nalogah, ki izhajajo iz takih ugotovitev. Le tako lahko zagotovimo nadaljnji razvoj družbenoekonomskih odnosov v skladu z ustavo, torej poglobimo samoupravne odnose, ter zagotovimo usklajen, dinamičen ter stabilen gospodarski razvoj. To stalno usklajevanje in dograjevanje razvojnih ciljev v okviru sistema samoupravnega planiranja omogoča, da postane optimalnost razvoja celotnega družbenega sistema njegova notranja značilnost, bistvo njegove vsebine, in ni zgolj potreba, da ga nekako od zunaj optimiziramo, kar je značilno za pojmovanje planiranja v kapitalističnih družbenih ureditvah. Gre za spoznanje, da so prizadevanja za čimbolj dosledno uveljavljanje samoupravnega procesa družbenega planiranja v bistvu prizadevanja za uresničevanje ustavnih načel in obenem pogoj za njihovo uresničevanje.

MARA BEŠTER

UDK 351:330

Specifičen trg svobodne menjave dela*

I. Na novih temeljih

1. Ko smo pred leti odpravili klasični proračunski sistem in podčrtali potrebe, da izgradimo nov sistem družbenih dejavnosti, so tako odločitev narekovali predvsem družbenopolitični razlogi: samoupravljanja kot proizvodni odnos namreč ni mogoče omejevati samo na materialno proizvodnjo, temveč je treba izgraditi konsistenten sistem za vse področje družbene proizvodnje, vključno tudi za nematerialno proizvodnjo. Gre namreč za temeljno vprašanje socialističnega samoupravnega družbenoekonomskega odnosa, za zahtevo, da delavci sami upravljajo s pogoji, sredstvi in celotnimi rezultati svojega dela. To na eni strani. Toda, čeprav priznavamo upravičenost in smiselnost koncepta materialne proizvodnje, moramo na drugi strani hkrati podčrtati, da te koncepcije ne gre pojmovati poenostavljeno: družbeni proizvod je rezultat združenega dela. Z drugimi besedami, v dohodku organizacije združenega dela v materialni proizvodnji se izražajo tudi rezultati dela tistih delavcev, ki delajo na področju zdravstva, šolstva, znanosti, kulture, socialnega varstva in drugih družbenih dejavnosti. Iz tega izhaja elementarna zahteva, da je treba izenačiti družbenoekonomski položaj delavcev v družbenih dejavnostih s položajem tistih, ki so v materialni proizvodnji. Vprašanje deetimizacije odnosov na področju družbenih dejavnosti se je tako pereče postavilo na dnevni red.¹

2. Poleg navedenega družbenopolitičnega motiva pa tudi ekonomski razlogi govorijo v prid odpravi proračunskega sistema. Na tem mestu navajamo le nekatere.

Prvič, za zadnja desetletja je značilno tržno plansko gospodarjenje in v središču pozornosti so zato ekonomske analize na makroplanu.

Zgodovinski proces družbene delitve dela je proces izločanja in osamovanja vrste novih dejavnosti. Pri tem pa je posebej pomembno, da je del teh dejavnosti, v naši terminologiji družbene dejavnosti, izločen iz blagovnega trga. To je omogočilo, da se je izoblikoval koncept stroškov proizvodnih tvorcev kot mikroanalitična kategorija, ki zajema samo tiste stroške, ki so rele-

* Študija je bila izdelana za makroprojekt »Elektronski sistem Jugoslavije« na podlagi vrste sestavkov iz te problematike, ki jih je avtorica objavljala že od leta 1967 naprej.

¹ Ustava Jugoslavije, Beograd 1974.

E. Kardelj: Protislovja družbene lastnine v sodobni socialistični praksi, Ljubljana, 1972.

vantni za odločitve podjetnika. Tako nastaja vtis, da so stroški kakega blaga samo tisti stroški, ki nastanejo v delovni organizaciji, kjer proizvajajo to blago. Ustvarja se vtis, da je financiranje družbenih dejavnosti le transferno plačilo.

Dejansko pa je drugače: med stroške kakega blaga sodijo tudi stroški, ki jih je povzročila proizvodnja tega blaga na področju družbenih dejavnosti. Torej klasični koncept stroškov proizvodnih tvorcev kot mikroanalitična kategorija ne ustreza za proizvodne analize na makroplanu.

Drugič: obe veliki področji družbene proizvodnje, materialna proizvodnja in družbene dejavnosti, se potegujeta za isti omejeni sklad proizvodnih tvorcev in razporeditev le-teh na obe področji je tako zelo pomembno vprašanje.

Tretjič, v razmerah, ko že danes odpade na področje družbenih dejavnosti znaten del celotnega sklada družbenega dela, so vprašanje, kot npr. ustrezní tempo razvoja, pravilno strukturiranje samih družbenih dejavnosti in racionalno poslovanje, tudi na tem področju zelo pomembna. Z drugimi besedami, gre za vprašanje optimalne alokacije proizvodnih tvorcev znotraj področja družbenih dejavnosti, med sektorji tega področja, med posameznimi projekti itn., itn.

Glede na hitro širjenje družbenih dejavnosti, absolutno in relativno, pa tudi glede na spoznanje, da gre za dejavnosti, ki so izredno pomembne za celotno družbenoekonomsko dogajanje, so zgoraj navedena in podobna vprašanja danes izjemno pomembna ekonomska vprašanja, na katere pa proračunski sistem, analogno kot centralni plan v materialni proizvodnji, ni mogel zadovoljivo odgovoriti. V teoriji in praksi mnogih dežel zato danes poizkušajo na novih temeljih povezati obe veliki sferi družbene proizvodnje, materialno proizvodnjo in družbene dejavnosti.

II. Družbene dejavnosti in blagovne zakonitosti

1. Ko oblikujemo novo koncepcijo družbenih dejavnosti, je koristno, da najprej odgovorimo na vprašanje, ali bi bilo smiselno organizirati blagovno proizvodnjo tudi na področju družbenih dejavnosti? Tako vprašanje je videti logično, ker igra v materialni proizvodnji tržni mehanizem pomembno vlogo v alokaciji proizvodnih tvorcev, za njihovo racionalno izkoriščanje in podobno. To na eni strani. Na drugi strani pa prav blagovna proizvodnja v materialni sferi nudi možnost za uresničitev zamisli deetatizacije, torej zamisli, da proizvajalci sami postanejo nosilci ekonomskih odločitev in da sami razpolagajo z rezultati svojega dela.

Mislímo, da je za razgovor na postavljeno vprašanje smotrno predvsem proučiti tiste razloge, zaradi katerih je država v preteklosti organizirala obravnavane dejavnosti kot javne službe in ne kot podjetja; z drugimi besedami, gre za vprašanje, zakaj je država celo v sistemih zasebne pobude organizirala proizvodnjo teh storitev na neblagovni podlagi?

2. Področje družbenih dejavnosti je zelo nehomogeno in ga je, glede na naš problem, smiselno razdeliti na dve kategoriji. Najprej je tu prvobitna t. i. klasična državna dejavnost; gre za storitve, ki so potrebne za obstoj družbenega organizma kot takega. To so storitve, ki imajo naravo *splošne porabe* v pravem smislu besede (npr. državna administracija, vojska, policija); tu bi bilo protislovje samo v sebi. Za ta del storitev družbenih dejavnosti namreč ni mogoče uresničiti menjave ekvivalentov, ker ni mogoče določiti niti pri-

bližno definirane enote storitev niti njihovih porabnikov. V drugo kategorijo pa bi razvrstili tiste sektorje družbenih dejavnosti, kjer je, glede na naravo samih storitev, mogoča ekvivalentna menjava oziroma kjer je to mogoče izpeljati za mnoge storitve te vrste, če ne v čisti, pa vsaj v modificirani obliki (zdravstvo, šolstvo in podobno).

Navedeni drugi del storitev, to so storitve *skupne porabe*, je prišel, gledano zgodovinsko, kasneje v pristojnost države. Z razvojem družbe in narodnega gospodarstva v neki deželi so izredno hitro rastle prav potrebe po teh kategorijah storitev; potrebe tako glede obsega, vrste in kakovosti. Ker pa tako hitro rastočih potreb ni bilo več mogoče pokrivati po starem, ker silnemu tempu razvoja materialne proizvodnje ni več mogla stati nasproti individualna dejavnost na obravnavanih sektorjih, je družbeno organiziranje teh dejavnosti postalo neodločljiva nujnost. Navedeni drugi del storitev je bil zvestno izločen iz področja blagovnih zakonitosti in to iz ekonomskih pa tudi iz socialnih razlogov. Preglejmo zdaj te razloge in poizkušajmo ugotoviti, ali ti še veljajo danes, v naših razmerah.

Ko govorimo o storitvah s področja družbenih dejavnosti, moramo ugotoviti, da gre za storitve, posebno pomembne tako za posameznika kot tudi za družbo kot celoto, gre za storitve, ki so predvsem splošni pogoj, okvir za moderno proizvodnjo. Na neki določeni stopnji razvoja proizvodnih sil družba ne more in ne sme več prepuščati proizvodnje teh storitev stihijski igri tržnih zakonov, zagotovo ne, če hoče, da reprodukcijski proces poteka nemoteno. Intenzivnost družbenih potreb po teh storitvah se namreč ne izraža neposredno kot učinkovito povpraševanje in blagovno tržni mehanizem; tako ne bi zagotavljal pravilne usmerjenosti glede razvoja teh dejavnosti. Za tako trditev je več razlogov; nekatere tudi navajamo.

Zakonitosti blagovne proizvodnje določata zelo različen materialni pa tudi socialni položaj ljudi, na ta način pa tudi zelo različno stopnjo sposobnosti za zadovoljevanje potreb po storitvah s področja družbenih dejavnosti. Glede na to, kako odločilnega pomena je za proizvodnjo npr. zdravstveno stanje ali izobrazba prebivalstva, je treba z družbeno akcijo odstraniti oziroma onemogočiti negativne posledice blagovne proizvodnje na teh področjih. Z drugimi besedami, nujno bi bilo s prerazdelitvijo dohodka povečati učinkovito povpraševanje po storitvah družbenih dejavnosti; to pomeni zagotoviti proizvodnjo teh storitev v ustreznem obsegu in ustrezni sestavi.

Dalje, vrsta sektorjev na področju družbenih dejavnosti je podobne narave kot infrastruktura v materialni proizvodnji. To pa pomeni, da bi morala družba s planiranjem in z ustrežno ekonomsko politiko zagotoviti družbena merila na tem področju, ki so, razumljivo, pogosto drugačna od meril, na katerih temeljijo odločitve posameznih organizacij združenega dela, pa tudi odločitve potrošnikov.

Pri mnogih storitvah s področja družbenih dejavnosti gre nadalje za znaten časovni razmak med trenutkom, ko ugotovimo potrebe, in trenutkom, ko so ustvarjene možnosti za njihovo zadovoljitev.² Iz tega izhaja, da je nujno treba pravočasno planirati in pravočasno inicirati razširitev proizvodnje zaradi zadovoljitve prihodnjih potreb po teh storitvah. To pa je vprašanje resnih

² Ta problem se sicer odpira tudi v materialni proizvodnji, a še daleč ne tako ostro, ker obstoji možnost zunanje menjave proizvodov.

strokovno znanstvenih analiz, še posebej zato, ker tu deluje splet različnih dejavnikov, ki lahko povzročijo izredne spremembe in nihanja v obsegu in sestavi posameznih potreb.

Vrsta obravnavanih dejavnosti je tudi preventivne narave, kar pomeni, da gre za dejavnosti, ki naj onemogočijo porajanje nekih trenutno nenavzočih, toda zaradi družbene brezbriznosti anticipiranih potreb. Primer za to je preventiva v zdravstvu.

V prid tezi o neblagovni naravi proizvodnje storitev družbenih dejavnosti navajamo še en moment. Planiranje kot sintetični izraz družbene intervencije v splošna gospodarska dogajanja ne rešuje le alokativnih problemov, to je razdelitve nalog in sredstev, ampak tudi inovativne probleme. Planiranje je namreč hkrati tudi sredstvo za pospešitev socialnih, ekonomskih, upravljalških in tehnoloških inovacij. To pa zadeva predvsem en del sektorjev s področja družbenih dejavnosti (znanost, srednje, strokovno, visoko šolstvo) in zato je treba potrebe po teh storitvah planirati z »družbenim razumom« in ustrezno dejavnost podpirati z družbeno akcijo.

Izločitev družbenih dejavnosti iz sfere blagovnih zakonitosti pa je motivirana tudi socialno. Gre za zamisel, da je treba tiste dobrine, ki so posebej pomembne za posameznika, ker so najosnovnejši pogoj za uresničitev načela enakih možnosti razvoja za vse, ker dajejo elementarno socialno varnost itd., zagotoviti vsem članom družbe sorazmerno z njihovimi potrebami. Toliko bolj, ker razdelitev po delu ni pravična, medtem ko razdelitev po potrebah spet ni mogoča. Zato menimo, da je v duhu vsaj pogojne pravičnosti, da družba intervenira na najbolj kritičnih točkah zadovoljevanja človeških potreb in tako zagotavlja proizvodnjo in razdelitev teh storitev ne glede na merila blagovne proizvodnje.

3. Ker ostajajo vsi navedeni in še drugi razlogi, ki govorijo proti blagovni proizvodnji na področju družbenih dejavnosti, relevantni tudi v naših razmerah, uvajanje blagovne proizvodnje kot splošna rešitev nima izgledov, čeprav so take zamisli pri nas svojčas bile.

No, preden gremo naprej, moramo na tem mestu še nekoliko podrobneje razložiti stališče proti blagovni proizvodnji v družbenih dejavnostih. S tem svojim stališčem namreč ne zanikamo dejstva, da ima blagovni trg svoj vpliv tudi na tem področju. Družbene dejavnosti morajo v globalnih odnosih slediti tržnim zakonitostim, katerim je podvržena materialna proizvodnja. Vpliv tržnih zakonitosti je v družbenih dejavnostih navzoč enostavno s tem, ker se obe veliki sferi družbene proizvodnje, kot smo že ugotovili, potegujeta za isti omejeni sklad proizvodnih tvorcev.

Naše stališče, da uvajanje blagovne proizvodnje kot *splošna* rešitev ne prihaja v poštev, pomeni, da odgovor na vprašanje, kje iskati izhod, ni enoličen, da ga moramo do neke mere diferencirati, s tem pa tudi precizirati in omejiti predmet naše nadaljnje obravnave.

Za en del storitev s področja družbenih dejavnosti bodo brez dvoma tudi v prihodnje kot dosedaj veljali zakoni blagovnega trga. Pri tem pa moramo izrecno ugotoviti, da gre za sorazmerno majhen del storitev, gledano v globalu in po posameznih sektorjih družbenih dejavnosti. Blagovna proizvodnja bo znotraj posameznih sektorjev, rekli bi, dopolnilne narave. Ta del storitev je za naša nadaljnja razmišljanja o novem sistemu družbenih dejavnosti neznanimiv in ga puščamo v glavnem ob strani.

Predmet naše pozornosti v glavnem tudi ne bodo tisti sektorji družbenih dejavnosti, kjer se proizvajajo storitve t. i. splošne porabe, kjer ni mogoča menjava ekvivalentov in tako ne prihaja v poštev organizacija specifičnega trga.

Za naše proučevanje je pomemben v prvi vrsti zgoraj navedeni drugi del družbenih dejavnosti, kjer se proizvajajo storitve skupne porabe, kjer je glede na naravo storitev samih mogoča ekvivalentna menjava. Za te sektorje je treba oblikovati tak sistem, ki ne bo zanemarljiv motivov, ki zahtevajo neblagovno naravo proizvodnje navedenih storitev in ki bo nudil pozitiven odgovor za vrsto ekonomskih — poleg družbenopolitičnih — zahtev, zaradi katerih je na teh sektorjih moral pasti proračunski sistem.

Treba je oblikovati specifičen trg svobodne menjave dela za te storitve, proučevati zakonitosti tega trga in sproščati njihovo delovanje. Čeprav pa so to specifične zakonitosti in drugačne od tistih na blagovnem trgu, ne smemo zgubiti izpred oči prvič tega, da je sam blagovni trg, kateremu je podvržena materialna proizvodnja, v procesu transformacije. In drugič tega, da gre za proces vse večjega stvarnega vraščanja obravnavanih sektorjev družbenih dejavnosti v enoten proces družbene reprodukcije.

Naša naloga je torej, da na sedanji stopnji navedenih transformacij in upoštevanje perspektivo razvoja proučujemo in originalno razrešujemo tiste bistvene probleme, od katerih je odvisna uspešnost sistema družbenih dejavnosti; uspešnost z vidika tega področja samega, pa tudi z vidika družbenoekonomskega razvoja nasploh. Po našem mišljenju je treba za to predvsem pojasniti tehle pet kompleksov vprašanj, ki se seveda med seboj prepletajo: *viri financiranja družbenih dejavnosti, narava odločanja, interesne skupnosti — mesto, kjer se srečujeta ponudba in povpraševanje, struktura cene storitev in sporazumevanje kot metoda usklajevanja ponudbe in povpraševanja.*

III. Viri financiranja

1. Osnovni problem pri določanju virov financiranja storitev družbenih dejavnosti je klasifikacija teh storitev glede na finalnost. Konkretno gre za vprašanje, ali je smotrno razlikovati storitve, ki imajo finalno naravo od onih, ki so vmesne (medfazne), in če je tako razlikovanje smotrno, na podlagi katerega kriterija naj storitve tako razvrstimo.

Preden poskušamo odgovoriti na to vprašanje, menimo, da moramo ugotoviti še tole. Družbene dejavnosti so področje, kjer se po marksistični teoriji vrednosti ne ustvarjajo nove vrednosti, in zato je razpravljanje o finalni naravi dobrin v marksistični literaturi vezano samo na materialno sfero. Mislimo, da bi zato morali najprej odgovoriti na vprašanje, ali je pri materialnem konceptu proizvodnje sploh mogoče in upravičeno razločevati storitve družbenih dejavnosti glede na finalnost? Na tem mestu puščamo ob strani dokaj zapleteno razpravo o pojmu proizvodnje in proizvodnega dela. Mislimo pa, da je odgovor na postavljeno konkretno vprašanje pritrdilen, da je problem finalnosti storitev mogoče proučevati tako ob širokem kot pri materialnem konceptu proizvodnje, seveda s specifičnim pomenom oz. z različno analitično vrednostjo.

Proučevanje družbenih dejavnosti je nujno v sodobnem svetu nasploh in v socialistični družbi še posebej glede na to, da se je v našem stoletju bistveno povečal obseg dejavnosti v tej sferi in da se je to področje razširilo z vrsto

novih kategorij storitev oz. sektorjev. Toda to proučevanje je nujno predvsem zato, ker se je vsebinsko spremenila vloga družbenih dejavnosti. Danes je npr. težko zanikati, da velik del družbenih dejavnosti neposredno vpliva na potek in obseg same materialne proizvodnje. Zato je tudi klasifikacija storitev glede na finalnost pri materialnem konceptu proizvodnje ne samo mogoča, temveč tudi nujna za vrsto analitičnih potreb.

2. Zdaj prehajamo k vprašanju kriterija za navedeno klasifikacijo sredstev.

Razprava o finalni naravi proizvodov nasploh in storitev družbenih dejavnosti posebej je v sodobni teoriji in praksi del širše problematike o izračunavanju družbenega proizvoda oz. narodnega dohodka. Metodologije zahodnih dežel, ki temelje na širokem konceptu proizvodnje, obravnavajo problem finalnosti materialnih dobrin pa tudi storitev, kar se nanaša na morebitno dvojno obračunavanje istih vrednosti, s tem pa na prikazani obseg družbenega proizvoda.

V naših metodologijah za izračunavanje narodnega dohodka pa tudi v metodologijah dežel vzhodnega bloka, ki temelje na materialnem konceptu proizvodnje, zadeva klasifikacija dobrin glede na finalnost samo materialne dobrine, ne pa tudi storitve.

Čeprav se ne mislimo na tem mestu spuščati podrobneje niti v prikazovanje niti v ocenjevanje teh kriterijev za klasifikacijo, ki jih uporabljajo navedene metodologije, smatramo vendarle, da je za naša nadaljnja razmišljanja vsaj sumaren pregled te problematike potreben ali vsaj koristen.

Operativni kriterij za razločevanje finalnih proizvodov od vmesnih (medfaznih) proizvodov za tržno ekonomijo določa tole praktično pravilo: vmesni (medfazni) proizvodi se razlikujejo od finalnih glede na to, če so nakupi na trgu nemenjeni nadaljnji prodaji ali ne. Medfazni proizvod je torej tisti, ki ga neka proizvodna enota proda drugi in katerega stroški so vključeni v ceno proizvoda te druge enote. Če pa proizvod ni prodan z namero preprodaje, temveč za osebno porabo ali za investicije, potem spada med finalne proizvode.

Navedeni operativni kriterij za klasifikacijo proizvodov v tržni ekonomiji, s tem v zvezi pa so predvsem investicije, je bil predmet ostre polemike. Kritike menijo, da je finalni proizvod treba pojmovati v ekonomskem smislu ter da ga je zato nujno treba povezati z neto vrednostjo ustvarjene proizvodnje.

Klasifikacijo storitev javnih ustanov oz. po naši terminologiji družbenih dejavnosti pa obravnavajo samo na zahodu. Uradne metodologije štejejo vse te storitve za finalne, kar je v skladu z navedenim formalnim kriterijem. Zagovorniki take rešitve sicer menijo, da je rešitev konvencionalna in da vsebuje določeno napako, kar pomeni, da je del storitev medfazne narave. Menijo pa, da je ta del predvsem kvantitativno neznaten.

Stališče, da je treba storitve državne dejavnosti v celoti prišteti k finalnemu produktu, pa je naletelo na zahodu pri mnogih avtorjih na ostro kritiko. Vrsta avtorjev meni, da je te storitve nujno razvrstiti na finalne in medfazne storitve, ter da je taka klasifikacija mogoča. Pri tem pa je splošno mišljenje, da operativni kriterij, ki se bolj ali manj lahko uporablja na področju tržne ekonomije, ni uporabljev za klasifikacijo državnih storitev. Poskusi, da bi našli bolj ustrezen kriterij, pa še niso dali končno sprejemljivih rešitev in so v znatni meri prakticistični.³

³ Primerjaj: P. Studensky, *The Income of Nations*, New York, 1958, str. 189.

Problema klasifikacije državnih storitev v zvezi z izračunavanjem narodnega dohodka se je s teoretične strani lotil prof. S. Kuznets, ki misli, da celotnega državnega produkta nikakor ne smemo uvrščati v finalni produkt,⁴ in meni, da gre za veliko napako, ki jo je treba v prihodnje odpraviti. S. Kuznets predlaga dva operativna kriterija za klasifikacijo državnih storitev: storitev ima naravo finalne dobrine, če so jo opravili na izrecno zahtevo posameznika in če za državno storitev lahko najdemo analogno storitev na zasebnem trgu.

Na podlagi proučevanja obsežne literature o problemu, ki ga obravnavamo, lahko sklenemo, da za naše analitične potrebe in upoštevanje naš družbeni sistem ne prihaja v poštev niti kriterij, ki ga uporabljajo v tržni ekonomiji, niti kriteriji, ki jih predlagajo za klasifikacijo državnih storitev. Menimo, da se moramo povrniti h končnemu cilju družbene dejavnosti, ki je lahko edino doslej nesporno oporišče za to klasifikacijo.

Za klasifikacijo storitev glede na finalnost je klasična finalna dejavnost povsem nezanimiva, ker na tem področju, kot smo že ugotovili, ni mogoče uresničiti ekvivalentne menjave. Za nas je relevanten samo drugi del področja družbenih dejavnosti, kjer se proizvajajo dobrine skupne porabe.

Potem ko smo omejili naše proučevanje samo na del družbenih dejavnosti, poskušajmo oblikovati kriterij za klasifikacijo storitev, izhajajoč iz končnega cilja družbene aktivnosti.

Če je končni cilj zadovoljevanje človeških potreb, potem so finalne dobrine tiste, ki neposredno zadovoljujejo te potrebe, in finalni porabnik je človek, individuum.

Če zdaj poskušamo to načelo uporabiti za storitve družbenih dejavnosti, se pojavijo specifične težave. Na proučevanem področju imamo namreč razmeroma malo storitev, kjer bi lahko govorili o »čistih«⁴ porabnikih storitev. Z drugimi besedami, čeprav večina storitev formalno neposredno koristi človeku, imajo storitve z opazovanega področja tako rekoč po pravilu obe vrsti posledic, razumljivo v različnem obsegu: pri večini storitev gre hkrati za neposredni prispevek k povečanju blaginje (wellfare effect) in za prispevek k ekonomskemu razvoju (productivity effect).

Medfazni proizvod je na področju družbenih dejavnosti po našem mišljenju znatno večji, kot pa ga kaže klasifikacija storitev po kriteriju finalnih porabnikov. Zato menimo, da je običajni kriterij finalnih porabnikov nezadosten in da je za vse tiste storitve, ki jih uporablja človek neposredno, treba uvesti še dodatni kriterij, in to kriterij »učinka produktivnosti«. Če je učinek produktivnosti pomemben ter ga lahko vsaj *pojmovno* nesporno določimo, če že ne izmerimo, potem sodimo, da je tako dejavnost oz. njene storitve smotno uvrstiti v medfazne storitve.

Na koncu gre še za nalogo, da oblikujemo pravilo, ki bi omogočilo, upoštevaje navedene kriterije, shematsko razvrščati storitve glede na finalnost. Mišlimo, da za zdaj ni mogoče oblikovati takega pravila in da je klasifikacijo storitev treba izpeljati empirično. Za tako pot govore tudi nekateri primeri statistične prakse v svetu.

⁴ S. Kuznets, *Government Product and National Income, Income and Wealth* 1950.
S. Kuznets, *On the Valuation of Social Income, Economica* 1948.

3. Klasifikacija družbenih dejavnosti na storitve *splošne* porabe in na drugi del, tj. na storitve *skupne* porabe in klasifikacija teh zadnjih na *finalne* in *medfazne* storitve nakazuje vsekakor možnost, pa tudi nujnost in upravičenost diferenciranih virov financiranja. Proučimo zdaj to vprašanje.

Kar zadeva *splošno* porabo, mislimo, da gre za nujno družbeno reziijo, ki jo je treba pokriti preprosto z davki. Hkrati pa je treba pri iskanju najustrežnejšega instrumenta v sistemu javnih financ po našem mišljenju sprejeti načelo, da naj tisti, ki ima večji dohodek, tudi več prispeva k pokrivanju splošne porabe. V organizacijah združenega dela je treba v ta namen obdavčiti poslovne rezultate.

Kar zadeva financiranje storitev skupne porabe, ki so *finalne* narave, mislimo, da prihajata v poštev dva vira:

Prvo, neto osebni dohodki kot nagrada za proizvodno delo in kot nagrada, ki pripada upravljalcem za uspešno gospodarjenje, kar pomeni še posebej za izkoriščanje in predvsem tudi za ustvarjanje nadpoprečnih pogojev gospodarjenja. Drugi vir, ki prihaja v poštev, so skladi skupne porabe v samih organizacijah združenega dela. Pri tem pa se potrebe po navedenih storitvah pokrivajo bodi individualno bodi kolektivno. O tem bo še beseda.

Zgornja rešitev je logična prvič zaradi tega, ker gre za storitve, ki zadovoljujejo neposredno človekove potrebe, in drugič, ker solidarnost, ki je eden izmed bistvenih motivov za kolektivno zadovoljevanje potreb po storitvah, zadeva odnose med ljudmi kot porabniki in zahteva prerazdelitev dohodka mimo načela »nagrajevanje po delu« in tako vnaša popravek v dejanske prejemke ljudi.

Zdaj prehajamo na financiranje *medfaznih* storitev, ki so vsekakor osrednji in najbolj zanimivi del problematike in ki predvsem terjajo, da vzpostavimo specifičen trg svobodne menjave dela.

Financiranje medfaznih storitev je treba — glede na materialni koncept proizvodnje — vsekakor uresničiti s pomočjo prerazdelitve dohodka; z drugimi besedami, obravnavane storitve je treba financirati iz *dohodka*.⁵ No, odprto pa je vprašanje *osnove* za prispevke; z drugimi besedami, vprašanje takšne ali drugačne razdelitve celotnih stroškov medfaznih storitev na posamezna področja, panoge, skupine materialne proizvodnje.

Formalno se odpira več možnosti, vsaka od njih ima neko utemeljitev, seveda pa tudi svoje posebne posledice.

Glavna dilema glede ustrezne podlage za financiranje medfaznih storitev je v izbiri med prispevkom na rezultate dela in prispevkom na proizvodne tvorce (sredstva). Ko iščemo odgovor na postavljeno osnovno dilemo, izhajamo iz dveh dejstev.

Prvič, mislimo, da so dejanske koristi od medfaznih storitev posredne, kar pomeni, da se učinek teh storitev kaže v večji proizvodnosti proizvodnih tvorcev, ki so angažirani v materialni proizvodnji. Ker pa je cena proizvodnih tvorcev odvisna — sicer samo v grobem, v konkurenčnem gospodarstvu seveda bolj izrazito, pri dani ponudbi teh tvorcev — od njihove proizvodnosti, mislimo, da je stroške medfaznih storitev treba vezati na proizvodne tvorce.

⁵ Izrecno je treba ugotoviti, da tiste tekoče potrebe strokovnega šolstva in znanstveno-raziskovalnega dela, ki se zadovoljujejo v okviru delovnega procesa in ki so neposredni pogoj za delo, gredo v materialne stroške, ker se to delo oz. stroški tega dela lahko alocirajo na določeno proizvodnjo (primerjaj: Načrt zakona o združenem delu, Brioni, marec 1976, člen 89).

Stroški nekega blaga torej niso samo tisti stroški, ki so nastali v zvezi s proizvodnjo tega blaga v organizaciji združenega dela, temveč tudi stroški, ki jih je proizvodnja tega blaga povzročila na področju družbenih dejavnosti. Financiranje medfaznih storitev torej ni transfer družbenih dejavnosti, temveč gre za oblikovanje *družbenih stroškov tvorcev* kot povsem realne kategorije.

Ko iščemo odgovor na postavljeno temeljno dilemo (prispevek na rezultate dela ali na sredstva), izhajamo drugič iz analize dejavnikov, ki vplivajo na obseg produkta oziroma na velikost dohodka v našem gospodarstvu.

Organizacija združenega dela je v določeni ekonomski situaciji, ki jo določa vrsta pogojev gospodarjenja: poleg splošnega tempa gospodarskega in tehničnega razvoja narodnega gospodarstva je treba omeniti tržno situacijo, s čimer mislimo morfologijo trga in odnos med ponudbo in povpraševanjem. V pogoje gospodarjenja moramo nadalje prišteti tako imenovane naravne pogoje in državno intervencionistične posege v gospodarstvo. Pogoji gospodarjenja pa so na koncu tudi organska sestava sredstev, obseg razpoložljivih zmogljivosti, ekonomsko-tehnična prožnost proizvodnje, organizacijska sestava organizacije združenega dela, kvalifikacijska sestava zaposlenih, zastarelost delovnih sredstev itn., niz proizvodnih tvorcev oz. njihovo stanje, ki določa njihovo proizvodnost.

S tem shematičnim prikazom elementov, ki določajo ekonomsko situacijo organizacije združenega dela in torej vplivajo na obseg dohodka, smo hoteli opozoriti na sicer znano dejstvo, da je v konkretni organizaciji združenega dela zelo težko določiti, katere dele dohodka imamo lahko za rezultat dela kolektiva in predvsem še za rezultat gospodarjenja kolektiva.

Dobro gospodarjenje je namreč stalna skrb za to, da se doseže nadpovprečne pogoje in tako nadpovprečne rezultate gospodarjenja kot vira izrednega dohodka. Dobro gospodarjenje zahteva tudi uvajanje nove zelo produktivne opreme, določen tempo obnavljanja te opreme itn. V razmerah blagovne proizvodnje pa pojem dobrega gospodarjenja vsekakor pomeni tudi stalno uspešno prilagajanje spremembam v povpraševanju. Boj za nadpovprečne učinke gospodarjenja, tj. boj za izredni dohodek, je notranja gonilna sila blagovne proizvodnje. Zato mislimo, da je s sistemom razdelitve treba spodbujati težnje k izkoriščanju in predvsem k *ustvarjanju* nadpovprečnih pogojev in rezultatov gospodarjenja. Financiranje medfaznih storitev s prispevkom na rezultate dela pa bi imelo ravno nasproten destimulativen učinek.

Razprava o prispevku na izredni dohodek pred nekaj leti je jasno pokazala kako destimulativno vpliva navedeni instrument. Zato mislimo, da takega instrumenta, čeprav v drugi obliki, ne bi bilo smotno spet uvajati. (Pri tem pa na tem mestu puščamo ob strani vprašanje, ki ni predmet naše razprave, vprašanje o raznih družbenih ukrepih za reguliranje situacije v zvezi z nedelavnimi dohodki. Dalje puščamo ob strani tudi vprašanje, ki je zelo pomembno, kdaj in v kakšnem proporcu naj gredo izredni dohodki za osebne dohodke, kdaj in v kakšnem proporcu pa jih je treba dati v poslovni sklad.)

Glede na obrazloženo menimo, da je prispevke za financiranje medfaznih storitev v temelju treba vezati na proizvodne tvorce; samo v določenem, vsekakor omejenem obsegu je te stroške mogoče pokrivati tudi s prispevkom na rezultate dela.

Delna uvedba prispevka na rezultate dela pa je po našem mišljenju upravičena iz dveh razlogov: Prvič, ker je to vendarle neki poseg v monopolne

nedelovne dohodke, čeprav teh v glavnem ne moremo niti identificirati in še manj kvantificirati; in drugič, to je element solidarnosti med proizvajalci pri pokrivanju stroškov medfaznih storitev, kar pa je spet smotno, ker je povezovanje med materialno proizvodnjo in družbenimi dejavnostmi specifično in ni primerljivo s povezanostjo med sektorji same materialne proizvodnje.

Ko govorimo o prispevku na rezultate dela, moramo problem še natančneje določiti. Načrt zakona o združenem delu predvideva namreč tri kategorije: skupni prihodek, dohodek in čisti dohodek. S tem pa se odpira nova dilema, katero od navedenih treh kategorij naj vzamemo na osnovo?

Vprašanje bi morali vsekakor še podrobneje proučiti kvalitativno, pa tudi na empiričnem materialu in ne na koncu tudi z vidika tehnike obračunavanja. No, na prvi pogled pa se ponujajo argumenti v prid čistega dohodka; nava-jamo dva. Prvič, v prid čistemu dohodku govorijo diferencirani viri financiranja družbenih dejavnosti. V taki situaciji, ki se bo v nadaljevanju pokazala kot smotrna rešitev, bi obračun na podlagi dohodka povzročil večjo obremenitev delovno intenzivnih organizacij združenega dela. In drugič, če bi bila osnova prav čisti dohodek, bi s tem spodbudili dopolnilno amortizacijo, ki je imperativ v sodobnem svetu nasploh, gotovo pa v naših razmerah stalne visoke inflacije.

Potem ko smo se opredelili glede splošne dileme ali prispevek na rezultate dela ali prispevek na proizvodne tvorce, prehajamo zdaj na naslednje vprašanje: ali s prispevkom obremeniti vse proizvodne tvorce (vsa sredstva) ali pa samo določeno skupino tvorcev (skupino sredstev)?

Menimo, da bo rešitev v posameznih kategorijah storitev različna. No, pri operativnih rešitvah moramo upoštevati predvsem to, da tak ali drugačen odgovor povzroča določene posledice v proizvodnih odločitvah proizvajalcev glede kombinacije proizvodnih tvorcev. Vsak proizvod se proizvaja v določeni kombinaciji proizvodnih tvorcev in s tehničnega vidika je možnih več kombinacij. Izbira določene ekonomsko upravičene kombinacije pa je odvisna od relativnih cen proizvodnih tvorcev pri njihovi dani produktivnosti in, kot je znano, težiti moramo k temu, da se vsak proizvod proizvaja v taki kombinaciji, da so proizvodni stroški minimalni. V tem primeru gre za optimalno kombinacijo tvorcev in tvorcev ni treba premikati.

Vzemimo za izhodiščni model gospodarstvo, v katerem odmislimo družbene dejavnosti, s tem pa tudi potrebo, da te storitve na neki način financiramo. Proizvodni proces se odvija v določeni kombinaciji proizvodnih tvorcev, ki je funkcija njihove produktivnosti in njihovih relativnih cen. Če zdaj uvedemo v model družbene dejavnosti oziroma alokacijo stroškov teh storitev, in to na ta način, da stroške medfaznih storitev vključimo v ceno neke določene skupine sredstev, s tem spremenimo relativne cene proizvodnih tvorcev. Ta sprememba pa spodbudi nujen premik v kombinaciji proizvodnih tvorcev oz. tendenco k oblikovanju novega optimuma.

Če stroške medfaznih storitev družbenih dejavnosti vključimo samo v ceno neke kategorije proizvodnih tvorcev, s tem vzpostavimo neko določeno relativno strukturo stroškov; pri tem mislimo na strukturo po proizvodih, skupinah, panogah itn., kar vpliva na proizvodno usmeritev, investicijske kriterije in vodi v določeno strukturiranje oz. prestrukturiranje gospodarstva. To vpliva na koncu na podobo o relativnih prednostih in o propulzivnosti določenih panog tudi z vidika vključevanja v svetovni trg.

Ekonomsko neupravičena obremenitev določene skupine sredstev vodi torej k deformaciji relativne strukture stroškov; takšen je bil način financiranja v bližnji preteklosti, ko smo družbene dejavnosti v visokem odstotku financirali s prispevkom na osebne dohodke kot obračunsko osnovo; panoge z nizko organsko sestavo kapitala so morale tako nositi glavnino stroškov v pokrivanju tako imenovanih skupnih potreb.

Čeprav na tem mestu ne gremo v konkretne rešitve za posamezne kategorije storitev, želimo vseeno vsaj do neke mere natančno pojasniti našo opredelitev do postavljenega drugega vprašanja, ali naj obremenimo vse proizvodne tvorce ali samo določeno skupino.

Če gre za medfazne storitve, ki izrecno prispevajo k oblikovanju delovne sile, ki imajo neposreden vpliv na produktivnost dela, je treba po našem mišljenju vezati prispevek za te storitve na osebne dohodke.

Pri drugih medfaznih storitvah, ki pa le posredno vplivajo na porast produktivnosti vseh proizvodnih tvorcev, kjer učinka produktivnosti medfaznih storitev ni mogoče specificirati po kategorijah tvorcev, mislimo, da je treba vzeti za osnovo za prispevke vsa sredstva. K temu še tale konkretna opredelitev: ali vzeti za podlago obračuna osnovna in obratna sredstva, tj. aktivno bilančno stran, ali pa vire sredstev, tj. pasivno stran? Mislimo, da je najustreznejša osnova za obračun celotna aktiva v bilanci, in to poprečno stanje sredstev po mesečnih bruto bilancah.

IV. Narava odločanja

1. Oblikovanje specifičnega trga svobodne menjave dela postavlja v središče pozornosti vprašanje tistih funkcij, ki jih opravlja cena blagovnega trga. Če je proizvodnja storitev v družbenih dejavnostih izločena iz blagovno-tržnih zakonitosti, pomeni to, da do odločitev o obsegu in strukturi proizvodnje teh storitev, o razvoju posameznih dejavnosti itn. ne prihaja prek tržnega mehanizma, da te odločitve niso rezultat naključne igre tržnih zakonov, temveč gre za zavestne odločitve družbe.

Ko govorimo o zavestni akciji družbe *vis a vis* delovanju blagovnega trga, to nikakor ne pomeni, da v družbenih dejavnostih lahko samovoljno odločamo, da so odločitve lahko manj osnovane itn. Nasprotno, glede na veljanski razvoj družbenih dejavnosti v sodobnem svetu, glede na pomen tega področja v celotnem družbenem življenju in še posebej v ekonomskem dogajanju, glede na izredno kvalificirano delo in dolgoročne posledice teh dejavnosti in končno glede na to, da se za isti omejeni sklad proizvodnih tvorcev potegujeta obe veliki sferi družbene proizvodnje, so racionalno odločanje, planiranje razvoja in tekoče proizvodnje teh storitev, racionalizacija poslovanja na tem področju izjemnega pomena. To vse pa zahteva določeno vrednotenje, iskanje optimalnega pokrivanja potreb z danimi omejenimi sredstvi.

Potreba po vrednotenju nikakor ni izmišljanje nekega kvazimehanizma blagovnega trga, ni oblikovanje cene, ki bi formalno po svojih elementih bila podobna tržni ceni, ker je sprejeta odločitev, da se to področje izloči iz blagovno tržnih zakonitosti. Cena v načelu ne more združevati in uresničevati funkcije, kakor v blagovni proizvodnji: cena storitev predvsem ne more biti, kar je relevantno na tem mestu, alokator proizvodnih tvorcev na posamezne

sektorje v skladu z družbenimi potrebami. Kaj torej pomeni vrednotenje na tem področju?

2. Družba mora upoštevati vrsto momentov — ekonomskih in neekonomskih (npr. stopnjo ekonomske razvitosti in perspektive prihodnjega ekonomskega razvoja, demografsko situacijo in predvidena demografska gibanja, nacionalne in zgodovinske momente, tradicijo in običaje itn.) — najprej jasno formulirati določene naturalne cilje v družbenih dejavnostih in potem te cilje tudi kvantificirati (določiti standarde) s pomočjo določenih indikatorjev. To so družbeno ocenjene potrebe za to področje in te so, rekli bi, dolgoročni okvirni plan.

Družbene potrebe so na tem področju razumljivo velike in raznovrstne. Sredstva, ki so v nekem razdobju na razpolago za financiranje dobrin s področja družbenih dejavnosti, pa so omejena in praviloma, glede na potrebe, nezadostna. Razpoložljiva sredstva, ki so družbeno določena z načeli razdelitve družbenega proizvoda, omejujejo globalno efektivno povpraševanje, če napravimo analogijo z blagovnim trgov.

Zaradi omejenosti sredstev glede na potrebe je nujna selekcija potreb in določena razdelitev sredstev tako med sektorje kot tudi znotraj sektorjev obravnavanega področja. Problem, ki se na blagovnem trgu rešuje v določeni meri s ceno na podlagi ekonomskega računa, moramo v družbenih dejavnostih reševati, kot smo rekli, z zavestnim odločanjem, toda tudi na podlagi določenih kriterijev, recimo analize »cost-benefit«.

3. Proučevanje kriterijev alokacije proizvodnih tvorcev v družbenih dejavnostih je še v poskusni fazi.⁶ Gre še vedno za vprašanje sprejemljive teoretske osnove in konsistentne dedukcije iz sprejetih teoretičnih načel.

V tem primeru gre — kakor na področju blagovne proizvodnje — za maksimiranje; maksimiranje česa? Če bi izhajali iz stališča, da je neposredni cilj proizvodnje v sferi družbenih dejavnosti blaginja delovnih ljudi, bi šlo za maksimiranje neto družbene blaginje oz. prirasta blaginje.⁷ Z drugimi besedami, šlo bi za maksimiranje razmerja med učinki in stroški z vidika blaginje.

Pri tem pa moramo predvsem ugotoviti, da je teorija blaginje obdelana samo v meščanski ekonomski misli, ker je, takšna kakršna je, vezana na koristnost kot subjektivno kategorijo. No, poleg te globalne pripombe moramo opozoriti še na naša razmišljanja o klasifikaciji storitev družbenih dejavnosti na finalne in medfazne in na to, da se te storitve vse bolj vraščajo v enoten proces družbene reprodukcije, kar dela samo po sebi vprašljivo navedeno izhodišče, ki se v literaturi, ki obravnava analizo »cost-benefit«, jemlje brez pridržka.

Če pustimo ob strani sprejemljivo teoretično osnovo za maksimiranje razmerja med učinki in stroški in če se lotimo problema, rekli bi, operativno, naletimo spet na veliko težavo. Že stroški odpirajo določene, čeprav ne preveč komplicirane probleme, glede na to, da so razmere, v katerih angažiramo proizvodne tvorce, zelo podobne onim, ki vladajo v blagovni proizvodnji. No, zares težki problemi so na drugi strani.

⁶ Primerjaj: UNITED NATIONS RESEARCH INSTITUTE FOR SOCIAL DEVELOPMENT, Cost — Benefit Analysis of Social Projects, Report No 7, Genova, 1966.

⁷ Primerjaj: op. cit. pod 4, str. 5, 39, 41.

Maksimiranje razmerja med učinki in stroški zahteva seveda možnost sumiranja učinkov. Z drugimi besedami, gre za skupni imenovalec indikatorjev posameznih spremenljivk.

Pri oblikovanju indikatorjev za merjenje nalog v posameznih sektorjih družbenih dejavnosti so doseženi določeni rezultati. Moramo pa ugotoviti, da gre, prvič, v večini primerov za indikatorje v naravnem izrazu (npr. mera smrtnosti, mera natalitete, življenjsko pričakovanje, razmerje učenci — učitelj in podobno). Drugič, da je treba celo za posamezni sektor oblikovati več indikatorjev. In tretjič, da je za nekatere naloge možno najti samo medfazne indikatorje, ne pa tudi končnih indikatorjev (npr.: če si zadamo nalogo, da zboljšamo zdravstveno stanje prebivalstva, potem je število postelj medfazni indikator). Z drugimi besedami, v družbenih službah nimamo skupnega imenovalca za dosežene učinke, če seveda ne želimo imeti opravka z raznimi fikcijami in konstrukcijami, ki so po našem mišljenju brez vsakršne uporabne prave vrednosti.⁸

Zaradi tega je problem praktično v tem, kako določiti *primerljivost* indikatorjev, ne pa *skupno merljivost* indikatorjev, oz. gre za primerljivost učinka dodatno vloženega dinarja v en ali v drugi program, za primerljivost učinka dodatno vloženega dinarja na enem ali na drugem sektorju družbenih dejavnosti. Problem je v določanju relativnega ponderacijskega sistema za enoto prirasta posameznih spremenljivk, kar omogoča, da določimo relativno vrednost alternativnih matric alokacije sredstev.

Nimamo namena, da bi na tem mestu podrobneje spregovorili o problematiki ponderarjev. Želimo samo, kratko pripomniti, da je vprašanje enostavnejše pri indikatorjih znotraj nekega sektorja, ki zajema določene skupine človeških potreb, kjer so tehnične značilnosti oz. tehnično znanje odločilnega pomena.⁹ Mnogo težje je določiti ponderacijski sistem med sektorji, kjer ponderji eksplicitno ali implicitno temelje na ocenah vrednosti.

Da sklenemo: prva manifestacija vrednotenja v družbeni dejavnosti je po temtakem v določanju relativnega ponderacijskega sistema in na tej podlagi alokacije sredstev med projekte in sektorje.

Ko govorimo o odločitvah glede alokacije sredstev, mislimo tako na investicijske odločitve za razširitev zmogljivosti, ki bodo zagotovile razvoj posameznih sektorjev družbenih dejavnosti, kakor tudi na odločitve o sprotni proizvodnji storitev, ki bodo določile obseg in strukturo proizvodnje v obstoječih zmogljivostih.

(Nadaljevanje sledi)

⁸ Najdemo npr. poskuse primerjanja stroškov modernizacije cest in v denarju izražene izgube človeških življenj v prometnih nesrečah.

⁹ Vzemimo npr. indikatorje v zdravstvu: specifične mere smrtnosti, odstotek smrtnosti zaradi infekcijskih bolezni, število zdravniških pregledov itn., ali primer indikatorjev za šolstvo: razmerje opisanih otrok in šolsko obveznih otrok, razmerje učencev, ki so končali šolo v določenem delu, in števila vpisanih učencev itn.

Pojem razrednega boja in marksistična družbena teorija (I)

I. O nujnosti razlikovanja dveh vrst pojmov

Videti je, da precejšen del nesporazumov v marksistični družbeni teoriji izvira iz tega, da se ne upošteva določenega razlikovanja, ki ga je Marx z vso jasnostjo vzpostavil pri obravnavanju dela oz. materialne produkcije:

Marx na eni strani izpostavi abstraktne momente (elemente) enostavnega delovnega procesa. Delovni proces, »obravnavan abstraktno, neodvisno od svojih zgodovinskih oblik« kot »proces med človekom in naravo« je »smotna dejavnost za izdelavo uporabnih vrednosti, prisvajanje prirodnih stvari za človeške potrebe ... večni naravni pogoj človeškega življenja in zato neodvisen od vsake oblike tega življenja, nasprotno, skupen vsem njegovim družbenim oblikam. Zaradi tega ni bilo treba obravnavati delavca v odnosu do drugih delavcev. Zadostovala sta nam človek in njegovo delo na eni strani in priroda na drugi«. ¹

Toda hkrati poudarja: »Vsaka produkcija je prisvajanje narave, ki ga opravlja individuum v okviru določene družbene oblike in z njeno pomočjo«. »Produkcija nasploh ne obstaja«. Vsak odnos med družbo in naravo vključuje določene odnose med ljudmi. Vsaka produkcija vključuje določeno delitev in povezavo pogojev te produkcije. »Produkcija, ne glede na to distribucijo, ki je vanjo vključena, je prazna abstrakcija«. »S splošnimi opredelitvami (produkcije nasploh, enostavnega delovnega procesa — M. K.) ne pojmujeemo (zapademo — begreifen) nobene dejanske zgodovinske produkcijske stopnje.« Še več, te (splošne) »opredelitve morajo biti naravnost ločene, da ne bi pozabili na bistveno različnost pri enotnosti, ki sledi že iz tega, da sta subjekt človeštvo in objekt priroda isti«² ter si s tem zaprli pot za analizo konkretnih zgodovinskih stopenj produkcije. »Pojmovanje, ki vidi le delitvene odnose kot zgodovinske (ne pa tudi produkcijskih — M. K.), je po eni strani pojmovanje začetne, a še omejene kritike meščanske ekonomije. Na drugi strani temelji na zamenjavanju in identifikaciji družbenega produkcijskega procesa z eno-

¹ Prim: Marx, Kapital I, CZ Ljubljana, str. 201, 208, 571; MEW (Dietz) 25. 1., str. 192, 198, 531.

² Vsi citati iz Grundrisse: Prim: Marx, Uvod v očrte kritike politične ekonomije, Marx-Engels, Izbrana dela IV, CZ, (MEID) Ljubljana, str. 18, 16, 29, 19, 15; Marx, Grundrisse, E. V. A., Frankfurt, str. 9, 7, 17, 10, 9.

stavnim delovnim procesom... V kolikor je delovni proces zgolj proces med človekom in naravo, ostajajo njegovi enostavni elementi skupni vsem njegovim družbenim razvojnimi stopnjami. Toda vsaka določena zgodovinska oblika tega procesa razvije dalje njegove materialne temelje in družbene oblike.³

Da bi Marx zapopadel določeno zgodovinsko družbeno obliko, je kot je znano, razvil in uporabil pojem produkcijskega načina, specifične povezave določenih produkcijskih sil in odnosov.

Pojem produkcije nasploh je torej »razumna abstrakcija, brez katere ni mogoče misliti nobene produkcije«, ker fiksira:

1. elemente, ki jih vključuje vsaka produkcija, in
2. samo dejstvo, da je produkcija ne glede na spreminjajoče se oblike pojavljanja »večen naravni pogoj človeškega življenja«. Lahko bi rekli, da je pojem produkcije ali dela nasploh v tem smislu »antropološki« pojem, pojem, ki je vezan na človeka kot vrsto.

Ob tem pa srečamo pri Marxu »sociološki« pojem produkcijskega načina, ki ga sicer ni mogoče misliti brez abstraktnega pojma dela (to se pravi brez upoštevanja dejstva, da gre za človekovo prisvajanje narave, ki vključuje ljudi z njihovimi delovnimi sposobnostmi in cilji, predmete dela in delovna sredstva), a ga tudi ni mogoče izvesti iz tega pojma, saj vključuje tudi odnose v delu in pogojev in rezultatov dela ter menjave, torej odnose med ljudmi, ki niti v abstraktni obliki niso vključeni v pojem dela nasploh ali materialne produkcije nasploh.⁴

To razlikovanje — čeprav v drugačnem poimenovanju — je seveda v marksistični teoriji dovolj znano in uporabljeno. Manj upoštevanje pa so posledice, ki iz tega razlikovanja izhajajo. Če upoštevamo to razlikovanje med pojmom materialne produkcije nasploh in produkcijskega načina, ima to v okviru marksistične teorije posledice tudi za obravnavanje duhovne produkcije. Tudi tu očitno potrebujemo na eni strani pojem duhovne produkcije nasploh (ali pa splošne pojme umetnosti, religije, znanosti). Taki pojmi izražajo neke skupne značilnosti, brez katerih na primer umetnosti ni mogoče misliti, ki šele omogočajo, da specificiramo predmet proučevanja, in ki niso vezane zgolj na nekatere zgodovinske pojavne oblike. Na drugi strani pa potrebujemo pojme, ki omogočajo, da zapopademo konkretne družbenozgodovinske oblike. Ob pojmi duhovne produkcije ali kulture nasploh potrebujemo sociološke pojme »nadgradnje« ali »ideologije«.

Drugo, bolj sporno vprašanje, je, ali lahko pri tem v istem smislu kot pri materialni produkciji uporabljamo izraz: »antropološki pojmi« (kulture, umetnosti itn.), torej pojmi, ki bi vključevali navezanost duhovne produkcije ali pa njenih pojavnih oblik na človeka kot vrsto, kot značilnost in pogoj njegovega obstoja. Vsaj za nekatere vrste duhovne produkcije Marxova misel tako možnost dopušča: umetnost je na primer v nekaterih Marxovih tekstih tesno povezana s človekovo naravo, s sposobnostjo, da človek ustvarja po meri vseh stvari. Tudi Marxovo poudarjanje, da »težava ni v tem, da bi razumeli, da

³ Kapital III, MEW, 25. 3., str. 890—891.

⁴ Tu ni treba navajati zagat, na katere opozarja že Marx, zagat, v katere zaidemo, če ne razlikujemo npr. med delom nasploh in meznim delom kot specifično zgodovinsko obliko, ki je ni mogoče razviti iz splošnega pojma dela, temveč le iz zveze mezdno delo-kapital oz. iz specifičnega kapitalističnega produkcijskega načina. (Kapital III, Dietz, str. 833.)

sta grška umetnost in ep povezana z določenimi družbenimi razvojnimi oblikami, težava je (razumeti), da sta nam še v umetniški užitek⁵, vključuje predpostavko, da je »umetniški užitek« nekaj, kar se ne da zvesti na določeno družbeno obliko in pogoje njenega obstoja: če že ni mogoče reči, da je umetnost enako kot materialna produkcija večni naravni pogoj človeškega življenja, pa je prav gotovo značilnost človeškega življenja, sestavina vsega tistega, kar razlikuje življenje človeške vrste od drugih vrst živih bitij.

Upoštevanje teh razlikovanj nam omogoča, da uvidimo, da znani marksistični pojmovni par baza-nadgradnja ne govori (zgolj) o razmerju med materialno produkcijo nasploh in duhovno produkcijo nasploh, temveč zlasti o razmerju med določenim produkcijskim načinom (kot bazo določene nadgradnje oz. formacije) in določenimi oblikami in načini obstoja duhovne produkcije (kot nadgradnje tega produkcijskega načina). Ne izraža antropološkega primata, bazičnosti, materialne produkcije v primerjavi z duhovno — ki ni ali ni v enaki meri, enako neposredno »večen naravni pogoj« človeka kot vrste; označuje predvsem sociološko spoznanje (ali če hočemo: hipotezo), da je produkcijski način s produkcijskimi odnosi baza, ki (ker) povezuje in v tej povezavi (pre)oblikuje različne pojave duhovne produkcije kot svoje nadgradnje v specifično celoto — specifično družbeno formacijo.⁶ Ni treba, da na tem mestu obnavljamo razpravo o smiselnosti in nesmiselnosti ločevanja pojmov materialne in duhovne produkcije na abstraktno antropološki ravni in dvoumnosti primata tako pojmovane materialne produkcije nasploh.⁷ Dovolj je že Marxovo opozorilo — v nasprotju s tolikokrat po nepotrebnem citiranimi Engelsovimi besedami, »da morajo ljudje predvsem jesti, piti, stanovati in se oblačiti, torej delati, preden se lahko prepirajo za oblast, se ukvarjajo s politiko, religijo, filozofijo itd.«,⁸ ali ravno tako nepotrebnim poudarjanjem, kot da bi bilo nekakšno veliko Marxovo odkritje, da človek pri svojem delu ni pajek in čebela, ker ima najprej v glavi predstavo o ciljih in rezultatih svojega dela: »Če hočemo proučevati zvezo (Zusammenhang) med duhovno in materialno produkcijo, (je) v prvi vrsti potrebno to, da materialne produkcije ne vzamemo (fassen) kot občo kategorijo, temveč v določeni zgodovinski obliki... Če nje same ne zajamemo v specifični zgodovinski obliki, je nemogoče, da bi spoznali značilnosti njej ustrezne duhovne produkcije in medsebojnega učinkovanja obeh. Sicer ostanemo pri trivialnostih.«⁹ (Podčrtal M. K.)

Pomembneje je, da brez nakazane sociološke vsebine pojmov baze in nadgradnje — vsebine, ki ni le konkretizacija ali sociološka operacionalizacija antropoloških pojmov — ne moremo iziti iz danes že klasičnih zagat: kako, da je proizvajalec klavirjev »baza«, pianist pa »nadgradnja« ipd. Le jasna izpostavitve sociološke (historično materialistične) razsežnosti pojmovanja baze-nadgradnje razločno pove, da ne gre za vprašanje, kam — v bazo ali nadgradnjo — spada pianist ali izdelovalec klavirjev kot konkretna živa individua, temveč kam spadata, v katere odnose in procese se konkretna individua vključujeta kot pianist ali izdelovalec klavirjev (kot nosilca določenih vlog

⁵ MEID IV, str. 45; Grundrisse, str. 31.

⁶ O tem pišem v članku: Družbena formacija-baza-nadgradnja v marksistični družbeni teoriji, Problemi (Ljubljana) 1976/1—2.

⁷ Prav tam.

⁸ Engels, Karl Marx, MEID IV, str. 542.

⁹ Marx, Theorien über Mehrwert, MEW 26. 1., str. 267.

ali funkcij). »Družba ne sestoji iz individuov, temveč izraža vsoto razmerij in odnosov, v katerih so individui med seboj« (Marx).¹⁰ »Odnosi, v katerih so individui med seboj,« vloge, katerih nosilci so, pa imajo seveda izjemno pomembne posledice za njihovo življenje konkretnih individuov.¹¹

Sociološko pojmovanje vsebine pojmov baze-nadgradnje in družbene formacije onemogoča, da bi izenačevali pojem baze s pojmom materialne produkcije in pojem nadgradnje z duhovno produkcijo. V bazo — ne družbe nasploh, temveč določene družbene formacije — ne spada niti vsa materialna produkcija niti ne samo materialna produkcija, vanjo spada tista produkcija, ki se vključuje v odnose, ki so baza določene formacije v tem smislu, da določajo, povezujejo in preoblikujejo druge družbene pojave v specifično celoto kot pogoj za svoje ohranjanje ali spreminjanje. Če preskočimo tisto, kar bomo morali šele pokazati, lahko rečemo, da so to tisti odnosi, ki so v dosedanjih družbah osnova razredne delitve, odnosi, v katerih se proizvaja (prisvaja-odtupa) presežni produkt (delo, vrednost). Nemogoče je zato abstraktno vpraševati, ali spada proizvodnja klavirjev nasploh v bazo ali nadgradnjo nekega določenega produkcijskega načina: lahko spada, lahko pa ne, enako kot se lahko vključuje v bazo določena duhovna produkcija — na primer pisanje literarnih del in skladb — glede na konkretne razmere in odnose, v katerih poteka (če gre za mezdne odnose, ne pa za »svobodno duhovno produkcijo«).¹² Tudi umetniška dela sama se lahko pojavljajo kot blago, torej kot produkti abstraktnega dela z ustrezno menjalno vrednostjo, hkrati pa kot produkti konkretnega umetniškega dela, kot »uporabne vrednosti« s svojo vsebino in učinki, ki so prek različnih političnih in ideoloških odnosov povezani s pogoji reproduciranja/spreminjanja določene družbene formacije.

Gotovo je bila in je še vedno materialna produkcija privilegirano področje, ki ga vključujejo kapitalistični produkcijski odnosi. Duhovna produkcija se je vanje vseskozi težje vključevala oz. so jo ti odnosi težje obvladovali.¹³

¹⁰ Marx, Grundrisse, str. 176.

¹¹ »Če Marx ne izhaja iz človeka, ki je prazna ideja, to se pravi preobremenjena z buržoazno ideologijo (temveč iz ekonomske formacije in produkcijskih odnosov), je to zato, da pride do konkretnih ljudi. Če gre po ovinku, prek odnosov, katerih 'nosilci' so konkretni ljudje, to stori zato, da bi prišel do spoznanja zakonov, ki jim določajo njihovo konkretno življenje in boje. Lahko rečemo, da ta ovinek Marxa v nobenem trenutku ni oddaljil od konkretnih ljudi; ... Marx v vsakem momentu svoje analize pokaže, kako ti odnosi ... obeležijo ljudi v njihovem konkretnem življenju, ki ga obvladujejo oblike in učinki razrednega boja. Vsaka Marxova abstrakcija ustreza 'abstrakciji', ki jo ljudem nalagajo ti odnosi sami in ta strahotno konkretna abstrakcija dela iz ljudi izkoriščane delavce ali kapitaliste-izkoriščevalce«. (Althusser, Est-il simple d'être marxiste en philosophie, La Pensée, str. 183, 1975, str. 30.)

¹² »Ista vrsta dela je lahko produktivna ali neproduktivna. Na primer Milton, ki je napisal Zgubljeni raj za 5 £, je bil neproduktiven delavec ... Toda leipziški literarni proletarec, ki fabricira svoje knjige (npr. priročnike ekonomije) pod vodstvom knjigotrdca, je produktiven delavec, kajti njegovo delo je vnaprej subsumirano pod kapital in obstaja le zaradi njegovega ovrednotenja. Pevka, ki na svojo lastno pest prodaja petje, je (za kapitalistični produkcijski način) neproduktivna; toda ista pevka, ki jo angažira podjetnik, da bi z njo služil denar, je produktiven delavec, kajti v tem primeru producira kapital«. (Marx, Theorien über Mehrwert, MFW, 26. 1., str. 377.)

¹³ »V nematerialni produkciji ostaja največkrat pri prehodnih oblikah h kapitalistični produkciji, ko delajo razni znanstveni ali umetniški producenti ... za založnikov trgovski kapital. Ta odnos še ni niti formalno subsumiran pod kapitalistični produkcijski način in nima z njim nič opraviti. Da je eksploatacija dela prav tu največja, ne spremeni stvari«. (Marx, Theorien ... MEW 16. 1., str. 385.)

Toda ali nismo danes marsikje že priča nasprotni tendenci — da kapitalsko-blagovni odnosi osvajajo vedno večji del duhovne produkcije, medtem ko se določena področja materialne produkcije vedno težje vključujejo vanje?

Ne le da ni mogoče za nadgradnjo označiti vse duhovne produkcije v vseh njenih vidikih, temveč je treba z analizo šele ugotoviti, kaj je v določeni duhovni produkciji neke konkretne družbe in dobe vključeno v specifično celoto, vezano na določeni produkcijski način. Še pomembneje je, da tudi z bazo ni mogoče označiti enostavno vse materialne produkcije. Nužno je ugotoviti, v kateri produkciji se vzpostavljajo taki produkcijski odnosi, ki so osnova povezave drugih družbenih pojavov v specifično celoto: »V vseh družbenih oblikah je določena produkcija, ki določa položaj in vpliv vsem produkcijam in katere odnosi zatorej določajo položaj in vpliv vsem drugim odnosom.« (Marx)¹⁴

Tako razlikovanje se steka oz. že predpostavlja razlikovanje med sociološkim pojmom družbene formacije kot zgodovinsko opredeljene specifične strukture in antropološkim pojmom družbe. Gotovo je možen in nujen obči pojem družbe v smislu Marxove razumne abstrakcije,¹⁵ ki povzema skupne značilnosti vseh družb, značilnosti, ki so — čeprav to ne izhaja neizogibno iz povedanega — torej vezane na dosedanje značilnosti človeka kot vrste, ter samo dejstvo, da gre pri družbi za pojav, ki je pogoj za obstoj človeka kot vrste (človek kot »družbena žival«). Tak pojem družbe bi torej zbiral in subsumiral druge obče pojme, ki povzemajo posamezne druge pojave, ki so pogoj za obstoj in značilnosti človeka kot vrste, ne glede na konkretne družbenozgodovinske oblike svojega pojavljanja. Ilustracijo za tak pojem družbe najdemo že v socioloških učbenikih in priročnikih, ki tako rekoč vsi navajajo in obravnavajo npr. socializacijo, ekonomijo, norme, vrednote, oblike družbenosti itn. kot sestavina vsake družbe.

Pojem družbene formacije v ožjem pomenu prav tako ne bi bil le konkretizacija, le prikaz načina, kako se tako predstavljena abstraktna družba s svojimi ravno tako abstraktno pojmovanimi sestavinami konkretno pojavlja. Pojem družbene formacije vključuje namreč tudi tiste pojave, ki se oblikujejo zaradi potreb funkcioniranja in spreminjanja določene formacije oz. produkcijskega načina in ki torej ne spadajo niti v pojem družbe nasploh, niti niso vezani na človeka kot vrsto. Hkrati vključuje le določen tip povezanosti med pojavi, ki jih zajema abstraktno pojmovana družba, tip povezav, za katere ni razloga, da jih imamo za večne ali za izčrpane, take, ki ne dopuščajo drugih povezav, čeprav vedno — dokler obstoje — vplivajo tudi nanje.¹⁶

Teza o razrednem boju in družbeni formaciji, ki vključuje, povezuje/izključuje različne družbene sfere in pojave, lahko zbudi predstavo, da lahko predpostavljamo neke družbene pojave, ki jih razredni boj šele pozneje — če

¹⁴ Uvod v očrte, MEID IV, str. 40; Grundrisse, str. 27.

¹⁵ »Kaj je družba, kakršnakoli že je njena oblika? Produkt medsebojnega delovanja ljudi.« (Marx, pismo Anenkovu, MEW 27, str. 452.)

¹⁶ »Analiza neke določene družbene formacije... ni nikoli predstava neke totalitete, ne pomeni, da zajamemo 'vse' aspekte družbene prakse 'brez izjeme' v definicijo nekega enotnega procesa (ali modela takega procesa)... Taka težnja po unificirani totaliteti je teoretična fantazma, ki sicer ni lastna družbenim znanostim... ki ne ustreza niti normam znanstvene objektivnosti niti zahtevam prakse.« (E. Balibar, Cinq études du matérialisme historique, Maspero, Paris 1974, str. 132.)

jih sploh — poveže in preoblikuje v okviru družbene formacije: pred tako povezanostjo in zunaj nje pa naj bi ostajali »čisti« (npr. čista in svobodna umetnost v nasprotju z ideološko razredno determinirano umetnostjo ipd.).

Proti taki predstavi je treba poudariti: zgornje razumevanje pojma družbene formacije je teoretičen, abstrakten pojem, ki izhaja iz ravno tako teoretično »čisto« misljenega enega samega razrednega produkcijskega načina in osnovnega razrednega odnosa s predpostavko dveh antagonističnih razredov. Družbena formacija, ki se oblikuje ob enem samem produkcijskem načinu, dejansko ne vključuje vseh pojavov dane globalne družbe (dane geografsko-demografske skupnosti ljudi); ravno tako povezuje, vključuje pojave, ki pred nastankom novega produkcijskega načina dejansko niso bili vključeni vanj. Toda predpostavka enega samega produkcijskega načina je teoretična abstrakcija. V nobeni globalni družbi ne obstaja en sam produkcijski način; obstajajo različni, na različne načine med seboj povezani in prepleteni produkcijski načini, praviloma podrejeni enemu — dominantnemu; obstaja torej več antagonističnih parov razredov, ki so v različnih odnosih do dominantnega antagonističnega para, več tipov izkoriščanja, več razrednih bojev in več njim ustrezajočih nadgradenj oz. formacij. Noben produkcijski način in razredni boj ne začenjata z vključitvijo/izključitvijo čistih, v formacije še ne vključenih pojavov, temveč z vključitvijo/izključitvijo/povezavo/preoblikovanjem pojavov, ki so že bili vključeni in preoblikovani po drugem produkcijskem načinu in formaciji. Treba si je znova priklicati v spomin Marxovo obravnavanje dela: Delo — delovni proces kot izmenjava med človekom in naravo — je več en naravni pogoj človeškega življenja. Kot tako presega vsako konkretno zgodovinsko obliko — toda pojavlja se vedno v določenih zgodovinskih oblikah, v določenih družbenih odnosih, čeprav to spet ne pomeni, da obstaja zaradi teh oblik in odnosov ali da se lahko zreducira nanje. Isto pojmovanje lahko razširimo na druge družbene pojave. Ti se vedno pojavljajo v specifičnih družbenozgodovinskih oblikah, vedno so že determinirani (vključeni, povezani, preoblikovani) po razrednem boju in družbeni formaciji, čeprav to ne pomeni, da obstoje po in zaradi te determiniranosti. Od slednje je odvisna zgolj njihova vsakokratna zgodovinska oblika. Gotovo določeni pojavi nastajajo na novo — tudi zaradi pojavljanja novih oblik razrednega boja: toda nikdar ne nastajajo *ex nihilo*, temveč s transformiranjem nekih že obstoječih pojavov in odnosov.

Če poudarjamo, da je zgoraj nakazana koncepcija produkcijskih odnosov, razrednega boja in družbene formacije teoretična abstrakcija ter da v konkretnih družbah nikdar ne obstajata le dva antagonistična razreda, le boj za reprodukcijo ali spreminjanje enega produkcijskega načina, s tem ne zanikamo pomena take abstrakcije; opozarjamo le, kako kompleksna je družbena stvarnost in kako kompleksna je pot do družbenega spoznanja. Pot do miselnih konkretnih pelje prek — nikdar pa ne mimo — teoretično abstraktnih pojmov in zakonitosti različnih stopenj. Prav pojem družbene formacije, vezan na pojem razrednega boja, je ključni, ne vse razrešujoči in vse obsegajoči, zato pa neizogiben specifično marksistični člen na tej poti. Če ga zaradi njegove »abstraktnosti« glede na empirično stvarnost ne upoštevamo, se nam ali ne uspe dvigniti nad to empirično stvarnost samo, ne uspe nam proizvesti nobenega dejanskega spoznanja o njej, to se pravi ničesar, kar je več kot strokovno

urejena deskripcija videnega-videza; ali pa ostanemo na še bolj abstraktni ravni, ki jo nobeno operacionaliziranje in napolnjevanje z empiričnimi primeri ne naredi miselno konkretnješe, to je spoznavno močnejše.

Le če upoštevamo ta opozorila, lahko preciziramo in afirmiramo: marksistična sociološka teorija v ožjem pomenu besede (specifično marksističnimi pojmi razrednih odnosov in razrednega boja, razredov, produkcijskega načina, družbene formacije, baze, nadgradnje, ideologije itn.) ne zajema in ne razlaga niti v 'celoti' niti 'vsega' v družbi in zgodovini — ne samo trenutno zaradi nerazvitosti in podobno, temveč v načelu.¹⁷ Njen specifični predmet so družbene formacije kot specifične povezave družbenih pojavov, odnosov in procesov. Različne empirične družbenozgodovinske pojave in dogodke proučuje in razlaga glede na njihovo vključenost v te specifične povezave (formacije — razredni boj) — glede na mesto in vlogo, ki jo lahko imajo pri tem, glede na transformacije, ki jih pri tem sami doživljajo, ter glede na razloge za transformacije, razloge, ki izhajajo iz njihove vključenosti v specifične družbene povezave.

II. Kaj je v središču marksistične družbene teorije

Tudi če so oznake »antropološki« in »sociološki« lahko vprašljive, po našem mnenju ni sporno, da imamo opraviti z dvema vrstama pojmov:

<i>antropol.</i>	<i>sociol.</i>
materialna produkcija nasploh	— zgodovinske oblike produkcije
enostavni delovni proces	— produkcijski način
duhovna produkcija nasploh	— nadgradnja, ideologija
umetnost, religija	— umetnost, religija kot nadgradnja
družba	— družbena formacija

Že iz citatov je neposredno razvidno, kateri pojmi (in kateri problemi) so v središču Marxove pozornosti: ključna vprašanja so vprašanja »zgodovinske oblike«. Še bolj zgovorno kot citati je samo Marxovo delo: nasproti nekaj stranem vsem razumljivih in za vse sprejemljivih (trivialnih — lahko mirno povzamemo za Marxom) resnic o enostavnem delovnem procesu — trije zvezki Kapitla kot analiza ene same zgodovinske oblike produkcije z vsem nečloveškim Marxovim naporom in vsemi kontroverzami vse do danes.

Treba pa je poudariti: v nasprotju z vsemi tistimi, ki so jim danes — pri tem se sklicujejo na Marxa in marksizem — v družboslovju sumljivi vsi splošni pojmi od »družbe nasploh« do »religije«, »umetnosti« itn., je Marx dovolj razločno poudaril nujnost, da se uporabljajo taki obči pojmi kot »razumne abstrakcije«, s katerimi lahko objekt in problem sploh specificiramo, identificiramo, s pomočjo katerih ga sploh lahko mislimo. »Vsa obdobja produkcije imajo neke skupne značilnosti, skupne opredelitve. Produkcija nasploh je abstrakcija, toda razumna abstrakcija, kolikor skupne opredelitve zares poudarja, utrjuje in nam s tem preprečuje ponavljanje ... Nobene produkcije si ne bi mogli zamisliti (misliti — denken) brez njih.»¹⁸

¹⁷ Marksistična analiza nima drugega objekta kot razredni boj ... toda nič v zgodovini kapitalistične družbe se ne izmakne determinaciji razrednega boja. (Balibar, prav tam, str. 178.)

¹⁸ Marx, Uvod v očrte ... MEID IV, str. 15; Grundrisse, str. 7.

Teh abstrakcij seveda ne gre jemati kot stvar čistega analitičnega uma kot zgolj duhovni rezultat. Abstrakcija (na primer dela nasploh) lahko postane tudi »praktično resnična«, in šele v taki družbi dobi svojo polno veljavo. »Zgled dela zgovorno kaže, kako so celo najbolj enostavne kategorije, kljub temu, da veljajo — prav zaradi svoje abstraktnosti — za vsa obdobja, vendarle v določenosti te abstrakcije same prav tako močno produkt zgodovinskih razmer in da so popolnoma veljavne le za te razmere in v njihovem okviru« (podčrtal M. K.).¹⁰ V takih družbah in ob analizi takih družb je najlažje priti do ustrezne razumne abstrakcije, ki potem omogoča zamišljanje (ne pa še pojmovnega zapopadenja, vzročne pojasnitve in razumevanja) teh pojavov tudi v drugih družbah. Nasproti temu npr. tesna zlitost proizvodnega dela z religijo in magijo (ali vsaj določenih ključnih opravil) onemogoča pripadnikom teh družb, da bi prišli do razumnih abstrakcij tako dela kot magije ali religije. Ta zgodovinska določenost nastanka samih »razumnih abstrakcij« pa ne pomeni — kot kaže že zgornji citat —, da imajo te abstrakcije veljavo samo za analizo razmer, v katerih so se pojavile. Ob vsej previdnosti, ki jo zahteva njihova zgodovinska geneza in umeščenost, jih je možno in nujno uporabljati tudi za identificiranje ustreznih pojavov v drugih družbah in družbenih oblikah: »V anatomiji človeka je ključ za anatomijo opic« (Marx). Šele razvit pojav omogoča, da razpoznamo njegove zasnove in manj razvite ter manj razvidne neizdiferencirane oblike.

Toda ključno in osrednje, »najtežje« vprašanje ostaja vprašanje konkretnih zgodovinskih oblik (dela, družbe, religije, umetnosti itn.) — in to ne le zato,

¹⁰ Prav tam, MEID IV, str. 38–39, Grundrisse, str. 24–25. Ob tem se je treba varovati iluzij, da je zadnja, najnovejša stopnja razvoja vedno tista, ki omogoča najlažje oblikovanje, še več, uvidevanje najsplošnejšega pojma. To bi bil na glavo postavljen evolucionizem. Slednji je hotel z odkrivanjem prve oblike odkriti hkrati »materiam primam« vsega nadaljnjega (samo)-razvoja in v neizdiferenciranosti take oblike neposredno uvideti bistvo in resnico pojava, ki je v nadaljnjem razvoju to svoje bistvo le zaamegljeval in kompliciral. Tako se po Marxu v kapitalistični blagovni proizvodnji uveljavlja ravnodušnost do konkretne materialne oblike ali vsebine produktov kot uporabnih vrednosti in s tem do konkretnega dela, ki do takih produktov privede, saj sta tako delo in produkt zanimiva le toliko, kolikor sta pogoj in nosilec menjalne vrednosti. S tem omogoča teoretično in praktično uveljavljanje kategorije »abstraktno delo«, »delo nasploh« kot poraba družbeno razpoložljive delovne sile. Hkrati pa je prav v kapitalistični produkciji nerazviden pojem enostavnega delovnega procesa kot procesa preoblikovanja narave za človeške (delavčeve) potrebe. Naj spomnimo, kako Marx nasproti opredelitvam enostavnega procesa dela, »smotrne dejavnosti za izdelavo uporabnih vrednosti«, v katerih »človekovo dejavnost z delovnim sredstvom tako spremeni predmet dela, kakor je to že vnaprej njegov (delavčev) namen« (primerjaj Kapital I, str. 202, 205, 208), za kapitalistično produkcijo poudarja: »Produkcijski proces je prenehal biti delovni proces v tem smislu, da ga obvladuje (übergriffen) delo kot obvladujoča celota. Delo se pojavlja le še kot zavesten organ na mnogih mestih mehaničnega sistema v posameznih živih delavcih: raztreseno, subsumirano pod celoten proces same mašinerije, le člen sistema, katerega enotnost ne obstaja v živih delavcih, temveč v živi (aktivni) mašineriji« (Grundrisse, str. 585). Na višji stopnji (»avtomatizacije« — M. K.) se delo ne pojavlja več vključeno v produkcijski proces: človek se obnaša do produkcijskega procesa kot čuvaj in regulator... delavec stoji poleg produkcijskega procesa namesto da bi bil njegov glavni dejavnik (Hauptagent)« (prav tam, str. 593). (Podčrtal M. K.) Paradigma enostavnega delovnega procesa je delo samostojnega obrtnika (čeprav je tudi tu potrebna previdnost, kajti v predkapitalističnih družbah je obrtnikova delovna sposobnost pogosto povezana z religiozno-magičnimi predstavami). To je tudi vzrok, da je pojem materialne produkcije kot človeškega dela postal že sestavina tradicionalnega (predmeščanskega) zdravega razuma, vsakdanjega mišljenja (»trivialnosti«).

Tako pojmovanje na eni strani omogoča, da tudi zdravorazumsko lahko vrednotimo in kritiziramo kapitalistično produkcijo z vidika produkcije kot produkcije za človeške potrebe, hkrati pa otežuje razumevanje njenega dejanskega procesa.

ker je konkretno vedno kompleksnejše in bogatejše od abstraktnega in ga zato nobena abstrakcija ne more do kraja zajeti, izčrpati ipd. Vprašanje konkretnih zgodovinskih oblik je v dosedaj obstoječih družbah hkrati vprašanje razrednosti teh oblik. Vprašanje konkretne zgodovinske oblike produkcije je hkrati vprašanje razrednosti te produkcije in razrednega boja v njej; vprašanje družbene formacije je vprašanje razrednih odnosov, ki jo konstituira, itn. Mistifikacija razrednosti — njeno zakrivanje in/ali posvečevanje — pa je pogoj obstoja razrednih (do sedaj obstoječih) zgodovinskih oblik. Tu je eden izmed ključnih razlogov za težavnost pri zapopadenju zgodovinskih oblik. Splošni pojmi, ki abstrahirajo od konkretnih zgodovinskih oblik in se vežejo v skrajnem primeru na človeka kot vrsto, abstrahirajo hkrati od vprašanja razrednosti. Zato so lahko neproblematični, samoumevni, splošno sprejemljivi (in lahko tudi splošno vprašljivi). Toda kolikor se pojavljajo kot nadomestek ali kot končni rezultat proučevanja konkretnih zgodovinskih oblik, kot njihovo spoznanje, »resnica«, ne pa zgolj kot nujna preambula takega proučevanja — se lahko tudi sami vključujejo v proces mistifikacije razredne narave konkretnih družb in družbenih pojavov. Tudi abstrahiranje, neupoštevanje, ne-videnje razrednih odnosov je v razrednih družbah nujno razredno opredeljeno, ne glede na zavestna hotenja njihovih nosilcev. Shematično rečeno: v družbah (kapitalističnih), katerih funkcioniranje poraja in zahteva kot pogoj za normalno funkcioniranje videz nerazrednosti (neizkoriščevalskih odnosov), je tako teoretično ne-videnje razrednih odnosov sestavni del ideologije, ki prispeva k ohranjanju obstoječih odnosov; v družbah, kjer so razredni (izkoriščevalski) odnosi vidni, zato pa posvečeni, utemeljeni kot stvar naravnega ali božjega reda ipd., je idejno neupoštevanje takih odnosov lahko sestavina ideologije, ki hoče razdreti ali oslabiti pogoje za obnavljanje teh odnosov (na primer abstraktni humanizem buržoazije ali religiozni egalitarizem tlačanskih gibanj v fevdalnih razmerah); to, da jih ne upoštevajo, pomeni v tem primeru, da pokažejo njihovo nenaravnost, to, da niso nujni za človeka in družbo ali božji red.

Vprašanje razrednosti je v kapitalističnih družbah za družbene znanosti vprašanje, kjer »tertium non datur«.²⁰ To pomeni seveda, da je tudi marksistično stališče in-izvajanje, ki ga utemeljuje, razredno opredeljeno. Je rezultat znanstvenega spoznanja, ki ga je omogočila določena razredna pozicija v kapitalistični družbi: pozicija razreda, v katerega interesu ni, da se temeljni obstoječi odnosi zakrivajo in ohranjajo. Samo vprašanje priznanja razredov in razrednega boja je v razviti kapitalistični družbi osnovna ločnica družbene teorije.

Vprašanje »konkretne zgodovinske oblike« (ne pa splošna teorija nekega pojava) je osrednja preokupacija marksistične znanstvene teorije ne le zato, ker je težje, ker je »resnica vedno konkretna«, ker je neizogibno podvrženo mistifikacijam zaradi svojih razrednih vidikov, temveč tudi zato, ker je to specifično marksistično vprašanje. Vprašanja konkretnih zgodovinskih oblik, ki so in kolikor so nerazdružno povezana s problemom razreda in razrednega boja, so specifično marksistična vprašanja, kjer druge smeri družbenih znanosti marksizmu ne morejo slediti, ker ne le, da ne dajejo drugačnih odgo-

²⁰ O tem tudi članek Razredi in sloji, Teorija in praksa, 1974/7-8.

vorov, temveč v načelu niti ne postavljajo istih vprašanj. Postavljajo le vprašanja, ki vprašanje razrednosti hkrati deformirajo in v bistvu eliminirajo.

To pojasnjuje večkrat ugotovljeno in včasih obžalovano dejstvo, da imamo razvite specifično marksistične pojme razreda, razrednega boja, družbene formacije, nimamo pa specifično marksističnih znanstvenih pojmov na primer materialne produkcije, duhovne produkcije, umetnosti, religije — specifično marksističnih ne zgolj v tem smislu, da bi jih proizvedli marksisti, temveč v tem smislu, da jih ne bi mogli proizvesti tudi drugi ali pa jih vsaj ne bi mogli prevzeti od marksistov, ne da bi s tem sami postali marksisti, ne da bi prevzeli marksistično razredno pozicijo. Se več: pogoste so tožbe, kako so marksisti na tem področju (npr. na področju teorije duhovnega ustvarjanja, teorije umetnosti, estetike, religije ipd.) malo storili, kako so prisiljeni, da prevzemajo teoretična spoznanja in raziskovalni instrumentarij od drugih. Po našem mnenju je taka situacija v nekem smislu neizogibna: težišče in specifičnost marksistične teorije ne more biti v razvijanju takih običajnih teorij, običajnih pojmov. To ne pomeni, naj se marksisti s tem ne ukvarjajo. Kot smo že videli, so neke »razumne abstrakcije« ali »minimum pojmov, ki specificirajo predmet določene znanosti«, (Althusser)²¹ nujni tudi za marksistično analizo konkretnih družbenih oblik, in ni rečeno, da so različni, zunaj marksizma že izoblikovani običajni pojmi najustreznejši in da bogastvo misli klasikov marksizma ne nudi možnosti in nastavkov za njihovo ustreznjšo opredelitev in razvitje. Pri pojmi npr. umetnosti ali religije namreč nimamo opraviti z nekimi splošno uveljavljenimi samoumevnostmi, temveč z množico različnih in na različne načine povezanih ali sprtih opredelitev, od katerih vse nikakor ne specificirajo predmeta na tak način, da bi omogočale uspešno marksistično analizo konkretnih družbenih oblik. Napor marksistov je torej tudi na tem področju potreben že zaradi interesov specifično marksističnega nadaljnega raziskovanja. Iluzija pa je, če menimo, da bi bila mogoča neka posebna marksistična teorija umetnosti ali religije nasploh, teorija, ki je ne bi mogli ali proizvesti ali prevzeti nemarksistični raziskovalci za svoje raziskovanje, ne da bi s tem postali marksisti.²²

Marksisti sicer razpolagajo vsaj z dvema dragocenima Marxovima in marksističnima spoznanjema, ki imata svoj pomen tudi pri oblikovanju teorije na tej ravni: že omenjeno spoznanje (ali, če hočemo, opozorilo, hipotezo) o zgodovinski določenosti samega procesa oblikovanja abstraktnih pojmov in kategorij ter navsezadnje že samo spoznanje-izhodišče, da ni abstraktne produkcije nasploh, temveč da obstajajo le specifične zgodovinske oblike produkcije. Ti spoznanji jih svarita pred tem, da bi prehitro dvignili specifične zgodovinske

²¹ Althusser, Elementi samokritike, Beograd 1975, str. 24.

²² To je hkrati zagovor in samokritika dela Religija kot družbeni pojav, (MK, Ljubljana 1975), kjer sem skušal misliti religijo s pomočjo marksističnega pojma prakse (v Althusserjevi interpretaciji). Kakorkoli je ta poskus potreben, celo nujen, (tega mnenja sem še vedno) in kakorkoli uspešen je bil, vendar tudi v najboljšem primeru lahko privede le do razvitja ustrezne »razumne abstrakcije« s statusom, ki ga tak pojem lahko ima v marksistični družbeni teoriji. Toliko so imele prav kritike — s teoloških in marksističnih vidikov — ki so ob ugotavljanju dosežkov pri znanstvenem proučevanju religije v tem delu vpraševale o njegovi specifično marksistični naravi. (Prim. J. Janžekovič, Religija kot družbeni pojav, (recenzija) v reviji Znamenja, Ljubljana 1975/4, str. 381-2; T. Stres, Religija kot družbena praksa, Bogoslovski vestnik, Ljubljana 1975/3, str. 296—297; in A. Ule, Religija kot družbeni pojav, recenzija v Naših razgledih, 7. 7. 1975.)

oblike na raven občega pojma, in narobe, pred tem, da bi abstraktnemu pojmu dali status empiričnega zgodovinskega pojava. V osnovi pa marksistična teorija na tej ravni ne razpolaga s specifičnimi pojmi. Specifičnih pojmov v označenem smislu tudi *ex definitione* ne more proizvesti. Njeno težišče in specifičnost sta drugod. Razvijanje obče teorije nekega predmeta je, še več, stalno v nevarnosti, da učinkuje kot nadomestek marksistične (razredne) analize konkretnih družbenih oblik. Zaradi neizogibnega načelnega ali zgolj praktičnega abstrahiranja od razredno določenih družbenih oblik lahko prispeva h krepitvi videza nerazrednosti pojava, ki ga na taki ravni obravnava: še posebej — če to počne pod nazivom marksistične teorije. (Če pravimo nevarnost, to ne pomeni, da gre za neizogibno nujnost in da se je takemu prizadevanju zaradi tega treba odreči.)

(Nadaljevanje v naslednji številki)

MIRJANA ULE

Posvetovanje o družbenem položaju žensk

(in razvoju družine v socialistični samoupravni družbi)

V okviru dejavnosti v mednarodnem letu žensk (1975) sta marksistični center pri CK ZK Slovenije in center za idejno teoretično delo pri CK ZK Hrvatske pripravila posvetovanje o temi »Družbeni položaj žensk in razvoj družine v socialistični samoupravni družbi«.

Namen posvetovanja, ki je potekalo od 18. do 20. marca 1976 v Portorožu, je bil, da oceni stanje in dosežke v teoriji in praksi in da opozori na pomanjkljivosti pri ustvarjanju enakopravnega položaja žensk in razvoja družine v naši socialistični samoupravni družbi.

Posvetovanje je potekalo v okviru štirih osnovnih tematskih področjih, in sicer: marksistična teorija o družbenem položaju žensk; družina in pota njene transformacije; žena v sodobnem svetu ter raziskovanje in statistično prikazovanje položaja žensk in družine v Jugoslaviji. V okviru teh štirih problemskih sklopov je bilo vnaprej pripravljenih več kot 50 referatov, ki so s teoretskega in praktičnega vidika prikazali problematiko položaja žensk in družine v naši družbi in nakazali smernice razvoja v bodoče.

Ta sestavek naj bi bil nekakšna refleksija misli in problemov, ki so jih poudarili na posvetovanju.

Osrednja misel, ki so jo izrazili predvsem v okviru prvega tematskega področja — in ki je prevladovala tudi na celotnem posvetovanju — je bil, da je marksizem resnično nepogrešljiv za teoretsko pojmovanje problemov družine, zakona, položaja moških in žensk v družbi, prav tako pa marksizem edini vsebuje napotke za zgodovinsko akcijo, ki naj reši te probleme. To zagotavlja ravno njegov zgodovinsko dialektični prijem, ki je hkrati vsestranski in revolucionaren glede na vse zgodovinske danosti in zato razbija razne idealistične, religiozne, malomeščanske, z eno besedo enostranske in nezgodovinske koncepcije o ženski in moškem ter o družini, kot ugotavlja v svojem referatu dr. P. Vranicki.

Marksizem že v svojem jedru postavlja biološko reprodukcijo in socializacijo ljudi v načelu enakopravno ob stran materialne produkcije, tako da sta obe skupaj tako imenovana produkcija življenja. Produkcijski odnosi v okviru te celostne produkcije življenja določajo naravo družbenih odnosov med ljudmi in položaj socialnih skupin v družbi. Nekatere dogmatične interpretacije marksizma so skušale razbiti to enotnost in apriorno podrediti

biološko reprodukcijo ljudi in socializacijo materialni produkciji, toda kot je opozoril dr. B. Debenjak, je ta podređitev za Marxa in Engelsa tipičen produkt razredne družbe in razredne delitve dela.

Podobno je tudi družina kot osnovni socializacijski agens družbe v razrednih družbah funkcionirala kot ena osnovnih celic družbene proizvodnje in širši proizvodni odnosi so se nujno odražali tudi v odnosih v družini. Družbena neenakopravnost žensk je s tega vidika izraz razredne delitve dela in bo z odpravo razredne delitve tudi odpravljena. Vendar obeh problemov nikakor ne moremo poistotiti ali problem ženske neenakopravnosti celo postavljati pred problem razredne neenakosti, ker s tem zajemamo kvečjemu parcialen vidik bistvenega problema.

Pri tem sta že Marx in Engels ugotovila paradoks, da se podrejenost ženske, ki je izraz razrednih nasprotij, še posebej ostro kaže ravno v najbolj zatiranih delih delavskega razreda, kajti proletarska družina je kazala vse značilnosti avtoritarne patriarhalne skupnosti. Zato marksistična teorija izhaja predvsem iz položaja moških in žensk proletarcev in šele z razrešitvijo problema družbenega položaja žensk delavk vidi možnost celostne rešitve problema žensk sploh. Prav tako kot je sicer rešitev problema proletariata v tem, da se sam odpravi kot razred in da s tem odpravi vse razrede.

Na posvetovanju je bila jasno izražena misel, da so ta marksistična stališča o problemu žensk edina racionalna in radikalna. Vse druge rešitve so navidezne in delni radikalizmi, ki so toliko bolj smiselni, kolikor več prostora dopuščajo marksistični razredni osvetlitvi. To se je pokazalo še posebej pri sodobnih ženskih gibanjih po svetu, posebej pri t. i. feminizmu, ki na eni strani kaže močne malomeščanske tendence (posebej v ZDA in v razvitih kapitalističnih državah). Obenem pa se pojavljajo v povezavi z drugimi novimi revolucionarnimi vzgibi po svetu večinoma neorganizirana levo usmerjena feministična gibanja, ki se že zavedajo bistvene zveze ženskega vprašanja z vprašanjem kapitalistične družbe oz. odtujitve človeka v kapitalističnih družbah.

Če sledimo opisu dr. O. Burič, gre emancipacija ženske skozi več faz (sedem); od borbe za pravico do dela, do enakopravnega nagrajevanja in vrednotenja ženskega in moškega dela. Naslednji dve fazi obsegata zahtevo po enakih možnostih vključevanja v vse ravni izobraževanja in zahtevo po enakopravnem napredovanju v profesionalni karieri. Nadalje se ugotavlja, da tudi vse te rešitve niso zadovoljujoče, da ženska še vedno ostaja dvojno zaposlena in bolj obremenjena od moškega, kar lahko odpravimo le s prerazdelitvijo dejavnosti med vse člane v družini, kar implicira tudi posebno pripravo mlade generacije na zakon in družino, za humane odnose med spoloma in odgovorno starševstvo. Teza, da je tradicionalna shema družine največja ovira za realizacijo enakopravnosti žensk z moškimi, se je pojavljala tudi v drugih prispevkih.

Zadnja faza emancipacije žensk je izražena v zahtevi po politični enakopravnosti ženske z moškimi, kajti do sedaj so dostikrat zanikali in ponekod še zanikajo, da je ženska tudi »homo politicus«, s tem pa zanikajo enako družbeno naravo žensk in moških kot ljudi. Vendar se ženske ne morejo enakopravno in aktivno politično udeleževati, če ob tem nimajo možnosti za realizacijo svoje družbene narave in enakopravne zveze z moškimi. Ta naj ne bo le druga oblika »moške družbe« z ženskami, ki so zapustile svoje ideale in se vdale ter prilagodile idealom »moške« družbe, ampak bo skupno

preseganje odtujenosti moških in žensk, torej skupno prizadevanje za realizacijo »podružbljenega človeka.« Od tod zopet izhaja zahteva, da moramo odklanjati posebno, ločeno »žensko« politično angažiranost kot nasprotje »moški« angažiranosti, kakor pogosto zahteva sodobni feminizem.

Na številnih mednarodnih posvetih o ženskah in družini so tudi ugotovili, kot je poudarila tov. Vida Tomšič, da je spričo sedanjega tehnološkega razvoja tudi vsaka posebna zaščita ženske že neke vrste diskriminacija, da je potrebno zaščititi žensko posebej le še med materinstvom, sicer pa je potrebno ob splošnih razmerah humanizacije delovnega okolja ščititi človeka. Tako se je tudi na mednarodnem prizorišču potrdila marksistična teza, da je reševanje ženskega vprašanja sestavni del poti v socializem.

V prizadevanju za dejansko enakopravnost moških in žensk v družbi se je pokazalo, da je ta enakopravnost odvisna tudi od preobrazbe družine in od njenih možnosti v sodobnem svetu. Konkretno to pomeni, da sicer opažamo povsod po svetu nekakšno razpadanje tradicionalne patriarhalne družine, vendar ta proces nikakor ni povsod enak in brez alternativ. Tudi rezultati raziskav o družini pri nas so potrdili domnevo, da kljub vstopu žena v svet družbenega dela in kljub vse večjem vključevanju v vsa področja življenja še vedno ostajajo ravno v družinskih odnosih številne omejitve oz. neenakopravnosti med moškim in žensko, ki se ne odpravljajo s tem, da sta oba zaposlena zunaj doma, (Gabi Čačinovič-Vogrincič). Šele s tem je razumljiva t. i. »dvojna zaposlitev« žensk, ki nastane s tem, da ženska poleg delovne obremenitve v službi sprejme še polno odgovornost za normalen potek družinskega življenja. Kot je bilo poudarjeno na posvetovanju, so se moški pripravljni le pasivno udeleževati urejanja življenja v družini in slediti iniciativam žene. Svoj glavni interes pa še vedno vidijo zunaj družine, v družini pa iščejo predvsem počitek in sprostitvev od dela.

Družina v tej obliki zato ni pristna človeška skupnost. Pravzaprav je že neka oblika negativne odprave družine. Poznamo še druge oblike take odprave, npr. v družini, ki nastane kot zveza dveh »svobodnih« oseb brez globlje in trajnejše zveze in odgovornosti. Edina vez v taki obliki družine so otroci, ki ostajajo žrtev medosebnih naključnosti. Navidez nasprotna oblika zelo propagirane sodobne družine je družina, kjer žena zopet ostane doma in sprejema svoje delo kot posebno vredno družbeno dejavnost, zaradi česar se ji zdi delo zunaj družine nepotrebno. Tudi pri nas so se pojavile ideje, da bi začeli posebej nagrajevati gospodinje in priznati gospodinjskemu delu ekonomsko vrednost. S tem se družino navidez zopet napravi za ekonomsko enoto družbe, kar je včasih zares bila, in se zapre ženi pot v svet. Jasno je, da taka rešitev pri nas ne pride v poštev, poleg tega pa je tudi ekonomsko gledano neuresničljiva, kot je poudarila dr. Mara Bešter.

Proti tem konceptom so referenti poudarjali, da Marxov in Engelsov koncept o družini ne vsebuje nobene od zgornjih možnosti razvoja družine. Njuna teza o odpravi družine je hkrati negacija dosedanje v razredni družbi izoblikovane družine in nastanek nove oblike družine, v kateri vlada pristen medčloveški odnos in ki je, kot pravi Klara Zetkin, predvsem »etična skupnost«. Vendar take družine ne moremo predstaviti kot nekaj zunaj družbe ali pa kot nekakšno osnovno celico družbe, kajti v tako podružbljeni družini ni mogoče več načelno razmejiti družbe in družine. Sem spada tudi Marxov in Engelsov koncept podružbljanja nekaterih do sedaj neodpravljenih funkcij

družine, vendar ne na račun odprave družine, ampak zato, da bi družina zares lahko postala prostor za razvoj medosebnih odnosov in primarne socializacije. Gre torej za trajno interakcijo med družbeno vlogo družine in njenih članov ter zunanjo družbo, ki opravlja določena opravila za družino.

Zaradi teh v temelju nasprotnih možnosti za razvoj družine v sodobnem svetu in pri nas, torej alternative med odpravljanjem-izginjanjem družine in socialističnim odpravljanjem razredne podobe družine in nastajanjem nove družine kot podružbljanje etične skupnosti, je seveda družine težko zadovoljivo opredeliti. Nekateri referenti so poudarjali, da tudi pri nas nimamo popolnoma razčiščenih pojmov o družini in njeni transformaciji. Premalo je osmišljena predvsem socialistična perspektiva družine. Tako se zadovoljujemo z nekakšnim kompromisom med modeli meščanske družbe in vzhodnoevropskega državnosocialističnega paternalizma do družine. Zato je nujno, da opredelimo dejanski in normativno zaželeni položaj družine pri nas in s tem konkretiziramo ustavno formulirane postavke o posebni družbeni skrbi za družino in otroke.

Toda družina ne sme biti le objekt družbene skrbi, temveč subjekt v svoji lastni samoupravljalški praksi. Ob družbeni pomoči prizadetim družinam (npr. družinam alkoholikov), materam, gospodinjtvom (servisi, družbene službe), vzgoji (vrtci, celodnevna šola), moramo poskrbeti tudi za samoupravno vlogo družine v svojem lastnem oblikovanju (npr. načrtovanju družine) in za aktivno samoupravno vlogo družinskih članov v organih družbene pomoči. Ta vloga je zagotovljena predvsem s tem, ker je delavec, ki je roditelj ali član družine, hkrati tudi samoupravljalec, porabnik uslug in more sodelovati pri odločanju o tem, kako naj se uporabljajo sredstva, ki jih sam od svojega dohodka daje za oblikovanje in vzdrževanje družbenih služb. Tako delavec postaja subjekt politike družbe do družine in (vsaj v načelu) ni nikakršne abstraktne družbe, ki naj družino vzame v zaščito.

S tem je povezana, kot je poudarila tov. Vida Tomšič, tudi samoupravljalška populacijska politika, katere načelo je, da naj se otroci rodijo in živijo v takem okolju, kjer se lahko razvijejo v polno osebnost. To pa pomeni, da mora človek samoupravljalec pravtako svobodno in odgovorno odločati o materialni produkciji kot o številu otrok, o razmerah njihove socializacije itn. Otresti se moramo tudi patriarhalne dediščine pogleda na zakon in družino, ki izključuje pojem družine, kadar gre za mater samohranilko, za adoptivno mater in očeta itn.

Ob tako koncipirani samoupravni družbeni zvezi družine z ostalo družbeno skupnostjo je možno pričakovati tudi demokratično razpletanje medosebnih odnosov v sami družini, notranje podružbljanje družine, ki ni več nekakšen azil pred zunajo družbo. Vsa naša družba in njen ustavni ter pravni red imata za cilj družino, ki v sebi vključuje enakopraven in human odnos zakonskih partnerjev, kar je temelj za humano družino in humanost odnosov med starši in otroci ter drugimi družinskimi člani, kot je poudarila tov. Marija Šoljan.

Ob vsem tem pa v naši družbi opazamo tudi mnoge pomanjkljivosti, predvsem v praksi urejanja družinskih razmer, kot so ugotavljali udeleženci posvetovanja. Zlasti je še pomanjkljiva praktična in zavestna udeležенost staršev — delavcev (občanov) v procesu samoupravnega podružbljanja družine.

Tudi družbene službe delujejo večkrat vzporedno in se pokrivajo v istih funkcijah, manjkajo pa svetovalne službe za pomoč družinam, zakoncem itn.

Ce se povrnem k položaju žensk pri nas, potem je bilo na posvetovanju ugotovljeno, da je osnovni rezultat emancipacije žensk pri nas množična zaposlitev žensk. Tako zaposlitev ženske danes velja že za popolnoma naravno stvar in jo tudi ženske sprejemajo za del svoje osvoboditve. Toda kljub temu še vedno niso niti pri delu dejansko enakopravne. Še vedno se dogaja, da imajo ženske kljub enaki izobrazbi in sposobnosti slabša delovna mesta in nižje dohodke kot moški. Posebej se ta neenakopravnost kaže v širšem družbenem delovanju žensk. Širše družbeno delovanje žensk pa je bistvenega pomena za dejansko osvoboditev in enakopravnost žensk v družbi. Da bi bilo ženskam omogočeno tako delovanje, je potrebno sprostiti vezi, ki jih vežejo na zaprti krog družine in dela (tudi zunanjega) zaradi družine. To pomeni zahtevo po enakopravni izobrazbi in delovnem mestu tako za ženske kot moške, po družbeni pomoči ženi — materi in gospodinji, po že večkrat omenjeni demokratični preureditvi vlog v družini, kjer vsi člani opravljajo vse funkcije in dela, ki jih zahteva vsakdanja skrb za družino in vzgojo otrok. S tem se šele sprošča ženski možnost za udeležanje njenega družbenega potenciala, možnost, ki jo bo silila v širše družbeno delo.

Raziskave o družbeni aktivnosti žensk so pokazale, da imajo ženske danes večji interes, da se družbeno angažirajo, kot se kaže v dejanski vključenosti in angažiranosti žensk v samoupravnih organih in družbenopolitičnih organizacijah. Pokazalo se je tudi, da zaposlenost oz. t. i. »dvojna zaposlenost« žensk ni pglavitna ovira za družbenopolitično delovanje žensk, saj so zaposlene ženske tudi družbeno bolj angažirane kot nezaposlene ženske — gospodinje in upokojenke. Prav tako prve kažejo tudi večji interes za družbenopolitično dogajanje in delovanje.

Torej na eni strani bisten vzrok za premajhno družbeno angažiranost žensk v ohranjanju tradicionalnih predstav o vlogi ženske v družbi, kjer se zunanje uveljavlja le moški, na drugi strani pa ta ista tradicionalna predstava, ki je navzoča v moških in ženskah, vpliva, da v organe družbenopolitičnega delovanja (od samoupravnih organov v delovnem okolju do delegatskih in vodilnih vlog v družbi) izbirajo večkrat moške kot ženske predstavnike in da so ženske večkrat izbrane nenačrtno zaradi »strukture«, neodvisno od individualnega interesa žensk.

Ekonomsko delovna prisotnost ženske v družbi je šele prvi objektivni in za žensko subjektivni pogoj, da se družbeno angažira, da je priznana kot »politično bitje«. Potrebno bo še veliko organizirane, nekampanjske družbene akcije, da bodo nastale razmere, ki bodo objektivno in subjektivno postavljale žensko za enakopraven družbeni subjekt. To pa seveda zahteva spreminjanje obojih, moških in žensk, spreminjanje njihove družbene zavesti. Zato zahteva rešitev položaja žensk v naši družbi vsestransko poglobljeno in celostno družbeno angažiranost, posebej pri vzgoji nove generacije, ki stopa relativno neobremenjena v nove družbenopolitične razmere in bo šele izbojevala borbo za novo vlogo žensk in moških, ki je nova družbenopolitična in ekonomska vloga človeka sploh.

Vprašanje žensk in družine v luči Marxove-Engelsove teorije

Marksizem ima danes že dokaj dolgo zgodovino. Sinteza vseh njegovih bistvenih elementov je bila dosežena že 1846, torej pred okroglo 130-letni, ko imamo v *Nemški ideologiji* prvič združeno kritiko vse dotedanje filozofije, kritiko politične ekonomije in kritiko dotedanjega socializma. S tem se združijo elementi Marxove in Engelsove misli, ki so že prej težili k sintezi. Ta sinteza in ta združitev trojne kritike v eno samo teorijo je torej značilnost marksizma — a tudi tista značilnost, ki je bila v njegovi stotridesetletni zgodovini prenekaterikrat pozabljena in revidirana, tako da so se v imenu Marxovega nauka osamosvajali ti elementi, katerih samostojnost je bila ravno ukinjena v Marxovi-Engelsovi sintezi, in živeli svoje predmarksistično samostojno življenje. Naloga Marxovih učencev je v tej 130-letni zgodovini bila ves čas (tudi) v tem, da so analizo katerekoli konkretne problematike vračali v enotnost Marxovega-Engelsovega sintetičnega pristopa in da niso dovoljevali, da bi se ta sinteza razbila in se absolutiziral en element na račun drugih.

Metodološka naloga našega simpozija je torej, da operacionalizira to temeljno spoznanje v obravnavi svoje naslovne teme. To pa se pravi: da ne dopusti, da bi se problematika reducirala na parcialne »aspekte«, kot so: moralna, enakopravnost, odnos med moškim in žensko, sociologija družine, ženska emancipacija, ekonomija izkoriščanja ženskega dela, seksualna politika, zaščita žene in otrok, demografija, populacijska politika itn. (namenoma naštevam poprek). Kakorkoli so pomembni posebni raziskovalni posegi na ta področja (pod tu uporabljenimi imeni ali pod drugimi naslovi), njihov dejanski pomen je ravno v marksistični sintezi, ki jo je treba iz njih narediti. Zato je pogled v klasični marksizem tembolj pomemben. Omogoča nam namreč metodološko izčiščevanje danes žive problematike.

Edina ambicija pričujočega referata je začrtanje nekaterih temeljnih problemov Marxove-Engelsove zastavitve.

I

Najprej nam je pregledati razmerje med »naravnim« in »zgodovinskim«. Pri tem že iz vsega začetka izhajamo iz Marxovega-Engelsovega spoznanja, da je narava sama že zgodovinska kategorija, oziroma da zgodovina narave od tistega trenutka dalje, ko se je začela zgodovina ljudi kot ljudi, nujno vključuje ravno tudi spremembe, ki jih ljudje povzročamo v naravnem dogajanju. Narava postane obenem naravni pogoj zgodovine, z drugimi besedami, možnost, ki v človeški zgodovini dobiva svojo dejanskost.

To velja seveda tudi za samo človekovo naravo, torej za biološki substrat družbenih procesov. Tudi ta je pogoj človeške dejavnosti in je spričo te dejavnosti specifično preoblikovana.

Začetni pogoj človeške zgodovine je »eksistenca živih človeških individov«, tako da je »prvo dejanstvo, ki ga je treba konstatirati, (...) telesna

organizacija teh individuov in njihovo razmerje do druge narave, ki je s tem dano.¹ Med bistvenimi določili tega »prvega dejanstva« je tudi človekova prokreativna narava: značaj človeške spolnosti, prilagojene življenju v krdelu, in počasni razvoj otroka, ki dolgo potrebuje zaščite, kar je lahko na prastopnji človeštva prav tako nastalo le v krdelu. Izolacija, »oposamljanje«, ki je porodilo tudi monogamno »malo družino«, je tudi s tega stališča rezultat dolgotrajnega procesa² — potemtakem niti od vekomaj niti veke vekov, temveč zgodovinsko nastalo in zgodovinsko minljivo stanje.

Do tega začetnega pogoja, do tega izhodiščnega stanja človeške družbe in startne osnove človeške družine ne pridemo z empiričnim opazovanjem, temveč z logično rekonstrukcijo tistega, kar nam daje opazovanje. Pri tem se mora raziskovalec posebej paziti, da svojih predsodkov in posebnih vrednostnih sodb, ki temelje na njih, ne vnaša v pretekle zgodovinske dobe. Zlasti Engels je formuliral vrsto metodičnih opozoril, ki svare pred to nevarnostjo. Značilna so mesta iz pisma Kautskemu 10/2. in 2/3-1883: v prvem Engels pravilno ugotavlja, da s študijem človeku podobnih opic ne pridemo do nobene zanesljive slike o tem, kakšno je bilo izhodiščno stanje človeške družine³ (teza, ki jo tudi današnje stanje raziskav na tem področju ni bistveno omajalo⁴), v drugem pa svari pred vnašanjem nezgodovinskih paralel: »Da bi bila svoboda žene v Vašem prvem stadiju — Engels govori o nekem članku Kautskega — prispevala k monogamiji, ker da o zatiranju ni moglo biti besede, temu jaz oporekam. Argument, da spolna skupnost temelji na zatiranju, je sam napačen, je moderno sprevračanje, ki izhaja iz predstave o goli skupnosti žena za *može* in po *mili volji le-teh*. To pa je pristanju čisto tuje. Skupnost spolov je bila za oba spola svobodna.«⁵ Na drugem mestu spet se Engels spoprijema s predsodkom, da naj bi bila promiskuiteta praskupnosti podobna meščanski razvrstitosti, ki izvira iz meščanske dvojne morale.⁶

Raziskovanje prazgodovine človeške družine je Marxu in Engelsu potrebno zato, da bi pokazala njeno zgodovinsko spremenljivo podobo, pokazala, kako se v zgodovinskem razvoju človeštva spreminja njena struktura in kako se naposled odpirajo možnosti za dosledno humanizacijo njenih funkcij. Predvsem pa je široka primerjalna in zgodovinska analiza družine pokazala, da meščanski tip družine — »mala družina«, sestojeca iz staršev in otrok — nikako ni tisti »najnaravnejši« tip družine, iz katerega naj bi v degenerativnih procesih nastali vsi drugi (tako je učila meščanska teorija in to je bilo jedro terije Kautskega); Marxova in Engelsova analiza je pokazala, da vse vzporednice iz živalskega kraljestva, ki so domnevno kazale, da je ta oblika družine »edino prava«, izgube veljavo pred dejstvom, da je človeška družina historičen pojav, v katerem se na specifično preoblikovan način v najrazličnejših oblikah izraža tista narava, katere izhodiščno podobo sta (tudi ob naslonitvi na Morgana) našla s primerjalno analizo in logično rekonstrukcijo.

¹ Prim. MEID II, 18.

² MEID IV, 75.

³ MEW 35, 435.

⁴ Do enake ocene kot Engels je prišel tudi Božo Škerlj v *Razvoju človeka* (Ljubljana 1951) in svojih predavanjih. Tudi v času po tem se naša vednost ni bistveno spremenila.

⁵ MEW 35, 448.

⁶ Prim. poleg *Izvora družine* še zadevno korespondenco s Kautskym, MEW 35 in 36!

Tudi človeška erotika, ki je naravna podlaga družinske vezi med moškim in žensko, ni nobena konstanta in nobena večna narava, temveč se zgodovinsko preoblikuje. Vse tisto, za kar je meščanstvo verjelo, da tvori človekovo pristno, torej »volčjo« naravo — krdelo iz ločenih družin, ki jih ločuje ljubosumnost in čuvanje družinske posesti — se je v luči Marxove-Engelsove kritike izkazalo za napačno, meščansko antropologijo; človek je po svoji izvorni naravi družbeno bitje (*Gattungswesen*, *Stammwesen*, *Herdentier*, pravi Marx⁷), in ta družbena odprtost človeškega bitja je zasnovana tudi v vseh njegovih vrojenih instinktih in v vsej njegovi plastičnosti, dostopnosti za zgodovinsko preoblikovanje.

Namen Marxovega-Engelsovega raziskovanja začetkov človeške družine je bil s tem spoznanjem dosežen: pokazalo se je, kako se človekova narava zgodovinsko preoblikuje. Marx in Engels nista sprejemala priljubljenega modela 18. stoletja, namreč zahteve, da je treba dati človeški naravi prosto pot, pa bo že našlo tisto, kar ji edino ustreza. Ugotovila sta, da nastopa človeška narava ves čas družbeno preoblikovana. Tudi za analizo naravne podlage človeške družine in za razsvetljuje iluzije o tem, da je treba le »dati naravi prosto pot«, veljajo Marxove besede iz *Očrtov kritike politične ekonomije*: »Na zgodnejših stopnjah razvoja se kaže posamični individuum polnejši, ker ravno še ni izdelal polnosti svojih odnosov in si jih postavil nasproti kot družbenih moči in razmer, ki so od njega neodvisne. Kot je smešno, če hrepeniš nazaj k tej prvotni polnosti, tako je smešna vera, da je treba ostati pri tej popolni izpraznjenosti. Čez nasprotstvo onemu romantičnemu nazoru meščanski nazor ni nikoli prišel in zato ga bo oni kot upravičeno nasprotje spremljal do blaženega konca.«⁸

Nazadovoljstvo s praznostjo meščanskega zakona in meščanske družine si išče duška v idealizaciji »narave«, bodisi v obliki pastirske idilike, bodisi v romantiki »krvi in zemlje«, bodisi v opevanju kakih drugih »naravnih« razmer.

II

Toda družina za Marxa in Engelsa ni bila predvsem oblika, v kateri se institucionalno izraža človekova spolna narava. Čeravno je le-ta eden od nosilnih naravnih elementov, na katerih je družina zgrajena, je bistvena neka druga družbena vloga družine: vzreja novih generacij ljudi. Če pa je bistvo zgodovinskega procesa »produkcija in reprodukcija ljudi in stvari«, kot poudarjata Marx in Engels v *Nemški ideologiji* in povzema Engels v *Izvoru družine, privatne lastnine in države*, potem pritiče poseben pomen družini kot institucionalni formi, v kateri se dogaja dokajšen del te produkcije in reprodukcije, namreč porajanje in velik del vzgajanja (ali v jeziku psihologije: »socializacije») ljudi samih. Engels je bil, kot je znano, v zgodovini marksizma ostro kritiziran z dveh strani, češ da pretirava vlogo družine: od Cunowa in pa od Stalina. Stalinova kritika, ki je Engelsa postavila nasproti Marxu, je potem v Izbranih delih v dveh zvezkih obšla ves svet.⁹ Šlo je za naslednjo

⁷ MEID IV, 75, Grundrisse 395.

⁸ Grundrisse 80.

⁹ Prim. Božidar Debenjak, Friedrich Engels — *Zgodovina in odtujitev*. Maribor 1970, str. 190—3.

Engelsovo formulacijo: »Po materialističnem pojmovanju je moment, ki je v zgodovini konec koncev določujoč: produkcija in reprodukcija neposrednega življenja. Ta pa je spet dvojna. Na eni strani proizvodnja sredstev za življenje, predmetov za prehrano, oblačenje, stanovanje ter orodij, ki so za to (proizvodnjo) potrebna; na drugi strani proizvodnja ljudi samih, razplod rodu. Družbene institucije (Einrichtungen), pod katerimi živijo ljudje določene zgodovinske epohe in določene dežele, so pogojene z obema vrstama produkcije: z razvojno stopnjo po eni strani dela, po drugi strani družine.«¹⁰ V nadaljevanju Engels opozarja, da je za starejše dobe, torej za čas nerazvite produkcije stvari, produkcija ljudi močnejše določujoča, da pa se potem tendencialno umika pomembnosti produkcije stvari. Na ta drugi del misli se velja še povrniti v drugi zvezi.

Kritika, ki so jo Stalinovi učenci naperili na Engelsa, je ravno zanikala to plat: Marxov izpisek iz Morgana, da je »monogamna družina... produkt družbenega sistema...« so obrnili proti Engelsovi (v resnici Marxovi-Engelsovi) tezi, da so za zgodovino, vzeto v njeni celoti, določujoče take oblike, v katerih se razvija produkcija stvari, kot oblike, v katerih se razvija produkcija ljudi (ne le porajanje, temveč tudi socializacija, torej učlovečenje posameznika). To Engelsovo opozorilo je bilo razglašeno za »netočno, zmotno trditev Engelsa o vlogi družine v družbenem življenju«, ki da je očitno zmotna, ker družine ni mogoče postaviti ob bok materialni produkciji kot določujočega vzroka družbenega razvoja.¹¹ Stalinistični kritiki Engelsa so spregledali, da Engels tu ravno na primeru družine kaže na dejstvo, da so bila v zgodovini mogoča in nujna tudi takšna medčloveška razmerja, ki niso bila zgrajena na lastninskih razmerjih in da se je prevlada ekonomskih razmerij nad vsemi drugimi spostavila šele z nastankom razredne zgodovine; šele v tej je »družinski red povsem obvladan od lastninskega reda«. ¹² In s tem se odpre pot še eni značilnosti razredne družbe: da produkcija ljudi vse bolj poteka po meri produkcije stvari, dokler to v zadnji stopnji razvoja razredne družbe, v meščanski družbi ne doseže vrha v razmerah, ko so posamezniki *en masse* tretirani le še kot fizični nosilci blaga, imenovanega »delovna sila«, in odjemalci produkta, za katerega jih produkcija kondicionira.¹³ Možnost takšnega razvoja nastane v krilu gentilnih družb, toda Engels pravilno vidi, da je prav v okoliščinah teh zgodnjih dob iskati vzrok, da so se nekateri tipi primitivnih družb usmerili v razvojni tok privatne lastnine, da so drugi v interakciji z njimi prav tako prišli na to pot, da pa je del človeštva obstal v tem razvoju na razredno skoraj nediferencirani stopnji.

III

Toda tista stopnja razvoja, ki je bila obravnavana doslej, spada v davno minule dobe in je zanimiva prvič zaradi nujne zaokrožitve materialističnega pojmovanja zgodovine in drugič zato, da še po tej plati spodbije tisto maniro meščanske teorije, ki vedno institucije meščanstva šteje za »naravne«, vse druge pa za »umetne«, »prisiljene« ali »še neizčiščene«. Glavna ost Mar-

¹⁰ MEID IV, 204, MEW 21, 27—28.

¹¹ AME IX, 1941, IV—V.

¹² MEID IV, 204, MEW 21, 28.

¹³ MEID IV, 23—24.

xove-Engelsove obravnave je tudi tu potemtakem usmerjena v sodobnost, v kritično analizo meščanske družine, v družinske razmere proletariata, v perspektive revolucije.

Še v idealističnem jeziku je Marx 1842 obravnaval debato o ločitvi zakona. Če odmislimo idealistično formulacijo o »resničnem zakonu«, ki ustreza »resničnemu pojmu zakona«, ¹⁴ ostane Marxovo spoznanje, da je zakon za družbeno regulativo zanimiv samo kot podlaga družine: »Ko bi zakon ne bil baza družine, bi bil prav tako malo predmet zakonodaje kot denimo prijateljstvo.« ¹⁵ Marx je seveda daleč od tega, da bi hotel (podobno kot katoliški konservativizem) vzdrževati nerazvezljivost zakona, ¹⁶ pač pa ugotavlja, da tisti, ki se »postavljajo na evdemonistično stališče in mislijo le na dva individua« in njuno srečo ali nesrečo, »pozabljajo na družino« in spravljajo »otroke in njihovo premoženje« v odvisnost od »samovoljne poljubnosti in njenih domislic«. ¹⁷ Iz tega pa sledi (zlasti če pritegnemo Marxova in Engelsova kasnejša razmišljanja o ljubezni, zakonu in ločitvi, med drugim tudi znamenite besede iz *Izvora družine* o npravnosti in nenpravnosti zakona), da je treba vzgojo otrok čim bolj emancipirati od krhke emocionalne podlage, ki jo predstavlja medsebojno nagnjenje dveh ljudi, toda seveda ne tako, da bi na njeno mesto postavili emocionalno revno vzgajališče brez tistega bogastva čustvenih zvez, ki se vzpostavlja v dobro funkcionirajoči družini.

Podružbljanje vzgoje je tudi v zgodnjih dokumentih tedanje Zveze komunistov zamišljeno kot odpravljanje razredno pogojene osiromašenosti in čustvene deformiranosti, ki izhaja iz razredne družbe in ki je nazorno opisana v *Položaju delavskega razreda v Angliji* ¹⁸ in kasneje v *Kapitalu*.

Od vsega začetka je torej izražen družbeni interes za vzgojo otrok, medtem ko je razmerje med moškim in žensko obravnavano kot zasebna sfera. Zelo značilno je npr. 20. vprašanje prvega znanega programskega osnutka Zveze komunistov: ¹⁹ »Ali z uvedbo imovinske skupnosti (= skupne lastnine) ne bo hkrati razglašena skupnost žena?« »Nikakor ne. V privatno razmerje med možem in ženo in sploh v družino se bomo vmešavali le toliko, kolikor bi bil z ohranitvijo obstoječe ureditve oviran novi družbeni red. Povrhu pa zelo dobro vemo, da je družinsko razmerje v teku zgodovine po (raznih) lastninskih razmerjih in razvojnih periodah preživelo modifikacije in da bo torej tudi odprava privatne lastnine imela nanj pomemben vpliv.« To misel Marx in Engels v dodelavi programa še bolj precizirata. Komunistična družba bo po Engelsovih besedah ²⁰ »iz razmerja obeh spolov naredila čisto privatno razmerje, ki se tiče le prizadetih oseb in ki se vanj družba ne sme vtikati.« Pogoja za to sta dva: odprava privatne lastnine in pa skupnostna vzgoja otrok. Kar pa

¹⁴ MEW, I, 148.

¹⁵ Prav tam.

¹⁶ Prav tam, 150. Mechtild Merfeld, *Die Emanzipation der Frau in der sozialistischen Theorie und Praxis* (Reinbek b. Hamburg 1972) očita Marxu v navezavi na ta spis in na oceno historične pravne šole (MEW I, zlasti str. 79 in 82), da se zavzema za nerazvezljivost zakona! Marx tu opozarja, da je diskusija obšla povezavo med zakonom in družino, torej družbeno relevantnost zakona.

¹⁷ MEW I, 149.

¹⁸ MEID I, 703—4, 717—29.

¹⁹ *Ustanovni dokumenti Zveze komunistov 1847*, Ljubljana 1970, 83. Prim. še odgovora na 18. in 19. vprašanje.

²⁰ MEID II, 561 — odgovor na 21. vprašanje.

zadeva očitek »skupnosti žena«, je to »razmerje, ki docela pripada meščanski družbi in ki danes popolno obstaja v prostituciji... Komunistična organizacija torej skupnost žena celo odpravi, ne pa da bi jo vpeljala.« Kritika zahteve po »skupnosti žena«, ki se je v utopičnem »surovem komunizmu« dejansko pojavljala,²¹ je utemeljena po eni strani v analizi položaja ženske v okoliščinah odtujitve,²² po drugi strani pa v metodičnem spoznanju, da je prva stopnja ugovora proti razredni družbi zahteva, da se tisto, kar je v razredni družbi privilegij, naredi dostopno vsem,²³ tako tudi privilegij promiskuitete. Iz prvega izraža kritika drugega — iz spoznanja, da je ženska ponižana v »deklo skupne sle«, raste zavrnitev surovokomunistične ideje o »skupnosti žena«. Na tem ozadju so potem tembolj razumljive končne programske formulacije *Komunističnega manifesta*:

»Ampak komunisti hočete vpeljati skupnost žensk, nam v zboru kriči nasproti vsa buržoazija.

Buržuj vidi v svoji ženi zgolj produkcijski instrument. Sliši, naj bi se produkcijski instrumenti skupnostno izkoriščali, pa si seveda ne more misliti nič drugega, kot da bo usoda biti skupnosten, zadela prav tako tudi ženske.

Ne sluti, da gre prav za to, da se odpravi položaj žensk kot golih produkcijskih instrumentov.«²⁴

Komunistični revolucionarni program je tedaj prej ko slej, da se razmerje med starši in otroki čimbolj prelije v razmerje med generacijami v skupnosti, čimbolj razbremeni egoizma, posestništva staršev nad otroki, da pa emocionalne vezi harmonične družine pri tem ne gredo v izgubo. Ta daljnosežnost Marxovega-Engelsovega cilja ima konsekvence pri reševanju problemov, ki jih je zastavil šele naš čas. Edino tedaj, če je družbeno mogoče prevladati egoistično fiksacijo na »moje« in »tuje« otroke in skrb in radost vzgoje otrok vzeti skupnostno nase, je sploh mogoče rešiti otroke nenehne grožnje slabe vzgoje in deformativnih šokov, ki jih doletavajo, če zakon njihovih staršev ni znosen ali urejen. To je problem, ki je bil pereč že v dneh Manifesta. Toda šele naš čas je temu vprašanju dodal še eno: samo če prevladamo egoistično fiksacijo na »moje« in »tuje« otroke, če smo sposobni seči prek okvirov »svoje« »naravne« družine, je mogoča tudi zdrava prokreativna kontrola, ne da bi bilo to zvezano s trpljenjem in često praznoto. Ni naključje, da doživlja klasična meščanska »biološka« družina družbene transformacije, da se uravnoteža na novih podlagah in da pojmi kot »očim, mačeha, pastorek, pastorka« po pravici zgublja pomen. Prav tako ni naključje, da se ob robu male družine pojavljajo za zdaj utopični, netrajni, razpadajoči poskusi nove »velike družine«, torej premoženjske in gospodinske skupnosti večjega števila posameznikov, parov in malih družin. Vse to dokazuje, da je družina danes v tisti fazi transformacije, v kateri so Marxove in Engelsove besede na nov način aktualne.

²¹ Prim. zlasti *Ekonomsko-filozofske rokopise*, MEID I, 330—3. Merfeldova neupravičeno kritizira Marxa in Engelsa, češ da je ta predstava surovega komunizma fantom! Za primer lahko navedemo še Heinejevo komunistično pesem *Die Wanderratten*, ki vsebuje vso konzumno ideologijo »surovega komunizma«, vštevši verz: »... die Weiber sind Gemeindegut«.

²² Zlati MEID I, 330—2.

²³ MEID I, 331. Za metodološko plat prim. še oceno Proudhona v *Sveti družini*, zlasti MEW 2, 44 in 52: kritika, ki ostaja znotraj kapitalizma.

²⁴ MEID II, 608.

IV

Če bi hoteli količikaj izčrpnjeje obravnavati deformativne vplive kapitalistične produkcije na družino, bi to terjalo mnogo več prostora, kot ga imamo na voljo. V besedah *Komunističnega manifesta*: »Meščanske deklamacije o družini in vzgoji, o pristrčnem odnosu med starši in otroki postajajo tem ostudnejše, čim bolj so spričo velike industrije za proletarce vse družinske vezi potrpane ter otroci spremenjeni v enostavne trgovske artikle in delovne instrumente«,²⁵ tiče spoznanja, ki jih je Engels prvič formuliral v *Položaju delavskega razreda v Angliji* in ki jih je Marx ponovno in na podlagi podatkov iz kasnejše dobe izrekel v prvem delu *Kapitala*, kjer govori o otroškem delu. Bistvo Marxovega in Engelsovega spoznanja je, da je kapital priklenil na svoje kolo ne samo delavca, temveč vso njegovo družino. Moment, ki ga je z vso jasnostjo kasneje izrekel Otto Rühle,²⁶ ki pa ga zasledimo že tudi v delih Marxa in Engelsa, je kompenzacijska vloga družine: patriarhalna družina omogoča delavcu, da kot »glavar« doma nad ženo in otroki uživa vsaj kanček gospodovanja, »Kamorkoli prideš, si nič, ne šteješ nič, vpije v obupu, če pa naj nazadnje še celo v družini ne veljam nič proti paglavcem in zelencem, nima več smisla živeti!« Tako se proletarec uveljavlja v svoji zadnji domeni, v družini — potem ko je izgubil vse, vse, vse, zemljišče, poklic, obrt, delavnico — in igra malega boga ali vsaj močnega moža, avtoriteto.« Rühle tu ne govori o tem, da je takšen položaj v družini tembolj zaostren, če je v odvisnosti od moževe zle volje tudi žena — kar pa je tembolj, čimbolj je poklicno odvisna, čimbolj je priklenjena na »ljubo doma«. To bi smeli upoštevati tudi tisti, ki vidijo napredek socializma v tem, da bodi žena družbeno sankcionirano priklenjena k loncem.

V

Zaslediti je mogoče celo takšno kritiko Marxa, ki mu očita, da ženske ni štel za polnovredno delovno silo, temveč je videl v ženski le dopolnilno delovno silo ob moškem. Iz afirmativnega dvojčka k takšnemu razumevanju potem lahko raste tudi zahteva, da bo »hranilec družine« tisti, ki s svojim dohodkom vzdržuje družino, medtem ko naj bo žena »doma, kuha naj za moža«, kot je pred nekaj leti pel reakcionaren šlager. Odkod ta zmotna sodba?

Marx in Engels se nista omejila na formalno zahtevo po ženski enakopravnosti in prav tako nista obravnavala gole konkurence med moškim in ženskim delom. Engels je v *Položaju delavskega razreda v Angliji* pokazal, kako je kapital z izkoriščanjem cenejše ženske delovne sile povečal moško brezposelnost in znižal mezdo, s čimer je potisnil proletariat v skrajno bedo, delavca pa v patriarhalni družbi še dodatno ponižal. Konkurenca cenejše (torej bolj eksploatirane) ženske delovne sile pa je samo eden od elementov Marxove in Engelsove analize. Bolj generalna je ocena, da kapital pravzaprav ves čas jemlje v stroških za reprodukcijo proletarčeve delovne sile stroške za reprodukcijo proletarske družine. V potrebi po povečanju ponudbe delovne sile pa izsili, da stopi na trg delovne sile vsa družina, tudi žena in otroci. Kot vsako dejanje kapitala ima tudi to svojo zgodovinsko progresivno

²⁵ MEID II, 608.

²⁶ Otto Rühle, *Die Psychologie des proletarischen Kindes*, ponatis Frankfurt 1975, str. 74—5.

vlogo, ker namreč podružblja. Toda kot zmeraj opravlja kapital to svojo zgodovinsko progresivno vlogo na nehuman in nečloveški način: najpoprej je povečana ponudba delovne sile tudi znižala njeno ceno; družina dobi zdaj manj od seštvetka tistega, kar bi po prejšnjih cenah dobili njeni člani vsak zase; odprtje družine v družbo se je torej izvršilo na način, ki je celo družino še drugače priklenil na kolo kapitala.

Iz tega so razumljive tudi Engelsove besede iz pisma feministki Gertrud Guillaume-Schack, da ga »zdravje prihajajoče generacije zanima bolj kot absolutna formalna enakopravnost spolov v zadnjih letih življenja kapitalističnega produkcijskega načina«, ²⁷ torej da imajo za določeno fazo razrednega boja vprašanja zdravstvene zaščite žensk in mladine prednost pred formalno enakopravnostjo, ki lahko pomeni tudi samo to, da se ženske »dajo kapitalistom izkoriščati enako temeljito kot moški«.

Boj za enakopravnost ženske ne sme odvracati od temeljnih protislovij kapitalizma, ne sme zastirati pogleda na kapitalistično eksploatacijo.

VI

V luči omenjenega stališča je zelo zanimiv tisti odsek zgodovine feminizma, ki sta ga doživela in vrednotila Marx in Engels. Ilustrativna so njuna srečanja s tremi feministkami: z Marie Goegg (»Generalica Geck«), ²⁸ Gertrud Guillaume-Schack in pa posebej usodno z Mrs. Victorio Woodhull. Za prvo lahko razberemo zlasti iz Marxovega pisma Kugelmannu 12/12-1868, da odklanja njeno meščansko stališče (v nasprotju s tem poudarja, da Internacionala ne dela razločka med spoloma in ponavlja Fourierovo misel, tu brez omembe Fouriera, da »je družbeni napredek mogoče eksaktno meriti na družbenem položaju lepega spola (vključno grde)«). ²⁹ Gertrud Guillaume-Schack je nastopila kot bojevnica za ženske pravice, nato iz meščanskega gibanja prestopila v socialistično in končno v anarhistično. V pismu julija 1885 jo je Engels opozarjal na to, da so meščanske bojevnice za žensko enakopravnost vsaj deloma (npr. del angleških) »direktno ali indirektno zainteresirane pri kapitalistični eksploataciji obeh spolov«; ³⁰ vsako sklicevanje na »gibanje ženskega spola« bi potemtakem, to sledi iz Engelsovih besed, bilo podpora ideološkemu zastiranju eksploatacije. Šele z nastopom Laure Lafargue, Louise Kautsky in Eleonor Marx-Aveling v letu 1891 ³¹ se je začel začrtovati konec »aparte Frauenrechtleri (apartnega ženskopravičarstva) — tega čistega buržoaznega igračkanja.« ³²

Da Engelsova sodba o »čistem buržoaznem igračkanju« ni nastala iz — da rečemo z modnim izrazom — »moškega šovinizma«, pa razvidimo iz Marxove in Engelsove izkušnje z ameriški feministkami, zbranimi okrog Mrs. Victorie Woodhull. O tem poroča Engels v članku o *Internacionali v Ameriki*: sestre V. Woodhull in Miss Tenny Claflin, »milijonarki, pridigarici ženske emancipacije in posebno 'svobodne ljubezni', sta resolutno vstopili v Internacionalo« in začeli živahno delovati. Vsaka od njiju je prevzela vodstvo

²⁷ MEW 36, 341.

²⁸ MEW 32, 582.

²⁹ MEW 32, 583.

³⁰ MEW 36, 341.

³¹ V dunajski *Arbeiterinnenzeitung*. Prim. MEW 38, 164 in 169.

ene od sekcij. »Nasledek je bil, da je bil federalni svet, ki so ga prvotno sestavljali nemški, irski in francoski delavci, zelo kmalu preplavljen od množice ameriških meščanskih pustolovcev vseh vrst in obeh spolov. Delavci so bili potisnjeni v ozadje, zmaga obeh spekulirajočih sestra je bila videti gotova.«³³ V ospredje zahtev tistih sekcij, ki so jih vodili privrženci obeh feministk, so stopile meščansko reformne zahteve po »politični enakosti«, »socialni svobodi«, ki da je obramba pred vmešavanjem v osebne zadeve (»versko prepričanje, spolno razmerje, oblačenje itd.«), svetovni vladi in celo »odpravi vseh jezikovnih razlik.«³⁴ S spretnim manevriranjem se je sestrama posrečilo ustanoviti celo vrsto sekcij, ki so jih sestavljali »vsi mogoči meščanski goljufi, svobodni ljubimci, spiritisti, spiritistični shakers itd.«, tako da je na protest delavskega jedra reformistična sekcija pod vodstvom Mrs Woodhull celo izjavila, da mora »razširitev enakih državljskih pravic na ženske na vsem svetu biti pred vsako splošno spremembo v razmerju med kapitalom in delom! In ta sekcija celo protestira proti »napačni domnevi, češ, da je Internacionalna delavska asociacija organizacija delavskega razreda.«³⁵ Tudi intervencija generalnega sveta ni takoj zalegla, šele poskus feministk, da bi v imenu Internacionale postavile kandidaturo Victorie Woodhull za predsednico ZDA, je omogočil, da so se ameriške sekcije otrsle njenega vpliva in se podredile sklepom generalnega sveta. Iz te izkušnje se je za Marxa in Engelsa še enkrat potrdilo, da iz vsakršnih meščansko reformnih gibanj grozi delavskemu gibanju deformacija in podreditev delavskega gibanja specifično meščanskim ciljem. Vsako postavljanje emancipacije ženske *pred* razredne zahteve delavskega gibanja je v bistvu solidarizacija »žensk« preko razredne ločnice proti »moškim«, prav tako preko razredne ločnice. Toda takšna solidarizacija prekriva razredno nasprotje in skriva sicer očitno dejanstvo, da imata kapitalist in kapitalistka mnogo več skupnega kot pa kapitalistka in proletarka. Lady Sutherland, ki ji je Marx odrekel pravico, da bi protestirala proti suženjstvu v Ameriki, ker je bila »ženski Mehmed Ali, ki je dobro prebavil svojega Malthusa« in eden od najokrutnejših ekspropriatorjev med britanskimi zemljiškimi posestniki,³⁶ je bila gotovo od svojih žrtev obeh spolov enako oddaljena kot njeni moški kolegi, in nobena še tako širokosrčna razlaga ne bi mogla iz dejstva, da je morala izganjati kmete s posesti (da bi naredili prostor ovcam) s pomočjo moškega oskrbnika, konstruirati kake vse razrede žensk zajemajoče skupnosti, temveč samo neenakopravnost znotraj vladajočega razreda, enako kot nacionalna diskriminacija kapitalista še ne naredi za enakega proletarcu.

Pri tem pa je seveda naloga delavskega gibanja, da v preobrazbi sveta odstrani skupaj z razrednimi diskriminacijami tudi vse spolne, rasne, starostne, ki so zrasle na tleh razredne diskriminacije in so njen spremljevalni pojav skozi dolge zgodovinske periode. In šele na tej podlagi se začenja razprava o vlogi moškega in ženske, o njunem različnem načinu prispevanja k zgodovinskemu razvoju človeštva, o značilni sliki »moškosti« in »ženskosti«, ki izhaja iz tradicije razrednih patriarhalnih družb in dosega vrhunec po zgodovinski

³³ Engels Beblu 29/9-1/10-1891, MEW 38, 146.

³⁴ MEW 18, 98. Prim. še: Engels Liebknechtu 27-28/5-1972, MEW 33, 474-6.

³⁵ Navedeno po Engelsu, MEW 18, 98.

³⁶ MEW 18, 99.

³⁷ MEW 8, 500-5.

zmagi meščanstva, zlasti pa o zmaličenem idolu »bojevnikiške« moškosti, ki je sama izraz meščanske naravnosti na konkurenco in agresijo.

In šele skozi prakso znanstvenega socializma dobivajo vsa ta vprašanja pravo osvetljava, šele s prakso znanstvenega socializma postanejo aktualne Owenove kritike zakona in družine ter Fourierove misli o emancipaciji žensk kot merilu družbene emancipacije.

PREDRAG VRANICKI

Marksizem in družbeni položaj žene

Kadar govorimo o marksizmu, mislimo na tako koncepcijo sveta, predvsem pa človeka in zgodovine, ki je v teoretično razglabljanje najbolj dosledno vpeljala dialektične (in v tem primeru tudi materialistične) komponente, od katerih naj navedemo le nekaj najvažnejših: idejo zgodovinskosti vsega, kar je naravno in človeško; idejo totalitete (seveda dialektične) in ideje negativitete. Kot marksisti prav dobro vemo — prav zato, ker smo dialektiki — da je tudi sam marksizem izpostavljen neizogibni zgodovinski dialektiki. Toda že tudi z *dosedanjimi* teoretičnimi dosežki, če jih uporabljamo dosledno in neovirano, marksizem prekaša druge teoretične koncepcije, kar je zelo očitno v filozofiji, v znanosti in v zgodovinski praksi. Te svoje moči ne mora pokazati le tedaj, kadar doživlja stagnacijo in deformacije, ki so bile doslej posledica omejevanja svobode teoretičnih raziskovanj in dialoga, posledica birokratsko-etatističnih pritiskov in teoretičnega monopola. Kot za vsako drugo ustvarjalno človeško delo je svoboda tudi za marksizem nujen pogoj njegove zgodovinske eksistence. Če je drugače, potem je mogoče le vegetirati.

S svojo zgodovinsko dialektiko je vnesel marksizem tudi nove poglede na problematiko zakona, družine in položaja žene. Prav z zgodovinskim lotevanjem teh problemov, s svojo dialektično mnogostranostjo in kompleksnostjo (ideja totalitete) in z revolucionarnim lotevanjem zgodovinskih problemov je razbil najrazličnejše teološke, idealistične, malomeščanske, delne — skratka enostranske in nezgodovinske nazore o ženi in družini. Vse te koncepcije so projicirale v zgodovinsko prihodnost neki že doseženi zgodovinski *status quo*, ki jim je veljal za večno stanje, zasidrano v naravi ali teologiji; ali pa so projicirale samo neki vidik položaja žene, ki je postal nevzdržen in ki bi ga morali odpraviti — vendar ne v kontekstu celostnega zgodovinskega dogajanja in protislovij, marveč le kot parcialen in izoliran pojav. Prvi pogledi so še vedno močno zasidrani in razširjeni v raznih religioznih predpisih in predsodkih, drugi so tipičen primer odpora predstavnikov malomeščanstva — zlasti ženskega spola — ki se izrojeva v antagonizem med spoloma, podoben razrednemu odnosu, ali pa v iskanju zgolj politične, seksualne, zakonske svobode itn. Ne trdim, da prizadevanja in boj posameznih žena in njihovih organizacij niso prispevale k prebujanju zavesti o teh problemih, da ta boj ni

prinesel sadov. Toda radikalne rešitve tega vprašanja so le v radikalni rešitvi celotnega zgodovinskega problema — to pa je zgodovinski položaj obeh spolov.

V zadnjih dveh stoletjih je postalo žensko vprašanje tako aktualno zato, ker je kapitalizem vnašal bistvene spremembe tako v družbene odnose kot tudi v politično sfero; vprašanje žena se je moralo nujno obravnavati z več vidikov. Z razkrojem stare kmečke družine ter z nastajanjem nove delavske družine, v kateri postaneta oba zakonca mezdna delavca, je kapitalizem ustvaril tudi svojo historično negacijo, ki je postavila na dnevni red zgodovine največji socialni problem: odpravo zasebne lastnine, odpravljanje razredov in s tem tudi meznega odnosa moža in žene. Socializem kot teoretična in praktična negacija kapitalistične ekonomske in politične odtujenosti je moral v svoj program vključiti tudi problem žene — delavke in konec koncev sleherne žene, ker je bil zgodovinsko naravnani k temu, da človeka osvobodi vseh kapitalističnih oblik meznega odnosa in odtujenosti. Marksizem kot najdoslednejši in najgloblji miselni in praktični poseg v tkivo zgodovine je moral v osvoboditev človeka, v emancipacijo delavskega razreda nujno vključiti tudi emancipacijo žene-delavke.

Druga smer boja za osvoboditev žene je potekala in še poteka v raznih feminističnih gibanjih, pretežno v malomeščanskem ozračju kapitalistične družbe; ta družba je ob uvajanju političnih in idejnih svoboščin v glavnem zadržala patriarhalno strukturo tradicionalne družine; to je spodbudilo mnoge žene, predvsem intelektualke, da se z vsem žarom potegujejo za državljanske in družbene pravice, ki jih je nasprotni — moški spol — izbojeval zase. Ne smemo pozabiti, da je bila žena še v začetku tega stoletja v najbolj razvitih buržuaznih državah, v nekaterih pa je še danes, v močno neenakopravnem položaju; da v mnogih deželah ni imela niti volivne pravice, da jo je v nekaterih deželah pred sodiščem zastopal mož, da ni imela pravice do ločitve, da je nosila mnogo težje posledice prepovedi prekinitve nosečnosti itn. Upor proti takemu položaju je bil in je še vedno upravičen. Toda ker je ta upor prihajal v glavnem iz vrst meščanskih žena, iz meščanskih in malomeščanskih slojev, so bila ta gibanja nujno zgodovinsko omejena, parcialna, pomanjkljiva, včasih pa tudi povsem zgrešena; izhajala so namreč iz pojmovanja, da je osnovno nasprotje sodobnega sveta zajeto v odnosu med možem in ženo. Povsem razumljivo je, da je bila s tem močno zmanjšana udarna moč teh gibanj; zaradi takega izhodišča se njihova radikalnost ni mogla povzpeti do revolucionarne narave historičnega razrednega gibanja, ki tudi reševanje ženskega vprašanja obravnava kot razredno vprašanje ter vidi dokončno razrešitev v radikalni spremembi družbene strukture kapitalizma.

Za marsikoga bo morda zanimivo ali pa celo čudno, da klasični marksizem problemu žene in družine ni posvetil več razprav. Nekaj podobnega lahko ugotovimo tudi za nacionalni problem. Marx, na primer, ni nobenega izmed teh problemov celostno obdelal. Toda to je samo navidezna nezadostnost marksizma v njegovi klasični obliki. Iz nadaljnje analize ne bomo ugotovili le vzrokov za to, marveč bomo spoznali, da daje le marksistični koncept o človeku in zgodovini pravo podlago za celostno obravnavanje teh vprašanj in za njihovo reševanje.

Glede nacionalnega vprašanja sta Marx in Engels izhajala iz tedaj najvišje stopnje kapitalističnega razvoja, v katerem so bili svobodni narodi že zgodovinsko dejstvo; za nadaljnje socialne preobrazbe in revolucije sta bila svoboden

narod in razvit kapitalizem zgodovinski predpostavki. Svobodni narodi so bili zgodovinska predpostavka tudi za svobodnejše in razvitejše delavsko gibanje; zato je povsem razumljivo, da je moral marksizem tam, kjer je bilo stanje drugačno, na primer pozneje v srednji in vzhodni Evropi — to svobodo opredeliti kot temeljni pogoj. Leninova formula o pravicah narodov do samoodločbe je bila le dosledna izpeljava marksistične ideje za posebne primere nerazvitih dežel. To pa je hkrati pomenilo, da so se v marksizmu kot immanentno internacionalističnemu gibanju lahko pojavile glede na zapletenost stanja, glede na problem prioritete itn. tudi drugačna mnenja. Kot vemo, je tako res bilo, med drugim tudi pri nas.

V odnosu do problematike žene Marx in Engels nista niti pomislila, da bi človeštvo — vsaj v socialni razsežnosti — obravnavala kot dualiteto in da bi osvoboditev iz mezdnih in odtujenih odnosov (ne le v ekonomski sferi) lahko veljala samo za en del, in to za moški del človeštva. Dosledni marksizem v tem ni delal nobenih razlik. Problem človeka kot socialnega, zgodovinskega bitja, problem emancipacije delavskega razreda in osvoboditve človeka je bil za marksizem vedno osvoboditev *in toto*. Človek obstaja samo kot enotnost spolov. Za eksistenco človeštva in s tem tudi za človekovo svobodo je nujna svoboda obeh socialnih komponent.

Seveda, in to želim posebej poudariti, tako stališče ni plod nekega idealnega, abstraktno-humanističnega koncepta marksizma. Marksizem skozi ta svoja stališča ne obsoja celotne pretekle zgodovine, ki ni bila v skladu s tem konceptom. Prav zaradi svoje zgodovinske dialektike se marksizem zaveda, da so bile oblike družine, narava zakona in položaj žene v teh odnosih vedno zgodovinsko določeni in za določene razmere tudi edino mogoči. Zaveda se tudi tega, da celo sodobni, najrazvitejši in najradikalnejši marksistični koncept ni proizvod nekih idealov, ki bi jih morali zgodovini vsiliti. Vemo namreč, da bi se ti ideali kaj hitro kompromitirali, če ne bi ustrezali potrebam vsega človeštva, se pravi, realnim zgodovinskim materialnim, psihološkim, idejnim in drugim predpostavkam in možnostim za svojo uresničitve.

Prav glede na marksistični koncept lahko v tej kompleksni in občutljivi zgodovinski problematiki izpostavimo nekaj važnejših vprašanj. V zvezi z marksizmom in družbenim položajem žene se nakazujejo tri skupine problemov:

Prvi je bistveno razredni problem — kajti v sodobni zgodovini gre predvsem za razreševanje razrednega protislovja in antagonizma, za osvoboditev proletariata in s tem tudi žene kot proletarke. Temeljno vprašanje v tem sklopu problemov je vprašanje meznega odnosa, ki je temelj vseh drugih oblik odtujenosti mož in žena kot meznih delavcev in delovnih ljudi sploh.

Drugi problem je razčlenjevanje in reševanje splošnega socialnega položaja žena; to pa ni povezano samo s kapitalističnim družbenim odnosom, marveč se trdovratno ohranja še iz preteklih družbenih formacij; gre pa za raznotere družbene in politične neenakopravnosti, ki obstajajo še danes.

Tretja skupina problemov, ki so povezani s prvima sklopoma problemov, je osvobajanje žene in odpravljanje neenakopravnosti v samih zakonskih, družinskih odnosih, pri čemer je žena — spet zaradi svojega dosedanega zgodovinskega položaja — nekatere zakonske norme in običaje čutila kot hudo breme.

Marksistično pojmovanje problematike položaja žene v sodobni buržoazni civilizaciji mora ločevati vsaj dve skupini problemov, katerih ni moč reševati po enakem vzorcu. *Eno* od teh je vprašanje temeljnega družbenoekonomskega odnosa v buržuazni družbi, najsi je razvita ali ne, in za katerega je značilno razredno nasprotje, eksploatacija in ekonomskopolitična alienacija; glede tega je — zgodovinsko — problem moškega in ženske kot členov delavskega razreda historično identičen. *Drugo* vprašanje je položaj enega in drugega spola v sodobnih družbah, pri čemer pa pri enakem družbenoekonomskem položaju položaj žene glede na različne družbene in politične svoboščine in možnosti ni nujno enak in enakopraven. Medtem ko je možno prvo vprašanje v bistvu rešiti le po revolucionarni poti, t. j. z odpravljanjem družbenoekonomskih odnosov kapitalizma, je možno drugo vprašanje reševati (in ga tudi rešujejo) z mnogimi reformami, ki so plod boja progresivnih gibanj (tudi posameznih ženskih organizacij) in gibanj za enakopravne odnose.

Toda vedno moramo ti dve vprašanji zelo jasno razločevati, poznati različnost stanja, odnosov in problemov pri prvem in drugem. Kajti takoj naj opozorimo in ugotovimo, da lahko mnoga in celo vsa vprašanja glede družbenega položaja žene rešujemo in rešimo v smeri izenačevanja družbenih svoboščin žena in mož, da pa s tem še ni rešen temeljni problem ekonomske neodvisnosti, ekonomske in politične odtujenosti ne le žene, marveč tudi moža. Prav tako je možno odpraviti kapitalistični način proizvodnje z ekspropriacijo buržuazije, pa problem alienacije in tudi problem dejanske ženske neenakopravnosti še vedno ne bo rešen. Sodobni zgodovinski proces v začetnih fazah razvoja socializma — zlasti če upoštevamo zgodovinske okoliščine, skoz katere se prebija in razvija — so na prvi in drugi ravni zapustili vrsto problemov, ki jih je treba šele reševati.

Toda kar zadeva marksizem, ni prav nobenega dvoma, da o dokončni osvoboditvi žene ne moremo govoriti, dokler je žena kot del delavskega razreda — čeprav bi imela enake družbene pravice kot moški — v mezdnem in zgodovinsko brezpravnem položaju tako kot ves delavski razred. Ta razred pa danes sestavlja polovica prebivalstva razvitih dežel. Za marksizem je prav tako eden izmed osnovnih postulatov ta, da je ne glede na socialne pravice, ki jih ta razred dosega v svojem razvoju in boju s pomočjo različnih organizacij, ekonomska osvoboditev delavskega razreda še vedno končni cilj tega boja in bistveni pogoj za uresničevanje vseh drugih zgodovinskih ciljev socializma. Nimamo namena, da bi v tem prispevku ugotavljali, kaj je ekonomska osvoboditev, čeprav danes dobro vemo, da samo poddržavljanje sredstev za proizvodnjo še ni dokončna osvoboditev delavskega razreda, pa tudi to, da šele Marxova in Engelsova vizija asociacije svobodnih proizvajalcev daje edino družbenoekonomsko osnovo za odpravo mezdnih odnosov in s tem tudi ekonomskopolitične odtujenosti delavskega razreda. Tu hočemo samo opozoriti, da je temeljni historično-materialistični pristop k problematiki osvoboditve delavskega razreda izhajal — seveda na podlagi že določenih procesov in izkustev glede položaja žene-delavke v kapitalizmu — iz sklepa in nazora, da o radikalni rešitvi položaja ženske ne moremo govoriti — niti v socializmu ne — vse dokler žena in delavski razred nasploh nista ekonomsko osvobojena in osamosvojena.

Glede družbene enakopravnosti žene se marksizem ne razlikuje samo od malomeščanskih nazorov in gibanj, ki vidijo rešitev ženskega vprašanja le v uresničevanju nekaterih pravic v družbenem, političnem in zakonskem življenju (pri čemer so mnogi ostali pri tradicionalnih oblikah družine), marveč tudi od nekaterih socialističnih gibanj in mislecev, ki še vedno vidijo le v tradicionalni družini zagotovilo za prihodnjo zdravo družbo. »V Franciji, če ne tudi kod drugod,« je konec preteklega stoletja pisala Laura Lafargue, »so med socialisti še vedno taki, ki trdijo, da je mesto žene le v hiši. Taka obsodba ženskega spola na doživljenjsko prisilno delo v hiši, obsodba na vlogo *d'ange du foyer*, in to tedaj, ko je kapitalizem že zdavnaj začel razdirati to ognjišče in ko si socializem prizadeva, da bi to ognjišče nadomestil s čim večjim in boljšim, je vrhunec nesmiselnosti.«¹

Naj poudarim še enkrat: marksizem je nedvoumno pokazal, da v zgodovini ni svobode brez ekonomske svobode, samostojnosti in neodvisnosti posameznika, skupine ali razreda. Zato bo ostala še naprej osnovna maksima marksizma trditev, da lahko del razreda ali družbe, njen ženski del, doseže enakopravnost v družbenem življenju le tedaj, ko doseže tudi ekonomsko samostojnost. Ta proces se je začel že v kapitalizmu. Socializem ga mora speljati do konca.

V dosedanjem razvoju socializma, ki se je dogajal pretežno v nerazvitih deželah, je bilo glede tega nekaj velikih zablod in protislovij. Mnogi so domnevali, da je revolucionarna odprava oblasti buržoazije rešila tudi vprašanje osvoboditve proletariata; niso pa se zavedali tega, da lahko ostane delavski razred in s tem tudi žena kot del tega razreda v mezdnem odnosu do »svoje lastne države«. Čeprav se problem odtujenosti moških in žensk, skratka delovnega človeka, zastavlja poslej v drugačnih zgodovinskih razmerah — ta problem še vedno ni dokončno razrešen. Zato je boj za odpravo in preseganje etatiistične oblike socializma za emancipacijo žensk še vedno enako pomembna zgodovinska naloga kot za moške, pripadnike delavskega razreda in za delovne ljudi nasploh. Ta koncept pa bistveno presega meje raznih meščanskih nazorov in tudi birokratsko-etatiističnih socialističnih koncepcij.

V tej fazi razvoja socializma je položaj žene-delavke še posebno težaven, saj ji je ob vsem delu v proizvodnem procesu ostalo tudi breme dela v gospodinjstvu in v dobršni meri tudi vzgoja otrok. Temeljna zahteva marksizma — ekonomska osvoboditev ženske, kar pomeni tudi osvoboditev gospodinjstvih del — se je začela izpolnjevati, kar je zgodovinsko gledano pomemben napredek (in to velja tudi za nas), vendar se uresničuje v razmerah take družbene organiziranosti, ki ni sledila procesu z razbremenjevanjem žena pri vseh drugih opravilih, ki so jim bila doslej naložena. Žena se je v sedanji fazi socializma — lahko pa trdimo, da je podobno stanje tudi v kapitalizmu — znašla v nezavidljivem položaju. Ker je razpeta med dva kompletna človeška angažmaja — med delovni odnos in gospodinjstvo, se ni anormalno povečal le njen delovni dan, pač pa se je morala zaradi tega odreči večji udeležbi v drugih družbenih dejavnostih. To je glavni vzrok za njeno manjšo družbeno aktivnost v dosedanjem razvoju socializma, in v tem svojem položaju je bila dejansko družbeno diskriminirana. Ob taki delitvi dela ni bila sposobna za normalno

¹ Laura Lafargue, Pozdrav iz Francije, J. Đorđević, »Žensko vprašanje«, Beograd 1975, str. 219.

družbeno tekmovanje oz. za uveljavljanje, niti ni imela priložnosti, da pokaže svoje sposobnosti in pripravljenosti.

Razumljivo je, da socializem kljub najboljši volji v tako zaostalih zgodovinskih razmerah tega problema ni mogel dokončno rešiti. Prav tako je razumljivo, da je moral del žena v celoti ostati pri starih opravilih (zaradi premajhnega števila delovnih mest in zaradi drugih vzrokov). Toda, če je bil gospodinski poklic delno nujen, potem ga moramo tako tudi obravnavati. Ne sicer tako, da bi spremenili naš temeljni koncept, zato ni potrebe in to bi tudi ne bilo smiselno, niti tako, da bi ženo — gospodinjo za to posebej nagrajevali. Pač pa tako, da dokler je to delo zgodovinska nujnost, ne podcenjujemo njenega prispevka družbi, da gospodinje obravnavamo kot delovnega človeka, ki opravlja za zdaj še povsem nezamenljiv del družbenih poslov ter da ji ustvarjamo možnosti za družbeno vključevanje kot vsakemu drugemu delovnemu človeku.

Če socializmu doslej zaradi nerazvitosti ni uspelo ustvariti vseh pogojev za popolno osvoboditev žene hišnih poslov, moramo tudi povedati, da to ni bila vedno njegova primarna skrb. Gotovo pa je danes, ko združeno delo ali, točneje povedano, samoupravno organizirani delavski razred prevzema nase odgovornost za razvoj družbe v celoti, od razširjene reprodukcije do kulture in politike — seveda, če na to gledamo kot na temeljno zgodovinsko težnjo, saj še ne more biti stvarnost — problem reševanja položaja žene, njenega mesta v družbeni delitvi dela eno od primarnih in najvažnejših vprašanj in nalog združenega dela. Tu ne bi smelo prihajati do odstopanj, do omahovanj, nikakor se ne bi smeli sprijazniti z obstoječim stanjem, zlasti ne v naših ženskih organizacijah. Mislim, da bi morale tudi druge družbenopolitične organizacije to poslanstvo sprejeti za eno najbolj pomembnih nalog.

Glede tega naj omenim še tole. Pogosto tudi v drugih deželah pri obravnavanju obremenjenosti delovnega človeka postavljajo na dnevni red problem skrajševanja delovne dobe. V tem se strinjam s tistimi, ki tak ukrep odklanjajo: zdi se mi, da je taka zahteva strel v prazno. Danes, ko se življenjska doba tako občutno podaljšuje, naj bi imeli delovno neaktivno prebivalstvo in kot njegov del tudi neaktivno žensko; to pomeni, da družbo oropamo za njene najbolj zrele generacije, da človeka onemogočimo v njegovi družbeni ustvarjalnosti in vplivnosti prav tedaj, ko je na vrhuncu svojih intelektualnih moči, izkustva in zrelosti. Spomnimo se tistega odstavka iz Marxovega »Kapitala«, v katerem je za svobodno človeško aktivnost predpostavljal, da je zunaj sfere materialne produkcije, pogoj za tako dejavnost pa je skrajšanje delovnega dneva. To pravilo bi moralo sčasoma postati tudi temeljno vodilo za organizacijo dela in za ustvarjalnost v naši družbi. Skrajšanje delovnega dne je gotovo eden izmed bistvenih pogojev za nadaljnje osvobajanje delovnega človeka, moškega in ženske.

Marksizem in problem žene v družbi

Doslej obravnavano vprašanje, se pravi spoznavanje tako imenovanega ženskega vprašanja kot bistveno razrednega vprašanja v perspektivi globokih revolucionarnih sprememb našega časa, je zanesljivo tisti vidik, po katerem se marksistično pojmovanje in reševanje tega vprašanja bistveno razlikuje od kateregakoli stališča. Kar zadeva druga vprašanja položaja žene v družbi, pa

tudi glede problemov zakona in družine, se marksistični pogledi kdaj pa kdaj pokrivajo z nekaterimi drugimi progresivnimi koncepcijami in prizadevanji za reševanje teh vprašanj. K temu pa lahko dostavimo, da je bilo marksistično gibanje eno izmed prvih gibanj, ki je stališče enakopravnosti — in to popolne socialne enakopravnosti moškega in ženske — vtaklo v svoj revolucionarni prapor in je ostalo v tem dosledno do konca. Prav zato je marksizem v problematiko zakona in družine prvi vpeljal več teoretične bistrine prav s svojim historično-dialektičnim razkrivanjem in reševanjem tega pomembnega socialnega problema.

Ko obravnavamo to vprašanje danes, se zavedamo, da so se razmere močno spremenile; to velja tako za najbolj razvite kapitalistične dežele kot tudi za socializem, ki je že stopil na svetovno prizorišče. Družbena enakopravnost žene in moža, tu mislim tudi na zakonsko enakopravnost, predvsem pri opravljanju družbenih funkcij, je v nekaterih najbolj razvitih deželah že rešeno vprašanje; toda tedaj, ko se je marksizem potegoval za tako enakopravnost, te enakopravnosti ni bilo niti v eni od tedaj najbolj razvitih dežel. Kako žilavi so ostanki te neenakopravnosti, nas najbolj poučijo najnovejši podatki: v Angliji, v eni od prvih buržoazno-demokratskih dežel, so šele te dni sprejeli zakon o enakih mezdah za enako delo moških in žensk; v nekaterih drugih, zlasti romanskih deželah, se napredno javno mnenje še vedno bojuje za enake pravice v zakonu, za pravico do razveze zakona, za legalizacijo abortusa itn. Da ne govorimo o razmerah v 19. stoletju!

Že v toku najpomembnejše, francoske buržoazne revolucije, je bila neenakopravnost jasno načrtana. »Ko je Konvent leta 1793,« je pisal Bebel v svoji znani knjigi o ženski, »razglasil pravice človeka (les droits de l'homme), je ta (Olympe de Gouges) takoj razumela, da so to le pravice za moške. Tem pravicam se je Olympe de Gouges skupaj z Roso Lacombe in še z drugimi postavila po robu s sedemnajstimi členi »pravice ženske«, ki so jih 28. brumaira (20. novembra 1793) obširno utemeljile pred pariško komuno; obrazložitve so bile take, da bi bile primerne tudi za današnjo rabo; v njih je tudi stavek, ki osvetljuje tedanje razmere: »Če ima ženska pravico, da se povzpne na morišče, mora imeti tudi pravico do tega, da se povzpne na tribuno.« Njihove zahteve se niso izpolnile. Nasprotno, njihovo opozarjanje na pravico ženske, da stopi, če je treba, tudi na morišče, se je krvavo kruto uresničilo. Potegovanje Olympe de Gouges za pravice žena in pa njen boj proti nasilju Konventa, sta Konvent spodbudila, da jo je spoznal zrelo za giljotino, njena glava je padla 3. novembra istega leta. Pet dni kasneje je padla glava Madame Roland. Obe sta umrli kot junakinji. Nekaj dni pred njuno smrtjo, 17. oktobra 1793, je Konvent svoj sovražni odnos do žensk dokazal tudi s tem, da je sprejel odlok o razpustitvi vseh ženskih združenj; ko pa so ženske nadaljevale s protesti proti storjenim krivicam, so šli celo tako daleč, da so ženam prepovedali vstop v Konvent, udeležbo na javnih zborovanjih, in z njimi so ravnali kot z uporniki.«²

Marksisti so bili prvi, ki so v skladu s svojo osvobodilno in humanistično revolucionarno teorijo predvsem z zakoni rešili to vprašanje. V izjemno težavnih razmerah gospodarske nerazvitosti je ruska socialistična revolucija pred zakonom izenačila moškega in žensko. Seveda se je Lenin zavedal tega, da stvar

² A. Bebel, *Die Frau und der Sozialismus*, Stuttgart 1913, str. 287—288.

s tem še ni rešena, kajti stvarnost ima pogosto drugačno podobo kot pa formalna in zakonska določila. V svojih govorih in razgovorih je Lenin pogosto poudarjal, da si je treba prizadevati, da bodo nastali tudi vsi drugi pogoji, da bi se zakonska enakopravnost lahko tudi dejansko uresničila. »Enakost pred postavo še ni enakost v življenju. Hočemo,« je govoril, »da bi bila delavka enaka delavcu ne samo pred postavo, ampak tudi v življenju. Zato je potrebno, da bi delavke vse bolj in bolj sodelovale pri upravljanju družbenih podjetij in pri upravljanju države. Volite čimveč delavk v sovjet, tako komunistk kakor tiste, ki niso članice stranke. Samo da je poštena delavka, ki zna pametno in vestno delati, pa čeprav ni v stranki — izvolite jo v moskovski sovjet!«³

Že v leninski praksi socializma, v razmerah, ki niso bile nič kaj ugodne za uresničevanje socialističnih idej in idealov, marksizem ni dokazal le svoje doslednosti, marveč tudi superiornost nad vsemi meščanskimi nazori in prakso v odnosu do ženskega vprašanja. To je bilo prvo izenačenje moškega in ženske, prav tako pa tudi povsem odkrito spoznanje, da se formalnopravna in dejanska enakopravnost še ne pokrivata, da bo treba storiti še marsikaj, da bodo uresničene temeljne zahteve marksističnega pojmovanja tega vprašanja. Zato je Lenin leta 1919, ko je govoril o nalogah ženskega delavskega gibanja v sovjetski republiki, poudarjal, da ni možna prava »svoboda«, dokler se ženske ne osvobodijo prednostnih pravic, ki jih postave dajejo moškim; hkrati pa je naglasil, da ni uspelo niti eni izmed takratnih buržoaznih demokratičnih dežel, da bi odpravila te stare postave. Sovjetski oblasti kot oblasti delovnih ljudi, je pisal Lenin, pa je že v prvih mesecih obstoja uspelo, da od teh postav, ki so postavljale žensko v podrejen položaj, ni ostal kamen na kamnu; to je bila ena izmed najvažnejših nalog (Lenin je pri tem mislil na postave, ki so diskriminirale ženske, na omejevanje razveze zakona, na formalnosti, ki so bile pogoj za razvezo, na nepriznavanje nezakonskih otrok, na ugotavljanje očetovstva itn.).

Ker se je Lenin dosledno ravnal po marksističnih načelih o osvoboditvi ženske, je ob tem takoj pristavljaj, da je začeto delo le »čiščenje tal za graditev, nikakor pa ne še graditev sama. Ženska je kljub vsem osvobodilnim postavam še vedno *sužnja doma*, kajti davi, duši, duševno tlači in ponižuje jo *malo domače* gospodarstvo, ki jo veže na kuhinjo in otroško sobo ter s skrajnje neproduktivnimi, malenkostnimi opravki, ki ji uničujejo živce, izkorišča njeno delovno silo, jo dela topo in zabito. Resnična *ženska osvoboditev*, resnični komunizem, se bo začel šele tam in tedaj, kjer in kadar se bo začel množičen boj (pod vodstvom proletariata, ki ima državno oblast v rokah) proti temu malemu domačemu gospodarstvu, ali natančneje, kadar se bo začela njegova *množična reorganizacija* v socialistično veliko gospodarstvo.

Ali se v praksi dovolj zanimamo za to vprašanje, ki je v teoriji nesporno za vsakega komunista? Nikakor ne. Ali dovolj pazljivo skrbimo za *kali* komunizma, ki so že vzkile na tem področju? Še enkrat — ne in ne. Skupne menze, otroške jasli, otroški vrteci — to so drobni zgledi teh kali, to so tista preprosta, vsakdanja sredstva, ki ne zahtevajo nič napihnjene, gostobesednega, slavnostnega, ki pa so v *resnici sposobna osvoboditi žensko*, v resnici

³ V. I. Lenin: K ženščinam — rabotnicam (1920), Dela zv. 30, Moskva 1954, str. 346—347.

spodobna zmanjšati in odpraviti njeno neenakopravnost z moškim glede njene vloge v družbeni produkciji in v družbenem življenju.⁴

S tem lahko sklenemo to poglavje. Nobenega dvoma ni, da je marksizem o tem vprašanju že zdavnaj povedal svoje jasne in nedvoumne besede! Za nas ne more biti dvomov ali problemov glede družbenega položaja žensk. Popolna enakopravnost na vseh področjih družbenega življenja je temeljno vodilo marksizma, naloga zavestnih socialističnih in komunističnih sil pa je, da se bore za pospešeno uresničevanje vseh tistih materialnih in družbenih pogojev, da bo ta cilj kar najboljše uresničen.

Marksizem in problem zakona in družine

Tudi v tretjem sklopu problemov, ki zadevajo »žensko vprašanje«, je dala marksistična teorija velik prispevek. Marksizem je s svojo materialistično dialektiko glede tega razbil razne metafizične in idealistične nazore in abstrakcije, ki so poskušale absolutizirati neki določeni tip zakona in družine — predvsem monogamno-patriarhalni tip z vsemi znanimi nemonogamnimi pojavi. Materialistično-dialektična analiza oblik družbenih odnosov je morala prav z empiričnim gradivom dokazati, da obstajajo očiten razvoj in spremembe v oblikah zakona in družine, ki so v glavnem ustrezale določenim stopnjam razvoja materialne produkcije in družbe v celoti. Kot je znano, je zlasti Engels na podlagi izredno dragocenih Morganovih raziskav in ugotovitev nazorno prikazal to dinamiko razvoja oblik zakona, ki so ustrezale že razvitim stopnjam zasebnega lastništva in razpadanju gentilne ureditve. Že Marx je v »Kapitalu« ugotavljal: »Imeti krščansko-germansko obliko družine za absolutno, je seveda enako neumno, kakor imeti za takšno obliko starorimsko, grško ali orientalsko družino, čeprav so sicer členi zgodovinskega razvoja vrste.«⁵

Nista naš namen niti naloga, da bi v tem prispevku prikazali Engelsovo analizo razvoja skozi dosedanje zgodovino. Glede na obravnavano temo pa moramo osvetliti dve vprašanji: vprašanje zakona in vprašanje družine. Čeprav sta ti socialni kategoriji tesno povezani, nista identični. Če zakon v najširšem pomenu besede lahko pojmuje kot zvezo med spoloma, praviloma tudi kot običajno in zakonsko priznano zvezo, je družina že reprodukcija človeške vrste na podlagi različnih oblik zakonskih in spolnih odnosov. Marksizem je dovolj jasno razkril vzroke za nastanek patriarhalno-monogamnega zakona in na tem zakonu zasnovane družine in poudaril, da to ni nikakršna oblika človekovega odnosa, ki bi ustrezala njegovi »naravi«, ampak je tipični socialni produkt, ki je najbolj ustrezal varstvu in perpetuiranju zasebne lastnine, njenemu širjenju, kopičenju in utrjevanju. Da je imela v zgodovinskem procesu prav ta oblika zakona zlasti pri vladajočih razredih izrazito ekonomsko podlago, da so bile zaradi dominacije moč v tem zakonu in v družbenih odnosih žene prikrajšane za mnogotere možnosti v razvijanju svojih človeških zmožnosti in sposobnosti, da je prav zaradi tega dajal vrsto »pravic« možem, ki jih ženske niso imele, da je bila ženska pretežno družbeno in pogosto tudi materialno brezpravna in da je mnogokrat njen emocionalni odnos prihajal v konflikt z ekonomskimi interesi zakonske zveze — vse to poznamo iz marksističnih, danes pa

⁴ V. I. Lenin: Velika pobuda, Izbrana dela II, knjiga II, Kultura 1950, str. 168—169.

⁵ K. Marx, Kapital I, Dela zv. 21, Beograd 1970, str. 433.

tudi iz drugih raziskav tega vprašanja kot tudi iz kritike takih zakonskih odnosov, o čemer smo že govorili.

Marksizem je moral v svoji kritiki buržoazne družbe izpostaviti kritiki tudi licemerstvo buržoaznega zakona in neenakosti ženske v teh oblikah zakonskih odnosov. Če v socializmu ne moremo več govoriti o ekonomski zasnovanosti zakona in če je potemtakem odpadel materialno-utilitaristični odnos kot osnova zakonske zveze, lahko odnos med spoloma obravnavamo v njegovi čisti obliki, kot emocionalen in v tem smislu tudi naraven odnos. V kakšnih oblikah se bo ta odnos pozneje pojavljal, ni moč predvideti. Zanesljivo pa lahko trdimo, da v njem ne bo več možnosti in seveda nujnosti za tista spopadanja med emocionalnim in socialnim, ki so spremljala mnogo človeških usod in terjala mnogo samoopovedovanja, vzvišenosti in tragike. Brez teh konfliktov ne bi bilo Aishila, Sofokleja, Danteja, Petrarce, Shakespeara, Racina, Goetheja, Ibsena in toliko drugih velikanov umetniškega peresa. In zato je imel Engels prav, ko je pisal, da je tisto, »kar danes lahko domnevamo o ureditvi spolnih odnosov, ko bo v prihodnosti odpravljena kapitalistična proizvodnja, pretežno negativne narave in se omejuje povečini na to, kar bo odpadlo. Kaj bo pa novega? To se bo odločilo, ko bo dorasla nova generacija moških, ki se jim nikoli ne bo primerilo, da bi se jim ženska vdala za denar ali za druga sredstva socialne moči; in generacija žena, ki se jim nikoli ne bo pripetilo, da bi se vdale kakemu moškemu iz kakršnihkoli drugih nagibov razen iz resnične ljubezni, ali da bi iz strahu pred ekonomskimi posledicami odklonile ljubezen svojemu ljubemu. Kadar bo takih ljudi, jim bo vražje malo mar, kakšni so današnji nazori o tem, kaj bi morali storiti. Svoja lastna pravila in po njih umerjeno javno mnenje o ravnanju vsakega posameznika si bodo ustvarili sami — in pika.«⁶

Glede tega vprašanja vemo, da so zakon v dosedANJI civilizaciji predvsem zaradi ekonomskih razlogov različne družbe povsem določno fiksirale, statuirale in opredeljevale. Že omenjeno monogamno obliko so celo teološko posvetili, tako kot zasebno lastnino, ki postane pozneje v vseh meščanskih ustanovah ena od naravnih pravic človeka. Če je družba kdaj tudi posegala v probleme družine, predvsem z omejevanjem članov, so bili to dokaj redki primeri; tako lahko rečemo, da je bila družina glede številčnosti prepuščena veliko bolj naključju in morebitni presoji moža in žene.

Tako stanje se je ohranilo do danes tudi v socializmu. Socializem je doslej prav tako zakonsko interveniral glede oblike zakona (prav za to področje je Engels domneval, da bodo svobodne generacije svobodno izbirale svoje spolne in zakonske odnose), medtem, ko je glede družine ta intervencija še vedno minimalna. Zakaj je tako — to vprašanje terja posebno razpravo. Tu lahko na kratko navedem le nekaj vidikov, ki vsaj delno osvetljujejo tako družbeno prakso. Današnji socializem zaradi nerazvitosti ni mogel uresničiti popolne ekonomske samostojnosti obeh partnerjev, zakonskih tovarišev; še manj pa zagotoviti popolno odgovornost za vzgojo otrok. Tej stopnji socialističnega razvoja je prav zato najbolj ustrezala trdna monogamna zveza; družba se je morala še vedno opirati na družinsko vzgojo, ne glede na to, kakšna je ta vzgoja bila in kaj si o njej mislimo; tako je vsaj doslej socialistična družba uravnavala te in take odnose ter njihove posledice.

⁶ F. Engels, Izvor družine, privatne lastnine in države, K. Marx in F. Engels, Izbrana dela II, Kultura 1950, str. 222.

Z nadaljnjo krepitvijo celotne družbe bo stvar drugačna. S popolnim zagotavljanjem eksistence obeh partnerjev kot tudi s prevzemanjem skrbi za vzgojo podmladka bo tudi oblika zakona vse manj podvržena družbenemu statuiranju, pravnim določilom in zakonskemu nasilju. Ljudje bodo oblikovali svoje emocionalne odnose v skladu z lastnimi polivalentnimi možnostmi, občutki in nagnjenji. Zdi se mi, da je to smisel tistih stališč klasikov marksizma, o katerih na primer Engels v svojih »Načelih komunizma« piše, da bo komunistična družba »odnos med spoloma obravnavala kot povsem zaseben odnos, ki zadeva le zainteresirane osebe in v katere se družba ne bo vmešavala. To lahko stori, ker odpravlja zasebno lastnino in otroke skupno vzgaja, s tem pa podira obe strani dosedanjega zakona — odvisnost žene od moža in otrok od staršev, odvisnost, ki ju poraja zasebna lastnina.«⁷ Enaka razmišljanja lahko najdemo tudi pri Marxovi hčerki Eleonore, poročeni Aveling, ko piše: »Pogodba med možem in ženo bo čisto zasebne narave, brez vpletanja oblasti. Žena ne bo več moževa sužnja, marveč bo z njim enakopravna. Razveza zakona ne bo več potrebna. In ne glede na to, ali imamo prav ali ne, ko presojamo, da je monogamija najboljši zakonski sistem za družbo, smo lahko prepričani, da bodo izbrali najboljši sistem — in to zrelejši in plodnejši umi, kot so naši. Prav tako smo lahko prepričani, da ta izbira ne bo šla v prid zakona — menjave (z njegovo obliko poligamije) iz naše klavrne dobe. Zlasti pa smo lahko prepričani, da bosta izginili dve veliki nadlogi, ki ob drugem prispevata k razjedanju odnosov med moškimi in ženskami. Ti nadlogi sta pojmovanje, da sta moški in ženska različni bitji. Ne bo več enega zakona za žene in drugega za moža...«⁸

Zanesljivo je, da bo socialistična, lahko rečemo komunistična visoko razvita družba s temi načeli zagotovila mnogo bolj skladen, bolj odkrit, bolj pošten odnos kot dosedanja družba, ki je ta odnos vedno omejevala ali diskriminirala s svojimi privatnimi materialnimi interesi. Prav tako zanesljivo pa je, da kolikor manj bo družba posegala v oblike odnosov med spoloma, v »zakonske« odnose, toliko močnejši bodo posegi družbe v reguliranje številnosti »družine«. Naključnost rojstev bo družba že zaradi omejenih naravnih bogastev, omejenih možnosti in razsežnosti znanstvene evolucije v določenih etapah družbenega razvoja, pa tudi zaradi ohranjanja dosežene blaginje kot pogoja za svobodnejše odnose, vse bolj omejevala s planskimi intervencijami in zahtevami. Zadeva pa bo dokaj enostavna, če poznamo že sedanje možnosti znanosti, da uravnava proces rojstev.

Tako sodim, da bo prihodnost glede odnosa družbe do zakona in družine povsem drugačna kot sta sedanjost in preteklost. Z večjim omejevanjem števila potomstva bo družba lahko uspešneje reševala možna neskladja pri zagotavljanju prehrane in družbene proizvodnje v celoti. Z opuščanjem intervencije v odnosih med spoloma, z odstranjevanjem zakonskega nasilja pri določanju oblik »zakona« bo komunistična družba šele v teh in takih odnosih zmanjšala ali pa celo povsem razrešila stoletni spopad in tragedijo, ki se dogajata med »naravnim« in »socialnim«, med emocionalnim, objektivnim in v tem smislu prirodno-človeškim — in zakonskim, normativnim, omejujočim in v tem smislu socialno-človeškim.

⁷ F. Engels, Principi komunizma, Zgodnja dela, Zagreb 1953, str. 361.

⁸ Edward Aveling in Eleonora Marx-Aveling, Žensko vprašanje, cit. antol. »Žensko vprašanje«, str. 209.

K vprašanju o položaju žensk v sodobnem svetu

I. Združeni narodi postavijo vprašanje žensk v sodobnem svetu kot globalno vprašanje

Najprej o sodobnem svetu zato, da ugotovimo, v kakšnem svetovno-zgodovinskem trenutku so Združeni narodi — z razglasitvijo 1975. leta za mednarodno leto žensk — opozorili na ta problem kot svetovni problem. O tem seveda na kratko in poenostavljeno, toliko, da načrtamo svetovni okvir obravnavanja našega vprašanja (. . .)*

V času, ko svet pretresa znana globalna kriza kapitalizma, ki je še bolj zaostila pereče socialne probleme v svetu, se kot element kompleksnega položaja, kot dodatni dokaz o nevzdržnosti starega, kot humanitarno vprašanje, kot vprašanje človekovih pravic, kot vprašanje družbenoekonomskega razvoja in boja za mir — postavi *vprašanje položaja žensk*. Leta 1972 so v OZN sklenili, da naj bo leto 1975 mednarodno leto žensk. Vsebinsko leta so določili programatsko: »enakopravnost, razvoj, mir«. Pozvali so celotni mehanizem in vso svetovno javnost, da raziše, od kod takšno nasprotje med pravnimi deklaracijami in stvarnostjo. Odgovorile naj bi tudi ženske same, toda tokrat se je to vprašanje postavilo kot politično vprašanje in kot akcija vsake posamezne države.

Ustanovna listina ZN razglasa enakopravnost moških in žensk, enakopravnost ljudi ne glede na spol za eno izmed bistvenih prvin za skladen razvoj sveta po zmagi nad fašizmom. Na področju uveljavljanja formalno-pravne enakopravnosti žensk je bila dejavnost ZN pomembna in uspešna. Tako so — posebno v komisiji za status žensk, natančno izdelovali poročila vladam za pravno izvedbo tega načela na politično-ekonomskem, družbenem področju in posebej še glede položaja žensk v zakonu in družini. Lahko bi trdili, da je te vrste dejavnost v veliki meri opravila svoje delo na področju formuliranja pravnih načel in pravnih določil. Leta 1967 sprejeta deklaracija o odpravi diskriminacije žensk je zaokrožila to obdobje. Tako se je kmalu začelo postavljati vprašanje: sprejeli smo veliko deklaracij in konvencij o enakopravnosti žensk. Politične pravice so danes ženskam z malimi izjemami priznane. Toda poročila o socialnem položaju v svetu govore o tem, da živijo ženske v resnici drugače, kakor predvideva toliko sklepov, resolucij, deklaracij in konvencij. O tem, kako živijo danes ženske v svetu, samo nekaj podatkov:

Od skoraj 4 milijard svetovnega prebivalstva je nekaj manj kakor polovica žensk; 70 % žensk (kakor tudi 70 % celotnega prebivalstva) živi v deželah v razvoju. 60 % svetovnega prebivalstva, ki živi od poljedelstva, so ženske; toda tam, kjer je odstotek ljudi v poljedelstvu najvišji, tam najbolj

* Objavljamo skrajšano in avtorizirano besedilo prispevka tovarišice Vide Tomšič na posvetovanju v Portorožu.

stradajo. Tako se je pokazala strahotna resnica, da stradajo danes v svetu predvsem proizvajalci hrane. 35 % vseh žensk je mlajših od 15 let. Ta številka že govori o prihodnosti sveta, saj računajo, da je iz tega mogoče pričakovati velikanski porast prebivalstva v nekaj prihodnjih desetletjih. Napovedi so različne; napovedujejo, da bo do leta 2000 na svetu že do 7 milijard ljudi.

Mladih žensk je veliko, hkrati pa v višjih starostnih skupinah odstotek žensk zelo hitro prekaša odstotek moških. Videti je, da moški v svetovnem obsegu lahko pričakuje okoli pet let krajšo življenjsko dobo kakor ženska. Vendar pa so razlike v pričakovani življenjski dobi precejšnje. Na Nizozemskem, npr., lahko ženska pričakuje najdaljšo življenjsko dobo, tj. 76,6 leta, moški pa imajo najdaljše življenje na Švedskem, kjer živijo povprečno 71,1 leta. Toda prebivalci zahodne Afrike lahko pričakujejo 30 let krajše življenje! Od vseh zaposlenih v svetu je 550 milijonov žensk — kar je ena tretjina v svetovnem merilu. Od vseh žensk jih je 28 % ekonomsko aktivnih, zaposlenih, med moškimi pa jih je več kot 50 %. Seveda so to povprečne številke, ki prikrivajo razliko.

Čeprav močno čutimo namero, da bi usodo vseh žensk pospešili in ize-načili — nam podatki — po deželah — kažejo, kako je ta odvisna od druž-benega sistema in stopnje razvoja. Razlike so v resnici velikanske. V sociali-stičnih državah se, npr., zaposlenost žensk in njihova ekonomska aktivnost že približujeta možnim zgornjim mejam, precejšnji sta tudi v nekaterih razvitih kapitalističnih državah, medtem ko so ti odstotki v deželah v razvoju, zlasti tam, kjer prevladuje islam, zelo nizki. V splošnem pa odstotek zaposlenih žensk, pa tudi njihova starostna struktura kažeta na stopnjo razvitosti države ali regije. Zanimiv pa je podatek, da se zadnja leta v svetu vse hitreje med ekonomsko aktivnimi ženskami povečuje število poročenih žena in število mater, ki so vključene v ekonomsko aktivnost zunaj doma. Kljub vsem kon- vencijam in kljub prizadevanju mednarodne organizacije za delo (MOD) pa v zahodnih razvitih in v nekaterih manj razvitih državah ženske za isto delo še zmeraj dobivajo manjšo plačo kakor moški. Statistike kažejo, da dobi, npr. na Švedskem ženska približno 83 % plače, ki bi jo za isto delo dobil moški, na Japonskem okoli 50 %, Velika Britanija je šele lani sprejela zakon o enaki plači za ženske. Prav ta zahteva po enaki plači za delo enake vred- nosti se zelo težko uveljavlja.

Značilno za ekonomsko aktivnost žensk je tudi to, da jih večinoma tudi zdaj, ko so množično stopile v svet dela, še zmeraj obravnavajo kot rezervno delovno silo, da prevladuje prepričanje, da je njih ekonomska aktivnost nekaj začasnega in da to ni njihova primarna naloga. Njihovo prvo poslanstvo naj bi bila materinstvo in gospodinjstvo, zato radi pogrevajo tezo, da je v korist njim samim, če jih »osvobodijo« dvojne obremenitve — torej ekonomske ak- tivnosti — in brž ko nastane kakšna manjša ali večja kriza, ženske odpuščajo. V nekaterih deželah sedanjo nezaposlenost že rešujejo na takšen način.

Vloga žensk v politiki in na odločujočih družbenih funkcijah je prav tako daleč od proklamiranega. O tem še pozneje. O vprašanju glede faktičnih možnosti ali ovir za strokovno in politično napredovanje žensk pa verjetno največ govore podatki o njihovi dvojni zaposlenosti, ki izvira iz vztrajno vzdrževane predpostavke, da sta skrb za otroke in gospodinjstvo žensko delo.

Raziskave, v katere je bila vključena tudi Jugoslavija, so opozorile, da velja zunaj delovnega mesta stara delitev dela doma in da veljajo ženske

povsod za nosilke družinskih dolžnosti in vseh dolžnosti v gospodinjstvu. Zanimiva raziskava o porabi časa za gospodinjstvo je pokazala sicer velike razlike med nezaposleno žensko in tisto, ki je le gospodinja, vendar sodeluje mož pri gospodinjskih delih, tudi kadar je žena zaposlena, povsod desetkrat manj. Preseneča pa to, da porabijo ženske za gospodinjstvo enako veliko časa tako v manj razvitih kakor v razvitih državah, da torej tudi tam, kjer bi to lahko upravičeno pričakovali, ni bistvene razlike; da torej za delo v individualnem gospodinjstvu dobra opremljenost z »belo tehniko« ne krajša delovnega časa. Tako, npr., porabi v Kragujevcu zaposlena žena za gospodinjstvo 4,3 ure; v Michiganu v ZDA pa 3,6 ure; v Zahodni Nemčiji pa gospodinjstvo zaposlene žene očitno še bolj zaposluje kakor pri nas — namreč 4,5 ure na dan. Iz mnogih držav poročajo, da je razvoj in uvajanje tehnike v gospodinjstva — povečal število ur, ki jih gospodinja porabijo doma. Najbolj pa ta čas krajšajo ženske same, brž ko se zaposle!

Žalostni so podatki o pismenosti, kvalifikacijah in izobrazbi Leta 1970 je bilo v deželah v razvoju nepismenih 60 % žensk in 40 % moških, kar pomeni, da je v času, ko človek leti na Mesec, na svetu nepismenih 40 % žensk in 28 % moških — pri tem je položaj v razvitih državah seveda bistveno boljši: samo 4 % nepismenih žensk in 2,5 % moških. Dekleta nehalo v velikem številu zgodaj hoditi v šolo, tako da je tudi ta pismenost zelo relativna; podatki tudi kažejo, da — razen v socialističnih državah — število žensk v šolah, razen v osnovnih, zelo počasi narašča, četudi je treba priznati, da se je stanje na tem področju popravilo.

In lahko bi še govorili o podatkih: o številu otrok na žensko in o smrtnosti otrok in kako milijone in milijone žensk rojevanje otrok izčrpa — nato pa morajo še brez moči gledati, kako njih otroci stradajo in umirajo. Vendar podatki ne govore le o ženskah, znano je, da tudi vsi moški na svetu ne žive veliko bolje, čeprav bi položaj žensk pogosto najboljše označili, da gre za položaj sužnje pri sužnju, oziroma kaže — tudi po proklamirani enakopravnosti — globoke ostanke preteklih razlikovanj.

Spričo vsega tega je samo po sebi razumljivo, da je odgovor na vprašanje, postavljeno v mednarodnem letu žensk: kako od priznanih pravic k stvarnim — le potrdil, da je to mogoče doseči z enakopravnostjo vseh ljudi, s hitrejšim razvojem in z uveljavljanjem trajnega miru. Obenem pa, da v akciji lahko in morajo dejavno in konkretno sodelovati vsi in ženske še posebej.

Podatki o položaju žensk v družini, na delovnem mestu in v procesu upravljanja in odločanja zelo nazorno kažejo, kakšen je položaj delovnih ljudi, katerih usodo ženske delijo v svoji večini, zato ni naključje, da jih štejemo za pomembno merilo v primerjavi o socialnem napredku ali pri ocenah o socialnem stanju katerekoli države v svetu. Podatki o statusu žensk hkrati dokazujejo, da — in koliko — slab položaj žensk dejansko lahko tudi zavira socialni in družbeni razvoj svoje države.

Problematika žensk se je torej postavila kot svetovna in postala sestavni del sodobnih svetovnih dogajanj. To vprašanje je v mednarodnem letu žensk osvetljeno v svojih dramatičnih razsežnostih in tako je v svetovnem merilu prispevalo k dokazu o nujnosti, da iščemo novih poti iz neustreznih življenjskih razmer večine človeštva. Prav lakota in revščina, v kateri živita dve tretjini ljudi na svetu, kot tudi bič gospodarske krize razvitega sveta govorijo o tem, da gre za strukturalno krizo kapitalizma, ki zahteva nove ekonomske in

politične odnose v svetu in solidarno akcijo za izboljšanje socialnih razmer v posameznih državah ne samo za ženske, ampak za vse ljudi ne glede na spol in starost.

II. Razlike in dileme v reševanju problemov položaja žensk

Položaj žensk se načelno ne zastavlja več z vidika priznavanja pravne enakopravnosti med spoloma. Razlike in dileme nastajajo pri določanju vzrokov za to, da je diskriminacija še vedno huda, glede načinov za odpravljanje tega stanja, glede smeri in obsega akcij na nacionalni in svetovni ravni, da bi se v celoti uresničilo načelo enakopravnosti žensk tako »de iure« kakor »de facto«. Razvoj proizvodnih sil, socialistične revolucije, protikolonialni narodnoosvobodilni boji so že davno zahtevali nova izhodišča za rešitev ekonomskih in socialnih vprašanj, vključno ženskega.

Vprašanje, kako spremeniti sedanjí položaj žensk, se je postavilo tudi v ZN že v sklopu reševanja drugih svetovnih ekonomskih in socialnih problemov razvoja. Tako je svetovna konferenca v mednarodnem letu žensk tretja v »trilogiji« svetovnih konferenc ZN: za konferenco o prebivalstvu (v Bukarešti) in konferenco o prehrani (v Rimu) leta 1974. Vse te tri konference so namreč vsebinsko povezane tudi z ženskim vprašanjem. Že na prvi konferenci v Bukarešti (avgusta 1974) so z demografskega stališča in v strahu pred eksplozijo prebivalstva začeli mnogi ugotavljati (če naj zelo poenostavljeno povzamem), da otroke rojevajo pač ženske in da ni mogoče znižati previsoke natalitete, če ženske same ne bodo spremenile svojih navad, pogledov in položaja v družini. Tako so prihodnost sveta povezali z uspehom ali neuspehom prepričevanja žensk in tudi moških, da ne gre več množično rojevati otrok. Na tej konferenci, katere namen je bil prepričati tudi vlade in politike, da se je treba ukvarjati s populacijsko politiko in v njenem okviru še posebej s položajem žensk, se je prvič postavilo vprašanje o vlogi žensk v družini in družbi na takem mednarodnem forumu, kot je svetovna konferenca ZN. Dotlej sta veljala materinstvo in gospodinjstvo za večino žensk na svetu, celo v razvitih državah, za njihovi prvi in glavni nalogi. Materinstva dotlej niso šteli le za temeljno vrednoto za žensko samo, ženska se je tudi družbeno tem bolj potrjevala, čim večkrat je rodila. Nekateri so v tem videli vzrok, da so bile, kakor so pravili, vse akcije za kontrolo rojstev dotlej neuspešne, in zato naj bi bilo treba, po njihovem, ženskam ponuditi *poleg* materinstva alternativne dolžnosti in vrednosti. In če so žensko nekoč nagovarjali, naj rojeva, jo naj bi zdaj prepričevali, naj čim manj rojeva in naj bo ekonomsko in družbeno aktivnejša. Toda povsem so pozabili na družbeno-ekonomske temelje vedenja ljudi in na to, da lahko osvobajamo žensko le kot subjekt. Visoka nataliteta je povezana z vrsto drugih okoliščin, v katerih ljudje živijo (v primitivni poljedelski proizvodnji potrebujejo veliko družinskih članov; otroci so zavarovanje za starost, visoka smrtnost otrok zahteva visoko nataliteto itd.). Marksisti odločno zavračajo vsa tista stališča, ki vidijo v ženski zgolj »stroj za rojevanje otrok«, pa naj ji potem eni nalagajo, da mora roditi veliko otrok, ali pa drugi, naj manj ali pa sploh ne rojeva. Prav tako zavračamo stališče, ki sedanjo svetovno krizo razlaga s prenaseljenostjo, ki da je povzročila nesorazmerje med obstoječimi zalogami hrane in surovin in številom prebivalstva — in ki torej meni, da je rešitev preprosto v tem, da

zmanjšamo število prebivalstva. Tako branijo dosedanje delitev bogastva, dosednji sistem, v katerem majhen del svetovnega prebivalstva, v ZDA npr., porabi več kot polovico svetovnih surovin in da torej lahko pričakujemo, da bo otrok, rojen v ZDA, porabil v svojem bogatem in dolgem življenju povprečno (če prezremo razlike v ZDA samih) nekaj desetkrat več energije, surovin in hrane, kakor, denimo, povprečno otrok v Indiji.

Celo takšna razmišljanja o važni vlogi žensk, pa so ne glede na napačna izhodišča in predpostavke usmerila svetovno pozornost na družbeni položaj žensk kot na svetovno vprašanje. Močno so začeli poudarjati, kako nujno je priznati, da je ženska pomemben dejavnik v ekonomskem razvoju vsake države, nadalje, da mora biti ženska tak dejavnik tudi zaradi same sebe po svoji enaki človeški vrednosti in da je treba v njeni ekonomski dejavnosti videti njeno primarno vlogo, medtem ko naj bi se vprašanja materinstva, gospodinjstva, skrbi za družino reševala in ne urejala kot čisto zasebna zadeva žensk in kot pomoč ženskam, temveč tudi kot zadeva moških, s povezovanjem družbenega in zasebnega interesa, saj je že postalo jasno, da so, npr., problemi materinstva, otrok, vzgoje in izobraževanja, postala svetovna socialna, ekonomska in politična vprašanja. Skratka — razmišljanja na linijah, ki jih v socialističnih državah že davno štejemo za sestavni del socialistične preobrazbe družbe.

Svetovna konferenca ZN o prehrani v Rimu (novembra 1974) je tudi opozorila na to, da imajo ženske večino med poljedelci — toda premalo jih obravnavamo predvsem kot proizvajalke; s tem bi utrjevali njihov status na podlagi dela, njih in ne le moške učili izboljševati proizvodnjo in skrbeti za zdravo prehrano, itn.

Tudi iz takšnih pobud raste v okviru Združenih narodov in med mnogimi strokovnjaki prepričanje, da je nujno treba spremeniti pogled na mesto in vlogo žensk v družbi. To je prispevalo k odločitvi Združenih narodov o mednarodnem letu žensk. Seveda pa so v takšnem okviru dosežki socialističnih držav — določeni s razrednim revolucionarnim obravnavanjem tega vprašanja — odigrali močno vlogo pri določanju vsebine in ciljev tega leta. A ne gre pri tem podcenjevati tudi drugih načinov in predlogov, ki so poudarjali nujnost reševanja družbenega položaja žensk.

Kako naj bi se lotili ženskega problema, so predlagala razna neofeministična gibanja, ki imajo tudi zasluge za to, da so se v ZN odločili, da se lotijo tega vprašanja. Tu bi se samo dotaknila tega, kako je po drugi svetovni vojni prišlo ponovno do oživljanja feminističnega gibanja in nekaterih vprašanj, ki jih to gibanje sproža, kolikor sploh lahko govorimo o enotnem gibanju. (Mislim namreč, da ne moremo.) Ženska feministična gibanja konec 19. in v začetku 20. stoletja so tudi izhajala iz vrst meščanskih (pol) izobraženek — toda v času, ko je v svetu prevladovala teorija in praksa o neenakopravnosti in o neenaki vrednosti žensk in ko se je morala, npr., Klara Zetkin celo v delavskem gibanju bojevati zoper malomeščanske predsodke o ženskah in spodbijati miselnost o ženski konkurenci moškim pri delu in v družbi. Socialistične revolucije in narodnoosvobodilna gibanja so ne le teoretično, ampak predvsem praktično pometle s temi stališči. Med drugo svetovno vojno so bile ženske v vseh državah in v vseh pogledih vključene v ekonomiko. Predvsem pa je bila pomembna njihova vloga v narodnoosvobodilnem protifašističnem boju. Toda po vojni se je posebno v kapitalističnih državah, zlasti

v ZDA, ponovno začela obnavljati patriarhalna miselnost, da naj se ženske spet vrnejo v svoj dom. (...) Obnavljali in razvijali so teorijo o materinstvu in gospodinjstvu kot o prvih nalogah žensk, in začasno kar uspevali (...). Zaradi mnenja, da naj bi se dekleta predvsem možila in se posvečala možu in otrokom, so v industrijsko razvitih državah v okviru razrednega izkoriščanja očitno diskriminirane predvsem zaposlene ženske, saj se le s težavo uveljavljajo v nekaterih poklicih in so — tudi povsem legalno — slabše nagrajevane za enako delo; javna skrb za otroke je bila usmerjena le k reševanju najtežjih socialnih vprašanj. Od odločanja v javnih zadevah pa so bile skoraj popolnoma odrinjene. Proti takšnemu položaju so se začele ženske močno upirati, v ZDA predvsem bele intelektualke. Razkrivale so, kako tudi v razvitem svetu vlada zapostavljanje, diskriminacija žensk v političnem življenju, pri zaposlovanju, glede poklicev, plač itn. Tako je, npr. v ZDA med zdravniki manj kot 7 % žensk, pri nas jih je okoli 40 %, da ne govorimo o ZSSR, kjer jih je nad 70 % itn. Tudi možnosti za napredovanje so za ženske omejene. Kljub temu da je na svetu le še 9 držav, kjer ženske nimajo političnih pravic — in še te države so majhne, tako da je teh žensk le okoli 1 % — se število žensk v parlamentih ni povečalo. Podatki kažejo, da zraste takoj po tem, ko dobe ženske kje volilno pravico, odstotek žensk v parlamentih na okoli 10-12 % poslancev, pozneje pa vsaj v predstavniki demokraciji pada. Najvišji odstotek je v ZSSR, kjer je v vrhovnem sovjetu ena tretjina poslancev-žensk, v švedskem parlamentu jih je okoli 21 %, v Jugoslaviji je 13,6 % žensk-delegatk v zvezni skupščini, drugod pa pod 10 %, okrog 5 %. Vloga žensk v političnem življenju, merjena s številom poslancev, ne raste, še slabše pa je glede števila žensk na odločujočih funkcijah — v vladah, vodstvih strank, in seveda tudi na položaju direktorjev podjetij itn. Toda vsa ta merjenja ostajajo na površini vse dotlej, dokler se zanimajo le za spolno strukturo poslancev. Njihova socialna struktura pa bi pokazala, da gre v bistvu za razredno vprašanje. Obenem nam poprečja zakrivajo dolgoročne trende, ki po svoji kvaliteti kažejo razlike v nivoju razvoja in v vodečih ideologijah v posameznih državah.

Feministično gibanje v središču svojih zahtev postavlja problem udeležbe žensk v odločanju in — ker tu ni napredka, razglašajo feministke sedanjost ureditev za moški svet, kamor ženske ne morejo in naj sploh tudi ne skušajo prodreti. Glavna karakteristika tudi tega novega — po drugi svetovni vojni nastalega feminističnega gibanja — je, da večinoma ne sega prek vprašanja o odnosu med spoloma in zanemarljivo razredno vprašanje. (...) Čeprav nekatere borbe za ženske pravice, ki se same tudi imenujejo feministike, odkrivajo marksistično kritiko diskriminacije žensk, večinoma vendar delujejo ozko — ne najdejo poti do gibanj za temeljito spremembo dosedanjih razrednih struktur, ali pa — dokazujejo na svoj način slabost razrednih delavskih revolucionarnih gibanj. Tu velja omeniti eno od stališč, ki se je tudi pokazalo v mednarodnem letu žensk. Mnoge aktivne feministke iz najbolj razvitih držav so trdile, da sam razvoj in sam visoki standard kakor tudi volilna pravica itn. po njihovih izkušnjah ne prinašajo ženskam nikakršnih rešitev. Tudi nekateri buržoazni ekonomisti so dokazali, da je industrijski razvoj v nekaterih manj razvitih državah povzročil le popoln razkroj starih struktur, v katerih so ženske še imele nekakšen družbeni položaj, industrializacija pa gospodinjstvo v širši naravni družinski skupnosti, malo trgovsko ali naravno proizvajalko

spremeni v prebivalco prenaseljenih mest, še bolj odvisno od moža, ki, ne-sposobna za adaptacijo, životari v revnem barakarskem predmestju ali pa ostaja sama na vasi z dvojnimi bremenmi. Namesto kritike načrtne kapitalistične industrializacije, namesto kritike zapostavljanja ekonomskega zaposlovanja moških in žensk, zapostavljanja skladnega razvoja tudi na vasi, so takšni kritiki negativnih plati industrializacije, kakor se razvija v kapitalističnih razmerah, podcenjevali zahteve po hitrejšem ekonomskem razvoju kot pogoju, da bi se spremenil položaj žensk in zahtevali predvsem izobraževalne, prosvetiteljske akcije. (...) Feministično gibanje tudi tako izpričuje svoje podcenjevanje izkoriščanja bodisi v posamezni državi, bodisi v svetovnem merilu, češ da visoki standard skoraj nič ne pomeni, saj tudi v zelo razvitih državah ženske niso enakopravne. (...) Četudi so mnoge feministike izvrstno analizirale nemogoče odnose, ki najbolj vplivajo na slabši položaj žensk, pa so s predlogi, kako se rešiti takšnega položaja, vendarle vlekale nazaj, saj so pravzaprav — hočeš nočeš — objektivno branile dosedanja svetovni sistem, dosedanje družbene strukture. (...) Neofeminizem je sicer poskrbel za dokumentacijo o tem, kaj se dogaja v kapitalizmu in da tako ne more več naprej, da sedanje stanje dehumanizira, alienira človeka, loteva pa se vprašanja tako, kot da samostojen boj žensk na svetu lahko to odpravi, kot da je mogoče vse ženske tretirati kot enotno družbeno strukturo. (...)

V okviru ZN in na svetovni konferenci v mednarodnem letu žensk v Mehiki je bilo takšno feministično stališče prav tako zavrnjeno, kakor so na konferenci o populaciji zavrnilo stališče, da je treba najprej spremeniti odnos žensk do rojevanja, ne pa svetovnega ekonomskega sistema. (...)

III. Odgovori na odprta vprašanja in dileme na forumih Združenih narodov

Kakšen odgovor na dileme glede teh vprašanj dajejo stališča, ki so jih z veliko večino izglasovali predstavniki vlad na svetovni konferenci ZN v mednarodnem letu žensk v Mehiki, na 60. zasedanju Mednarodne organizacije dela junija 1975 v Ženevi in konec leta 1975 na XXX. zasedanju generalne skupščine OZN?

Najpomembnejše je vsekakor to, da je bilo v svetovnem merilu sprejeto stališče, da je treba temeljito spremeniti svetovne odnose, če hočemo to vprašanje zares in dokončno rešiti. In ker sežejo glavni sodobni problemi žensk v življenje tudi vse do najbolj odročnega naselja, je tako torej zgrajena vitalna in občutena zveza med individualnimi problemi in svetovnimi dogajanjem. V velike diplomatske, politične zadeve je stopilo človeško bitje skoz usodo žensk, otrok, družin. Pri tem gre tako za enakopravnost moških kakor žensk; sprejeta ni bila namreč trditev, da vsi moški brez razrednih razlik danes uživajo enake prednosti, vse ženske pa je treba šele dvigniti na njihovo raven, da bi lahko uživale, kar moški že imajo. Takšne trditve so delovale posebno za dežele v razvoju že kar smešno. Primitivnih prednosti moških tam ni mogoče idealizirati, saj so tu v kolonialističnem in neokolonialističnem sistemu enako hudo izkoriščani. V odkrivanju globlin socialnih vzrokov, ki ovirajo uresničevanje političnih, ekonomskih in socialnih pravic žensk, je bil torej razkrit v bistvu razredni položaj posameznika v družbenoekonomskem in političnem sistemu posameznih držav, predvsem pa tudi ovire, ki jih sedanj

eksploatatorski neokolonialistični mednarodni ekonomski in politični odnosi postavljajo na pot napredku človeštva.

Neenakopraven položaj žensk je bil osvetljen v okviru neenakopravne delitve dela v svetu in v okviru posameznih družb. Dosedanja delitev dela po spolu pa je predvsem povezana s patriarhalno obliko družine in z anahronističnimi družbenimi strukturami. Dosežena je bila pomembna enotnost glede poudarka na neposredni delovni udeležbi žensk v družbenem razvoju. Če bi se izrazili z marksističnimi besedami, potem bi lahko govorili o preseganju koncepta patriarhalnega zakona in družine, ki temelji na privatni lastnini sredstev za proizvodnjo, daje lastnini in ne delu veljavo in kjer je delo ženske v individualnem gospodarstvu in gospodinjstvu anonimno. Če pa delajo ženske zunaj doma, morajo v kapitalizmu one same nositi posledice »dvojne« obremenitve in še večjega izkoriščanja kot moški sodelavci.

Ugotovljeno je bilo, da je tako za položaj žensk kakor za razvoj družbe nujno, da ženske neposredno sodelujejo pri delu, pri gospodarskem razvoju države, v političnem življenju in na vseh funkcijah odločanja in upravljanja. Pri vključevanju žensk v celotno družbeno življenje ne gre zgolj za paternalistično pomoč ženskam, ampak za novo strukturo proizvodnih sil in odnosov, kar je danes eno ključnih vprašanj razvoja vsake družbe in sveta. Zelo pomembno je, da smo kljub vsem razlikam v stališčih prišli do takšnih skupnih ugotovitev. S tem je tudi funkcija matere in gospodinje postavljena ob funkcijo ženske kot delavca, neposrednega proizvajalca. Konflikte, ki pri tem nastanejo med temi funkcijami, je treba razreševati kot skupno vprašanje družbe, ne pa tako kakor pogosto doslej, ko so tudi v nakaterih svetovnih dokumentih predvidevali »pomoč ženskam«, ki naj bi sprejemale nove funkcije, hkrati pa se njihova vloga v družini ne bi spremenila. Zapostavljanje žensk v razvoju je bilo spričo tega doslej dostikrat dvomno postavljeno. Zdaj je takšna dvomnost in s tem možnost za različne razlage zmanjšana, ker se obenem predvidevajo velike spremembe v družbi in v vlogi moškega, ki jih je treba ob tem načrtno izvajati. Če so doslej ženske imele za rezervno delovno silo, se je zdaj začelo uveljavljati stališče, da je zaposlovanje žensk in sploh ekonomsko aktiviranje žensk ključna poteza pri pospeševanju razvoja in družbene preobrazbe. Tudi v nacionalnih strategijah razvoja bi bilo torej treba od vsega začetka uvajanja planskih sprememb računati na ženske in tako pospešiti razbijanje starih, nazadnjaških pojmovanj, ki razvoj in spremembe ovirajo.

Pri tem je pomembno tudi to, da zdaj vsi izhajajo iz tega, da je oblika družine zgodovinska kategorija in da je torej spremenljiva, čeprav seveda pri tem ne navajajo Marxa in Engelsa. Predvsem morajo vsi upoštevati, da so ženske množično in tako rekoč v svetovnem merilu že prestopile okvir družine in se vključile v družbeno delo in da si je torej treba zavestno prizadevati, da bi se oblike družine in družinske obveznosti temu prilagodile. S tem v zvezi so ZN in posebej Mednarodna organizacija za delo izdelali kvalitativno nova izhodišča za obravnavanje popolne enakopravnosti žensk pri zaposlitvi, glede varstva pri delu in svobode pri odločanju o rojstvih. Ugotovili so namreč, da je spričo sodobnega tehnološkega razvoja posebno varstvo vseh žensk pri delu zaradi njihovega spola odveč in da je pravzaprav celo diskriminatorno tako do žensk kakor tudi do moških. Saj lahko tudi v manjši skrb za delovne razmere moških najdemo del vzrokov za njihovo krajšo življenjsko dobo. Po mnenju strokovnjakov je bilo varstvo žensk pri delu, ki je obseglo ves spol,

zgodovinsko pomemben dosežek delavcev v času prvobitne kapitalistične eksploatacije in ob takratni tehniki. Od tedaj sta napredovali tako tehnologija kakor tudi splošno delavsko varstvo in varstvo pri delu. Zato je bilo sprejeto stališče, da je treba zdaj revidirati vse tiste konvencije mednarodne organizacije za delo, ki obravnavajo varstvo žensk kot spola v celoti, hkrati pa okrepiti varstvo takrat, ko je ženska dejansko mati. Ugotovili so, da je skoraj isto, kar bi pri delu lahko škodilo ženskam, da ne bi mogle postati matere, nevarno tudi za sposobnost moških, da bi bili očetje. Oba morata biti pred takšnimi škodljivimi vplivi zavarovana, ženska pa še posebej takrat, ko je noseča, ob porodu in po njem. Tako so prišli do — za MOD bistveno novega stališča o nujnosti humanizacije delovnih razmer in odnosov za vse delavstvo brez razlike glede na spol. Znano je, da so prej v mednarodni organizaciji dela obravnavali posebno varstvo samo za ženske in predlagali razne oblike kot npr.: en prost dan ali pol dneva za gospodinjstvo, nepoln delovni dan za matere, gospodinje in podobno, skrajševanje delovnega staža za ženske. Toda končno so le ugotovili, da te izjemne pravice ženske ob prvi priložnosti samo izločijo iz delovnega procesa — in da jih ženske navadno prav zato tudi ne izkoristijo. Posebno varstvo za ženske v resnici zmanjšuje njihove pravice in povečuje njihovo izkoriščanje. Zelo pomembno je, da so zdaj v MOD sklenili te konvencije revidirati, pomembno tudi, da je v sklepih obeh konferenc (svetovne ZN in 60. zasedanja MOD) varstvo otrok sestavni del varstva delovnega človeka, staršev. V ta okvir sodijo tudi pravice očeta in ne samo matere, čeprav je seveda mati v zvezi s svojo biološko funkcijo posebej varovana. Poseben poudarek so dali skrajševanju delovnika (ne delovnega tedna ali dobe) za oba spola enako.

Obe konferenci in generalna skupščina OZN so se tudi postavile na stališče, da je odločanje o rojstvu sestavni del novega položaja, pravic in dolžnosti staršev. Obenem je to tudi v interesu otroka in v skupnem družbenem interesu, ki ga morata starša odgovorno uveljavljati, saj gre za odločitev o prihodnjem človeku.

Dosledno takim pojmovanjem vloge žensk pri delu in odločanju o materinstvu so iz forumov ZN sklenili pozvati vse dejavnike, da je treba propagirati nov lik ženske in medsebojnih odnosov ter spreminjati stereotipno pojmovanje o razdelitvi vlog med moškim in žensko — tako glede poklicev kakor glede položaja v družbi. Nemara se bo zdel npr. poziv vseh teh konferenc, naj moški doma več delajo, komu naiven. Vendar takšno stališče nima samo svojih vzrokov, ampak bo imelo tudi globlje posledice. Tako naj vpliva npr. na pripravo na zakon, ki naj bi že v šoli začela odpravljati dosedanje stereotipe z vzgojo k razdelitvi tistega dela, ki se še opravlja v družini in gospodinjstvu.

Naposled je pomembno, da sklepi ugotavljajo, da na doseganje emancipacije žensk in moških, dosedanje enakopravnosti obojih — enakopravnosti, pojmovane kot enakopravnosti ljudi in spolov — ne smemo gledati kot na samodejen, stihijski proces. Konference pozivajo, naj bi se v nacionalnem in mednarodnem merilu izdelati načrti, strategije, da bi te spremembe uveljavili, saj do teh sprememb — kakor pravimo tudi marksisti — ne moremo priti zgolj z delovanjem ekonomskih zakonitosti. Konference predlagajo vladam, naj sistematično, načrtno utirajo pot za urejanje tega vprašanja, ki je eno izmed temeljnih vprašanj razvoja. Danes je že splošno sprejeto stališče, da samo

z odstotki gospodarskega dviga izmerjeni razvoj neke države še ni resnično izboljšanje življenja ljudi. Planiranje gospodarskega razvoja, ki naj bi imel pozitivne posledice za vse, pa mora v razvoj nujno vključiti tudi ženske, in to tako v razvoj industrije in vseh družbenih dejavnosti kakor v posodabljanje kmetijske proizvodnje. Vse bolj že na ta način obravnavajo socialno ekonomsko planiranje, toda ob tem poleg načelnega razumevanja manjka tudi še izkušnje. Vključevanje žensk v razvoj pa globoko posega v ves dosedanj način življenja ljudi, zato je proučevanje teh vprašanj zelo pomembno za vse države. Opozorili so tudi na posledice, ki jih mora takšen pogled na vlogo žensk in moških povzročiti na različnih področjih, posebej npr. pri projektiranju stanovanj, pri konceptu naselja. Posebno pozornost so tudi posvetili demokratičnim oblikam vseh ljudi in posebej žensk — kot poti uveljavljanja žensk in k mobilizaciji vseh ljudskih potencialov v razvoju vsake države.

Dan je bil tudi dovolj jasen odgovor na — v tem letu pogosto zastavljeno vprašanje o enotnosti žensk v svetu. Enotnost žensk v sodobnem svetu, tako iz dežel v razvoju kot tudi razvitih držav ne more biti enotnost spola, ampak jo je mogoče graditi le v skupnem boju za omejevanje eksploatacije v nacionalnih in mednarodnih okvirih, ki je v življenjskem interesu vseh. Premostitev prepada v razvoju med državami sveta nujno zahteva od bogatih razvitih držav odpoved brezobzirni eksploataciji v svetu in tudi uvajanje notranjih družbenih sprememb v smeri omejevanja izkoriščanja in diskriminacije svojih delovnih ljudi. V okviru nujnih družbenih sprememb v razvitih državah sodijo med glavne tiste spremembe, ki bi pravičnejše porazdeljevale dohodek v korist najširših množic delovnih ljudi, to pa so vprašanja, ki jih mi opredeljujemo z družbenim standardom. Razvoj javnih služb na področju otroškega varstva, šolstva, zdravstva itd. pa so pogoj za enakopravno uveljavljanje žensk. Globalnost ženskega vprašanja torej ni v edinstveni »biološki usodi« žensk kot spola, temveč v nujnosti sprememb dosedanjih socialnoekonomskih odnosov v svetovnem sistemu, ki za večino prebivalcev sveta pomeni masovno bedo in ki obenem manipulira s prebivalci razvitih delov sveta. Diskriminacija delovnih ljudi sicer na različnih stopnjah razvoja, ki je še močnejše poudarjena v diskriminaciji žensk, je osnova za povezavo boja žensk v skupen boj za nov položaj delovnih ljudi in narodov.

Položaj žensk in moških je torej treba korenito spremeniti — spremembe pa so mogoče samo v gibanju naprej, ko se hkrati z življenjem ljudi mora spremeniti tudi njihova miselnost, zavest. Boj proti diskriminaciji žensk in za takšen razvoj je sestavni del sedanjega svetovnega boja proti imperializmu in hegemonizmu, proti kolonializmu in rasizmu, za enakopravnost in sodelovanje razvitih in dežel v razvoju — boj, ki ga bojujejo v vsaki deželi posebej, v svetovnem merilu pa socialistične države in posebno gibanje neuvrščenih. V deklaraciji in svetovnem planu akcije, ki so ju sprejeli na mehiški konferenci, so kot okvir za dolgoročne akcije v desetletju žensk posebej poudarili tiste dokumente ZN, za katere so se neuvrščene države posebej borile: deklaracijo o novem ekonomskem sistemu in listino o ekonomskih pravicah in dolžnostih držav. Ministri za zunanje zadeve neuvrščenih držav so (avgusta 1975) v Limi posebej podprli vse sklepe konference v mednarodnem letu žensk in med drugim poudarili: »da so ženske zaradi neenakega postopka, ki so ga od nekdanj trpele, prirodni zavezniki v boju proti vsem oblikam nacionalnega in mednarodnega zatiranja in eksploatacije, ki ga bojujejo neu-

vrščene države, in so ogromna revolucionarna sila za ekonomsko in socialno preobrazbo sveta».

Stališča, sprejeta v svetovni skupnosti, potrjujejo pravilnost marksističnega razreševanja ženskega vprašanja kot sestavnega dela gibanja k socializmu; kot uveljavljanja novega položaja delovnega človeka, kot vzvoda in integralnega dela pospešenega družbeno-ekonomskega razvoja z delovnimi ljudmi in zanje.

IV. Teorija in praksa socialističnih držav pri reševanju ženskega vprašanja kot prispevek svetovnega razvoju

Če upoštevamo, da obstaja socializem že od zmage oktobrske revolucije kot praksa, potem bi morali marsikatero izkušnjo, ki jo socialistične države že imajo tudi na tem področju, raziskati in osvetliti, in to ne samo zaradi zgodovine. To bi bil lahko koristen prispevek k reševanju sedanjih problemov razvoja. V nekaterih razvitih državah se sicer precej ukvarjajo s proučevanjem, kako in kaj se dogaja pri družbenih spremembah, in tudi z vprašanji položaja žensk in sploh s socialnimi aspekti razvoja. Njihove raziskave nudijo mnogo podatkov, prijem ter interpretacije teh raziskav pa običajno ne posegajo v same družbeno-ekonomske temelje pojavov, vse preveč se zadržujejo v sferah zavesti, v psihologiziranju.

Poseben pomen bi pač imele raziskave prakse socialistične samoupravne družbe pri nas. V zvezi z vlogo Jugoslavije pri razvojnih naporih v svetu in možnosti sodelovanja in izmenjave praktičnih izkušenj z deželami v razvoju pri razreševanju socialnih, družbenih problemov razvoja, bi morali načrtovati kompleksne in dolgoročne raziskave. Pobud za spremljanje in proučevanje seveda ne manjka — tudi mednarodnih. Zato pa je toliko pomembnejše, da smo si pri zastavljanju raziskovanj na jasnem o tem, kako ta vprašanja marksistično obravnavati. Poleg tega, da se zavzemamo za hitrejši razvoj proizvodnih sil, nas predvsem zanima, kako se spreminja položaj človeka — žensk in moških — v proizvodnem odnosu, v kolikšni meri so delovni ljudje nosilci odločitev v razvoju in koliko kot ustvarjalci uživajo plodove razvoja.

Izkušnje vseh socialističnih držav so glede tega lahko izredno zanimive in poučne, saj so se po revolucijah odločno lotile planskega razvoja, izhajajoč pri tem iz marksističnega razrednega stališča o popolni enakopravnosti moških in žensk.

Svetovna konferenca v mednarodnem letu žensk je posebej poudarila, kako pomembno je raziskovati poti in načine za izboljšanje položaja žensk in moških, in na njen predlog je XXX. zasedanje generalne skupščine OZN sprejelo resolucijo o ustanovitvi posebnega mednarodnega inštituta za raziskovanje tega vprašanja. Nedvomno bi pri prihodnjem sodelovanju v okviru tega inštituta in tudi sicer v Jugoslaviji lahko raziskovali družbene spremembe, ki jih povzroča hiter razvoj, in načine, kako čim napredneje in čim humaneje reševati ob tem razvoju nastajajoče konflikte in probleme.

Posebno vprašanje v tem okviru pa so razlike v praksi različnih socialističnih držav. V bistvu gre pri tem za prav isti fenomen, ki ga dobro poznamo in obravnavamo, čeprav se zdi, da se, kadar razpravljamo o družbenem položaju žensk, globokega bistva teh razlik vse premalo zavedamo! Tudi — in morda predvsem — glede tistih družbenih sprememb, ki posebej zadevajo ženske, je npr. teoretični in praktični pogled na vlogo države fundamen-

talnega pomena. V okviru našega samoupravnega socialističnega razvoja se nikakor ne moremo strinjati s tem, da bi bila ženska objekt državnega varstva. Če vidimo v ženskah subjekt in nosilke razvoja in procesov razreševanja konfliktov, ki ob tem nastajajo med delom in materinstvom, potem je tudi za napredovanje žensk predvsem odločilen položaj vsakega delovnega človeka v proizvodnih odnosih, zlasti to, ali razpolaga s sredstvi, pogoji in rezultati svojega dela. Državni ukrepi po zmagi revolucije in z likvidacijo izkoriščanja in diskriminacije žensk so ena stvar, drugo pa je, ali naj država stalno varuje ženske, posega v dohodek in ga proračunsko razdeljuje v korist žensk in otrok. Takšna državna politika ima na videz lahko hitrejša učinke, toda ko jemlje dohodek, da bi ga prelila prek proračuna v socialne namene, jemlje delovnim ljudem tudi aktivno vlogo pri usklajevanju njihovih in družbenih interesov. Temeljna dilema glede tega je v konceptu države oziroma v bistvu socialističnega družbenega samoupravljanja. Kadar razmišljamo o socialističnih rešitvah temeljnih družbenih vprašanj — med katere spada tudi žensko vprašanje — se moramo vrniti k izhodiščnemu položaju delovnega človeka, ne pa se ukvarjati z željami, da bi na hitro dosegli neke kvantitativne rezultate, dolgoročno pa utrlj pot v birokratsko-etatične rešitve. Primerjave s socialističnimi državami, ki se omejujejo samo na kvantitativne rezultate na tem področju, nas ne bi smele zavajati; osvobajanje delovnega človeka kot samoupravljalca ob hkratnem razvoju je dolgotrajen proces — toda edini temeljiti in pomembni.

Mislim, da nas pri tem pogosto tudi način izražanja ovira pri razumevanju tega procesa. Tako npr. stalno govorimo: »da mora družba poskrbeti, da mora družba pomagati ženskam, da mora družba prevzemati, sprejemati, da na družbo prenašamo itd.«. V vsem tem na videz nepomembnem načinu izražanja in upravljanja besed je pač čutiti preostanek miselnosti, da je ženska le objekt državne skrbi. Ni jasno niti, kaj je družba in kaj država — nekaj zunaj in nad ljudmi stoječega? In — v tem primeru seveda tudi moški ni na boljšem, saj je navsezadnje otrok, ki se skrb zanj »prenaša« na družbo, tudi njegov. Tudi sicer bi morali pazljivo uporabljati besede, kadar govorimo o procesih v socialistični družbi, saj je tudi tu krivda za del zmot, ki jih potem zapazimo v akciji.

Seveda ni samo v terminologiji, ampak v pomanjkanju ustvarjalnega razvijanja marksizma o ženskem vprašanju, razlog, da se tudi v naši socialistični družbi zdaj pa zdaj še razpravlja o vprašanju, *zakaj* je ženska diskriminirana, *kako* je treba usmeriti proces njenega osvobajanja in *kdo* naj ta proces vodi. Mnogi smo že navajali odgovore klasikov marksizma na ta vprašanja. Ni res, da Marx in Engels o tem ne bi veliko govorila — toda onadva nista delala razlike med moškim in žensko v vrsti odnosov in nista onadva kriva, če njuno besedo »Mensch« prevajajo s »človek«, kar lahko pomeni tudi samo »moški«. Očividno nekateri tako razumejo Marxa, ker tako tudi prevajajo njegove tekste!* Tako tudi še naletimo na biologiziranje in psihologiziranje, namesto na razredni prijem pri ženskem vprašanju; naletimo na močne paternalistično-

*Menim, da moramo opozoriti tudi na takšne vrste besednih zmed, ki nastajajo s prevajanjem. V slovenščini govorne zveze »človek« (v pomenu »moški«) in »ženska« nimamo. Vidim pa, da je celo v srbohrvaškem prevodu dokumentov tega leta v našem biltenu prevajalec iz angleščine »moški in ženska« dosledno prevajal s »človek i žena«. Tako kot da ženska še zmerom — niti v tem letu — ni postala človek.

birokratske, demogoško zaščitniške rešitve v »pomoč« ženskam in — da je to pač boj žensk samih — zase in ne boj vseh komunistov, vseh družbenih sil za nove odnose v samoupravni socialistični družbi.

V. Jugoslovanske izkušnje, dosežki in dileme

V socialistični graditvi v Jugoslaviji smo zavestno šli po drugi poti — ne po poti državne skrbi za človeka. Družbo pojmujeemo ne le kot družbo za človeka, temveč kot človekovo družbo, družbo obeh spolov. Na tej poti smo tudi že veliko naredili. Na voljo so nam podatki, ki govorijo, kako izredno hiter razvoj je to, kako zelo se je spreminjal družbeni položaj žensk v socialističnem razvoju Jugoslavije. Načelna stališča, ki smo jih glede tega zapisali v ustavo, v dokumente kongresov in skupščin, dokazujejo, da smo izhajali iz temeljnih marksističnih stališč o ženskem vprašanju. (...) Vendar imamo pred seboj še večji kos poti, predvsem zaradi objektivnih problemov razvoja, zaradi regionalnih, ekonomskih in drugih razlik. Toda danes, ko se stoletja zgoščajo v desetletja, desetletja pa v leta — je zelo pomembno, da imamo jasno marksistično izhodišče, da bi usmerjali družbene procese in odpravljali zaostajanja, posebno tista, ki izvirajo iz subjektivnih vzrokov, iz izgubljanja smeri in hitrosti zaradi vdora nemarksističnih malomeščanskih in konservativnih pojmovanj. V zaostanku smo — tako v preseganju delitve dela po spolu, v poklicni orientaciji mladine kot v smejejših potezah v razvoju družbenih oblik skrbi vzgoje in izobraževanja otrok družbenih obratov prehrane in drugih uslug, kot tudi v uveljavljanju žensk v organih odločanja, v kadrovske politiki smotrnega vključevanja žensk na vodstvene funkcije v gospodarstvu in družbi. V vseh teh zaostankih kaj hitro najdemo njihovo razredno jedro — saj moramo premagovati birokratsko tehnokratski odnos do položaja delavcev sploh, obenem pa tudi vpliv buržuaznih predsodkov, ideologij in malomeščanskega zasebnštva v pogledih na položaj ženske v družini in družbi.

Naj opozorim tukaj samo na nekatera teoretična vprašanja, ki jih imam v sedanjem trenutku našega razvoja in za naše prihodnje delo za delo pomembna in pri katerih ne gre za to, da bi menili, da so pomembna samo zaradi položaja žensk, ampak za to, da bi v razvoju socialističnega samoupravljanja z družbenimi močmi razrešili nekatere življensko važne odnose v naši družbi. Brez jasnosti glede teh vprašanj bo vsaka naša akcija v razvoju krajevnih skupnosti in interesnih skupnosti na področju negospodarskih družbenih dejavnosti ostajala ekonomistično-practicistična in odmaknjena od življenskih vprašanj ljudi — oziroma področje močnih socializmu tujih vplivov.

Menim, da moramo za teoretično podlago načrtovanja akcij jasneje ločevati med zakonsko zvezo, družino in gospodinjstvom, ne glede na njihovo medsebojno povezovanje v zgodovini in tudi še danes.

Zakonska zveza je tista oblika odnosov med ljudmi, kjer se razvijajo emocionalni in intimni odnosi med dvema odraslima človekoma različnih spolov, v katere naj socialistična družba čim manj posega, oziroma naj posega toliko, da preprečuje izkoriščanje človeka po človeku in varuje interese otrok. (...)

Zdi se pa, da glede *družine* še nismo prišli do povsem enotnih izhodišč. Kadar govorimo o pomembni vlogi družine, o družbenem varstvu družine

in podobnem, kaj hitro zalotimo stališča, ki zaudarjajo po patriarhalnem pojmovanju tako zakona kakor družinskih odnosov. Če vidimo v obliki družine nekaj spremenljivega — kot to ugotavljajo marksisti in zdaj tudi ZN — potem moramo tudi ugotoviti, kaj je spremenljivo oziroma kaj je morda v vsaki družini nespremenljivo in vredno ter potrebno varstva. Po mojem je nespremenljivo to, da gre pri družini za odnos odrasle osebe do otroka, za odnos, ki je dolgotrajen, življenski, individualen in stalen. Družinski odnos je v tem, da starejša oseba trajno skrbi za otroka; družina je individualni trajni odnos odrasle osebe do otroka, pravzaprav odnos med dvema rodovoma. Družino torej konstruira otrok, ne zakonska veza, čeprav jo zakonca navadno skleneta z namenom, da ustanovita družino — in od tod zanimanje za zakonsko zvezo. Toda ta namen ni vselej navzoč in tudi pogoj za sklenitev zakonske zveze ni. Zakonska zveza je za ljudi tudi že vrednost sama zase in ni več vselej usmerjena k temu, da bi se z rojstvom otrok ustanovila družina. Vendar pa smo s tem, da pri določanju družine ne upoštevamo zadosti otroka, pravzaprav ujeti v predstave cerkvenega zakramenta zakonske zveze in terjamo krepitev državnega varstva torej tudi za zakon brez otrok, torej tudi, če ne gre za življenske interese mladega rodu. S tem, da iz opredelitve izpuščamo otroka oziroma ga ne postavljamo v središče, zanikamo, da bi bila družina tudi mati-samohranilka z otrokom, stara mati z otrokom in podobno. Poleg tega pa ustvarjamo videz, da družba varuje zakonsko zvezo enako kot družino in da bomo z državnimi sredstvi ohranjali trdnost zakonske zveze. Na tem področju smo seveda naredili bistvene korake naprej, med drugimi smo n. pr. v Sloveniji vnesli rejništvo med obliko družinskih odnosov. Lahko pričakujemo, da se bodo v prihodnje pojavile še kakšne oblike trajne skrbi za otroka, ki bi jih bilo treba negovati in potrjevati — tudi pravno. Zelo se strinjam s tem, da tudi tu spremenimo oziroma določimo terminološko opredeljevanje. Ne bi bilo prav, če bi nekatere vrste družin zaznamovali z negativnim predznakom, ko n. pr. govorimo o »nepopolni« družini, ne oziraje se na dejanski odnos do otroka, ki je lahko boljši kot v »popolni« družini. In prav bi bilo, da bi z vsemi možnimi sredstvi — v otrokovo korist — krepili razsežnosti emocionalnih individualnih zvez z otrokom tudi v okviru splošne atmosfere skrbi za vse otroke, ne samo za svojega!

Prav ta trajni individualni emocionalni odnos do otroka je tisto, na kar mislimo, ko govorimo o nezamenljivosti družine za zdravo rast otrok. Vse drugo bomo lahko podružbili, in to zelo uspešno, od zdravstvenih uslug, vzgojnovarstvene skrbi itn. Toda teh individualnih odnosov ne bomo mogli niti jih želeli spremeniti. Dobra družbena skrb jih celo predpostavlja in pospešuje. Seveda ni potrebno, da se ti individualni odnosi dejansko uveljavljajo vsak dan in vseh 24 ur na dan; toda vsakdo želi in mora imeti nekoga, ki ga ljubi, in čutiti mora, da ga nekdo ljubi. Za otrokovo skladno duševno in telesno rast pa je to pogoj.

Zaradi teoretske in akcijske jasnosti je od družine in zakonske zveze treba ločeno obravnavati *gospodinjstvo*, zakaj le tako jih lahko z razvojnega, marksističnega stališča proučujemo ter jih hkrati, skladno s celoto socialističnih samoupravnih odnosov, usmerjamo v humanističnem, komunističnem smislu. Tako bi lažje razumeli in tudi hitreje uvajali podružbljanje gospodinjških opravkov, družbeno opravljali nekatere tradicionalne pravice in dolžnosti staršev,

in gradili družbeno materialno bazo za razširjeno družino v samoupravnih krajevni skupnosti.

V zvezi s tem še nekaj polemičnih pripomb k razpravam na našem posvetovanju.

Ko govorimo o procesu transformacije družine, si vendarle prizadevamo, da bi n. pr. našli za vse razmere veljavno in stalno opredelitev, definicijo družine in smo nezadovoljni, ker je ne moremo formulirati. Očitno smo vse premalo pripravljeni na to, da sprejmemo spremembe, ki so že tu. Skoraj bi lahko rekli, da praksa prehiteva teorijo. Prav bi bilo, če bi ta napredek bolj poznali in proučevali. Doslej smo dalje na raznih posvetovanjih že gradili stališča, o katerih govorimo, niso pa bila dovolj odmevna. Imeli smo n. pr. več razprav o sodobnih demografskih gibanjih, o problemu svobodnega odločanja o rojstvu in podobnem. Ustrezna določila smo zapisali v ustavo, toda zdi se, da si o tem nismo docela na jasnem. Še se srečujemo s stališči, ki n. pr. *načrtovanje družine* razlagajo kot državno načrtovanje populacije, ali pa kot popolno odsotnost načrtovanja, kot popolno svobodo ali anarhijo, kakor da s tem, ko kritiziramo maltuzijanstvo, sploh ne razmišljamo o demografskih gibanjih in o *populacijski politiki* kot sestavini planskega in samoupravnega družbeno-ekonomskega razvoja. Ko namreč govorimo o Engelsovem stališču, da bo prihodnja družba našla odgovor na vprašanja, kako načrtovati tudi prebivalstvo, če bi menila, da ji je to potrebno, naletimo na razmišljanja, češ da je Engels predvideval, da se bo takrat država vmešavala v določanje obsega družine. Mislim, da pri tem »razmišljujoči« pozabljajo na celostnost Engelsove zamisli prihodnje družbe, ki bo svobodna asociacija proizvajalcev, kjer je vsakdo nosilec svoje biološke funkcije ter svoje družbene, delovne, proizvodne in upravljalne funkcije. Zato tudi pozabljajo, da smo pri nas že danes, ko sicer vemo, da naša družba še ni popolna asociacija proizvajalcev, a vendarle z ustavo in z novim zakonom o združenem delu delovni človek že dobiva možnost da obvladuje celotni dohodek, blizu možnosti, da bodo ljudje svobodno odločali o rojstvu otrok kot o svoji osebni in hkrati družbeni zadevi. Delovni človek dohodka ne bo razporejal le na razširjeno reprodukcijo produkcijskih sredstev, ampak tudi na biološko reprodukcijo, ki pa se ne omejuje le na rojevanje otrok, temveč vključuje tudi vse oblike družbene skrbi, potrebne, da otroci zrastejo v delovne ljudi: vrstce, šole, stanovanja itn. Ko govorimo o družbeno aktivnem starševstvu — mislimo prav na takšen odločujoč položaj delovskega človeka v družbi. Pri tem ni nepomembna informacija mladim ljudem, da je spolni odnos mogoče zavestno ločiti od prokreacije. Zakaj pri prokreaciji odločamo o rojstvu tretjega bitja, ki bo zraslo v samostojnega človeka in ki od roditeljev-današnjih proizvajalcev zahteva poleg ljubezni tudi varstvo, šolo, zdravstvo vse do delovnega mesta. Zato moramo priti do tega, da bodo ljudje sami vgrajevali svoje želje po otroku v vse svoje družbene odločitve, tako da v okviru razvojne politike naša populacijska politika ne bo nekakšna sila zunaj ljudi, pač pa njihova lastna sila, s katero bodo obvladovali svoje funkcije.

Ljudje so sicer tudi doslej uravnavali svojo rodnost predvsem glede na ekonomsko-socialni položaj. Odločanje o rojstvu je bilo podrejeno interesom zasebne lastnine — in od tod posredni družbeni pritiski, ki so najbolj očitni v nekdanjih razlikah med zakonskimi in nezakonskimi materami in otroki. V družini poljedelcev so rojevali otroke, da bi imeli dovolj delovne

sile na kmetiji, da bi bili starši zavarovani za starost in da bi imeli dediče za svoje imetje. V industrijski družbi se začno odnosi do otroka spreminjati, otrok zaposlenim staršem posebno materam postavlja težko vprašanje čuvanja v času dela: ne pomeni istega kot otrok lastniku kmetije — v industrijski družbi otrok ni neposredna prihodnost niti zavarovanje za starost v starem smislu. Odnos do otroka postaja oziroma bi moral postajati vse bolj usmerjen k otrokovim lastnim koristim. (...) Kjer to stališče ni docela sprejeto — z vsemi posledicami seveda (možnost odločanja o rojstvu in družbena skrb za otroka) — in kadar pušča družba vso skrb za otroka staršem, pogosto materi sami — otroci, zlasti v življenskih razmerah sodobnih mest porabniške industrijske družbe, zelo trpe. Danes je največ primerov hudega trpinčenja otrok prav v mestnih predelih razvitih držav — in ne v nerazvitem svetu!

Med letom prebivalstva, to je leta 1974, smo videli, da več držav zavrača načrtovanje družine, ker jim ga vsiljujejo le kot kontrolo, nadzorovanje rojstev, kot omejevanje rojstev, da bi tako vzdrževali ravnotežje med prebivalstvom in za življenje potrebnimi sredstvi, tako kot so zdaj razdeljena, ne pa kot obvladovanje lastne narave in družbenega položaja v okviru boja za novo delitev dohodka v svetu. Seveda je v resnici to mogoče šele v samoupravnem socializmu. Kot nosilci planske politike družbenoekonomskega razvoja, odločajo delavci-proizvajalci o vseh življensko pomembnih zadevah in morajo vedeti tudi to, da se nam bo rodilo približno toliko in toliko otrok in kaj bodo ti otroci potrebovali!

Prav tako govorimo, da se otrok socializira v družini. To je le deloma res, zdi se mi, da bi se morali danes starši in vsi občani socializirati v družbi prav zaradi otrok in da moramo vzgajati tudi starše, da se aktivirajo v družbi, ne pa da se zapirajo z otroki v družinski egoizem. Takšno zapiranje je porabniško vedenje. Potem bi imeli tudi drugačen odnos do celodnevne šole za vse otroke (Marx in Engels tudi nista govorila samo o sociali za nekatere otroke, temveč o vseh) in do vseh otroških ustanov. Še zmerom dopuščamo preveliko socialno razliko med otroki zaradi zapiranja v družino. Teorija takšne v sebi zaprte družine ovira skladen otrokov razvoj, ker se prek družin reproducira socialno razlikovanje. Ne moremo izenačiti družin, pač pa lahko ustanovimo precej enake pogoje neposredno za otroke, predvsem zunaj družin, ob sodelovanju staršev. Da ne bi rušili načela nagrajevanja po delu, moramo sprejeti načelo neposredne skrbi za otroke, pa tudi, da bi se sloji ne reproducirali. Torej nas v varstvo otrok in v celodnevno šolo ne sili revščina, ampak prihodnost asociacije proizvajalcev, nujnost, da z otroki ravnamo enako.

Tu se postavlja še vprašanje *solidarnosti*. Mislim, da razumejo nekateri solidarnost vse preveč kot humanitarno-karitativen odnos; nasprotno pa mislim, da bi morali videti v solidarnosti nepogrešljivo sestavino družbeno-ekonomskega odnosa, obrambo socialne varnosti proizvajalcev in občanov, pogosto tudi skupni dogovor o naložbi v prihodnost. Isto je, kar se tiče družbene skrbi za otroke, podružbljanje te skrbi. Tu bi lahko veliko več dosegli, če bi se tega lotili z jasnimi pogledi na stvar. Tako pa po mojem, vsaj kar se Slovenije tiče — zaostajamo za našimi možnostmi razreševanja problemov otrok kot družbenih problemov.

Dalje bi želela opozoriti, da nas prav zdaj na področju podružbljanja gospodinjstva, kjer moramo voditi tri vrste procesov: spreminjanje v vejo javne industrije, spreminjanje dela opravkov v servisne dejavnosti kot sestavni del

združenega dela in tudi spreminjanje delitve dela (tehnično bolj opremljenega) med člani posamičnega gospodinjstva, ovira neko nekoliko demagoško stališče, ki zahteva, da gospodinja, da bi ne bila »frustrirana«, razglasimo ne le za delovnega človeka, ampak za delavsko v združenem delu. Kar zadeva stališča, da je gospodinja delovni človek, to izhaja iz ustave. Gospodinja je delovni človek, kličemo jo, naj se aktivira v krajevnimi skupnostti, to je prav na ravni, kjer se podružbljajo družinske in gospodinske funkcije, pravico ima voliti in biti izvoljena v krajevno delegacijo, ki na vseh ravneh od federacije vpliva na vse odločitve naše družbe. Jasno je tudi, da ne podcenjujemo gospodinj, saj smo tudi z njihovo pomočjo izvršili revolucijo. Mnoge gospodinjse so stopile v revolucionarne vrste zato, da bi se stanje spremenilo, z nami so šle, da bi se jim odprla vrata v družbo, v šole, v vse poklice, in če še nismo teh poti odprli vsem, pa vsekakor hočejo, da jih odpremo vsaj za njihove hčere in sinove. (. . .) Vsekakor pa bi morali nehati obravnavati kmetico enako kot mestno gospodinj. Na temelju postave ji gre priznanje, da je predvsem poljedelska, tržna proizvajalka, torej nekaj čisto drugega kakor mestna gospodinja. O tem bi si morali biti nujno na jasnem, saj gre pri tem za eno temeljnih usmeritev: v vodenje družbenih procesov naprej — ali v konserverjanje sedanjega stanja, kjer bi ostali, če bi se ravnali po predlogih, ki bi radi v še večji meri kot doslej in z družbenimi skladi izboljšali sedanjí položaj mestnih gospodinj, vse do priznanja statusa delavca, proizvajalca v združenem delu, čeprav svojega dela ne zamenjujejo z drugimi delavci, tako da bi ga bilo mogoče meriti. Gospodinjam plače za njihovo individualno delo v gospodinjstvu niso nikjer dali — tudi ne v državah, ki vidijo v tej privatni funkciji večjo perspektivo kot socialistične družbe. Sicer pa pri nas z raznih vidikov varujemo gospodinj (zdravstveno, pokojninsko zavarovanje, pravice ob ločitvi in podobno). Predlogi, ki gredo preko tega, nas samo dezorientirajo in ovirajo, kadar načrtujemo proces podružabljanja gospodinskih in družinskih vzgojnih funkcij. Naša akcija bi se morala osredotočiti prav na podružabljanje gospodinjstva; o tem smo že imeli dobre koncepte, vendar nam to v resnici slabo uspeva, deloma tudi zaradi zmede v glavah, ki jo povzročajo tudi takšni in podobni predlogi ali jo vsaj zadržujejo v ljudeh, obeh spolov seveda. Morali pa bi vsi razmišljati o organizaciji mnogih zadev, kjer nas materialne možnosti ne ovirajo toliko kot odsotnost jasne orientacije v akciji. To je precej povezano z našim nihanjem okoli uslužnostne obrti in malega gospodarstva. V procesu podružabljanja gospodinjstva bi npr. lahko tudi povezovali individualno delo z družbenim delom na podlagi pogodb in dogovorov o tem delu. Tako bi tudi gospodinja lahko postala delavka v združenem delu, ki na temelju medsebojno določenih pravic in obveznosti zamenjuje svoje delo z drugimi delovnimi ljudmi. Če bi se, denimo, dogovorila s kakšno otroško ustanovo, ali z domom za stare ljudi ali s kakšnim obratom družbene prehrane in podobno. Na takšne dejavnosti ne bi smeli gledati kot na zasebno področje zunaj družbenega, ampak naj bi to bil sestavni del družbenega področja in pod njegovim nadzorom. Tako bi našli še nove oblike za tiste družbene procese, ki spreminjajo individualno drobno gospodinsko delo — ki tako ubija in osiromašuje ženske in vso družbo, kakor je govoril Lenin, in to ne le zato, ker nam primanjkuje ustreznih ustanov, pač pa tudi zaradi takšne vrste individualnih uslug, ki bodo tudi v prihodnosti potrebne mnogim ljudem, bolnim, starim, otrokom, invalidom itn.

Poskušala sem vključiti razpravljanje o položaju žensk v okvir razvoja proizvodnih sil in v tokove družbenih sprememb. V teh procesih nastajajo tudi novi odnosi med ljudmi, nova zavest. Za to imamo že otipljive dokaze. Nekatere raziskave so ugotovile nekaj teženj, ki so razveseljive. Tu mislim na težnje, ki kažejo, da se moramo resnično ločiti od preteklosti in se obrniti v prihodnost. Klice prihodnosti so že prisotne v našem vsakdanu, o njih so spregovorile delavke same. Delavke v Bosni in Hercegovini na vprašanje, ali bi ostale doma, če bi se spremenil močev materialni položaj, množično odgovarjajo, da ne bi ostale. Zavedajo se pomena ekonomske samostojnosti za svoj položaj. V drugi raziskavi — objavljeni v brošuri »Proizvajalka govori«, kjer je 36 % vseh anketiranih delavk na vprašanje, kolikšno izobrazbo bi si želele pridobiti, koliko se zanimajo za politično delo, odgovorilo, da se želijo politično izobraziti, da bi lahko postale politično aktivne, je isto željo izrazilo kar 50 % delavk-mater z otroki.

Torej so matere z otroki celo bolj kakor delavke brez otrok zainteresirane za politično izobraževanje, ker verjetno občutijo, da bi tako lažje vplivale na urejanje družbenih zadev, pomembnih za njihove družine, in to je tisto, kar imenujemo odgovorno in družbeno aktivno starševstvo. To so težnje, ki bodo v realizaciji nove pozicije delavk in delavcev skladno z zakonom o združenem delu postale velikanska materialna sila boljšega življenja ljudi.

Za prihodnost pa je zelo pomembno, da smo se te problematike lotili z marksističnega stališča. Saj je prav marksistična misel tista, ki nas usmerja v sodobnem dogajanju, s katero lahko prodremo v jedro tega tako epohalnega, kot dolgoročnega procesa, da je vsako pričakovanje, da bi vse naše cilje lahko uresničili v desetih letih, pravzaprav nemarksistično. Saj gre pri tem za to, da odpravimo ostanke odnosov tisočletja negovanih od privatne lastnine, za to, da od mre država, da se osvobodi delo in da pride prav v tem okviru do popolne emancipacije žensk in moških. Za vse to sta potrebni izredno subtilno poznavanje marksističnih prijemov in ustvarjalna uporaba marksističnih stališč v vsakdanjem boju. Idejno moramo biti na tem področju še posebno dobro oboroženi. Tu se namreč srečujemo tako z nazadnjaškimi silami, z birokratsko-etatističnimi paternalisti, demagogi, z odporom cerkve; vsi imajo tu svoje prste vmes in si prizadevajo, da bi se ohranilo staro stanje; nekateri celo nenamerno, zakaj vsi smo ujeti v predstave preteklosti. Prav zato pa se moramo organizirati, da odpremo na široko vrata prihodnosti, ki je že tu. Če upoštevate, da so prostor podružbljanja in sprememb, prostor, kjer poteka ta proces, prav krajevna skupnost, delovna organizacija in občina, da je ta prostor prav tisti, v katerem ljudje živijo, kjer pa tudi z vso težo pritiska nanje tradicija preteklosti, potem je jasno, da bomo pri tem izpitu padli, če komunisti teh stvari ne bodo razumeli. Zakaj ne moremo se zanašati na to, da bi se ta proces lahko dovršil sam od sebe; samodejni proces nas lahko pripelje samo do zagatnega stanja, v kakršnem so človeški odnosi v bogatih porabniških družbah in ki ga izražajo med drugim tudi nekatere feministične reakcije. Zatorej moramo biti krepko navzoči, pred nami mora biti podoba jutrišnjega dne, toda tudi konkretne rešitve za današnji dan.

Družina in pot njenega spreminjanja*

I

ŽENSKA IN DRUŽINA V LUČI MARKSISTIČNEGA POJMOVANJA ZGODOVINE

Marksistično pojmovanje zgodovine, njegova metoda preučevanja družbe in zakonitosti družbe izpričuje, da se družba spreminja hkrati s spremembami v ekonomskih odnosih lastnine ter da imajo produkcijski odnosi, ki v celoti sestavljajo ekonomsko strukturo družbe, svojo pravno in politično nadstavbo. Slehera oblika družbe ima, kakor trdi Marx, »ustrezno« obliko nadstavbe, ki ji ustrezajo določene oblike družbene zavesti.

»Predpostavite določeno stanje razvoja produkcijskih sil in boste dobili ustrezno obliko prometa, porabe. Predpostavite določeno stopnjo razvoja proizvodnje, prometa in porabe, pa boste dobili ustrezno obliko družbene ureditve, določeno organizacijo družine, stanu ali razreda« (Marx *Kritika politične ekonomije*).

Družina je neprestano spreminjala svojo obliko in vsebino

Po materialističnem pojmovanju zgodovine sta njena odločilna in bistvena faktorja produkcija in reprodukcija neposrednega življenja. Produkcija sama je dvojne narave: po eni strani je to proizvodnja življenjskih sredstev, po drugi strani pa proizvodnja ljudi — nadaljevanje vrste. Družbene ustanove in družbena nadstavba v celoti, znotraj katere živijo ljudje določene dobe in določene dežele, pogojujeta obe vrsti proizvodnje.

Marksistična metoda preučevanja zgodovine nam je pokazala, da je družina nenehoma spreminjala obliko in vsebino, da je bila zmeraj odvisna od načina in stopnje razvoja proizvodnje, odnosov v proizvodnji in ustrezne razvojne stopnje zavesti.

Pri preučevanju položaja ženske v zgodovini, zlasti še pri preučevanju njenega položaja v družini, nas marksizem opozarja na kompleks gospodinjstva, ki je pripeljal žensko v položaj »prve služkinje«.

V starem komunističnem gospodinjstvu, ki je zajemalo mnogo zakonskih parov in otrok, so za gospodinjstvo skrbele ženske, in to je bilo prav tako potrebna javna dejavnost kakor delo moških, ki so skrbeli za živež. V etapi patriarhalne družine in še bolj v etapi prevladovanja monogamne in individualne družine se je gospodinjstvo kot javna funkcija spremenilo po svoji naravi. V okrilju monogamne družine, ki temelji na privatnem lastništvu, je prišlo do nove delitve dela med moškimi in ženskami. Gospodinjska dela so se opravljala v okviru lastne družine in niso bila več javna funkcija, temveč

* Prispevek avtorice M. Šoljan objavljamo v skrajšani obliki. Izpuščeno je celotno II. poglavje, v katerem avtorica predstavi svoje poglede na dosedanje poskuse definiranja družine kot tudi svoje kritične opombe na nekatera mnjenja in teze.

so postala privatna zadeva. Za gospodinjstvo ni več skrbela družba, temveč se je povsem privatiziralo. »Ženska, izključena od udeležbe v družbeni proizvodnji, je postala prva služkinja« (Engels). »Tako je moderna monogamna družina imela za svojo osnovo domače suženjstvo ženske.«¹

Nastala je posebna oblika prevlade moškega nad žensko, temelječa na privatni lastnini (premoženje je v rokah moža in je osnova njegove oblasti), in ženska se mu podreja, kajti poroka, zakon in družina sta ji edina možnost v življenju.

Za nas je posebno pomembna družina v času razvoja kapitalizma, v času razvoja velike industrije, ki začenja zaposlovati čedalje več žensk, ker so bile ženske cenejša delovna sila. V etapi nastajanja in ustvarjanja delavskega razreda so se razredna nasprotja med delom in kapitalom čedalje bolj poglobljala in razredni boji so postajali čedalje bolj odkriti. Ženska, potegnjena v industrijsko delo, je bila odslej soborec svojemu možu, bratu in sinu delavcu, ženska se je izenačila z vsemi delavci v boju za uresničevanje ciljev delavskega razreda. To je obdobje, ko se je podrla iluzija o »enotnosti« ženskega spola v boju za »osvoboditev« žensk. Očitno je postalo, da proletarskih žensk, žensk delavk nič bistvenega ne povezuje z meščanskimi ženskami; njihovo mesto je v enotni zvezi delavskega razreda, njihova osvoboditev ima razredno naravo.

Hkrati je bilo jasno, da je med buržoazno in proletarsko družino globok prepad, kajti buržoazni družini se posreči, vsaj v nekaterih razsežnostih, graditi družinske odnose, za proletarsko družino pa je to postalo nemogoče.

Marksistična znanost natančno govori o zgodovinskem razvoju družine in družinskega življenja ter nas navaja k žariščem, okrog katerih se je spletko »suženjstvo« ženske, in odpira pot bodoči družini kot etični skupnosti.

Komunistični manifest govori v analizi družine o razrednih razlikah med buržoazno in proletarsko družino. Obe spreminjata svojo obliko in vsebino, kakor se spreminja kapitalistična družba. Po eni strani se v buržoazni družini goji ideal družine in odnosov v okviru družine, zlasti odnosi med starši in otroki, na drugi strani pa v proletarski družini razpadajo in se podirajo vsi družinski odnosi. »Proletarec nima lastnine, njegov odnos do žene in otrok nima nič več sorodnega z buržoaznim družinskim odnosom,« tako stoji v Komunističnem manifestu. »Na čem temelji sedanja, buržoazna družina? Na kapitalu, na privatnem pridobivanju. Do kraja razbita obstaja le za buržoazijo; svoje dopolnilo pa nahaja v tem, da sili živeti proletarca, ne da bi si ustvaril družino, in v javni prostituciji...«

Buržoazne fraze o družini in vzgoji, o prisrčnem odnosu med starši in otroki postajajo tem gnusnejše, čim bolj se zaradi velike industrije trgajo med proletariatom vse družinske vezi in se otroci spreminjajo v navaden trgovski predmet in delovno orodje.«

Ta ostra analiza položaja družine v kapitalizmu ter povezanosti produkcije in produkcijskih odnosov družine nas je opozorila, da stoji buržoazna in proletarska družina razredno ločena, vsebuje pa tudi vse elemente graditve nove družine, temelječe na iskrenih odnosih med možem in ženo, med starši in otroki, na medsebojnem vzgojnem vplivu.

¹ S terminom »gospodinjstvo« moramo razumeti vsa dela v zvezi z otroki in njihovo vzgojo, izobraževanjem, v zvezi z oskrbovanjem in zdravjem vseh domačih, v zvezi s pripravo hrane, stanovanja ipd.; danes pravimo temu »funkcije družine«.

Ko je Engels obravnaval položaj delavskega razreda v Angliji, je preučeval tudi položaj delavskih družin. Ženske in otroke so kot ceneno delavno silo potegnili v proizvodnjo. Notranje vezi med družinskimi člani so bile raztregane do največje mere. Starši in otroci so se podnevi komaj lahko videli.

Toda v tem uničujočem razdobju velike industrije in največjega izkoriščanja delavcev je Engels videl, da dobiva ženska nov položaj v družbi in da se poraja nova družina. Ta novi položaj je bil — da je ženska vnovič stopila v družbeno proizvodnjo. Edino ta pot je odpirala ženskam, vendar samo ženskam proletarkam, pot k osvoboditvi iz »domačega suženjstva«, pot k izenačevanju. Edino ta pot, pot njihovega aktivnega sodelovanja v svetu dela in proizvodnje, je lahko »načela« tisto posebno naravo prevlade moškega nad žensko v moderni družini, ki ga ima njegova ekonomska premoč.

Marksistična znanost je podala oceno te prve etape, ko je ženska stopila v družbeno proizvodnjo, in povratnega vpliva na položaj ženske in družine. Nadaljnje reševanje »ženskega vprašanja« in nastajanje nove družine vidi marksistična znanost šele v etapi socialnih prevratov in socialnih revolucij.² Šele tedaj, ko se razčisti zmešnjava, ki zamegljuje pogled na nove odnose v položaju ženske, šele v etapi svobode in socialne revolucije bo prišel na dan n a č i n, da se ženska popolnoma izenači z moškim, to pa bo takrat, ko bosta obe strani pravno popolnoma izenačeni.³ Ne gre namreč za osvoboditev

² Lenin, ustvaritelj prve socialistične dežele na svetu, je ob drugi obletnici govoril ženskam o globini in ciljih izvršenega prevrata. Dejal je, da je sovjetska oblast dala neverjetno spodbudo k razvoju demokracije za množice delovnih ljudi in množice zatiranih. Rekel je, da o tem zlasti jasno priča položaj ženske, kajti »v buržoazni republiki, se pravi tam, kjer obstaja privatna lastnina na zemljo, tovarne, delnice in podobno, tudi če je to najbolj demokratična republika, položaj ženske nikjer na svetu, tudi v najnaprednejši državi ne, ni postal popolnoma enakopraven, in to ne glede na to, da je od velike francoske revolucije minilo več kot 125 let. Buržoazna demokracija z besedami obljublja enakost in svobodo... Sovjetska oblast pa je v dveh letih naredila v eni najbolj zaostalih dežel Evrope za osvoboditev žene in za njeno enakost z močnim spolom toliko, kolikor niso naredile v 30 letih napredne prosvetljene demokratične republike vsega sveta skupaj.« (V. I. Lenin, *Sovjetska oblast in položaj ženske*, 1919.)

V govoru o nalogah ženskega delavskega gibanja v etapi prehoda v socializem sploh in o nalogah, ki so prav takrat prihajale v ospredje, je Lenin rekel, da je »vprašanje o položaju ženske sovjetska oblast zastavila že koj v začetku. Zdi se mi, da bo naloga vsake delavske države, ki prehaja v socializem, dvojna po naravi. Prvi del te naloge je razmeroma enostaven in lahek. To je v zvezi s tistimi stari zakoni, ki so žensko postavljali v neenakopraven položaj z moškim. Predstavniki vseh osvobodilnih gibanj v zahodni Evropi so že zdavnaj ne samo desetletja, temveč stoletja postavljali zahtevo, da se odpravijo vsi zastareli zakoni in da se ženske izenačijo z moškimi pred zakonom, toda nobeni izmed evropskih demokratičnih držav, nobeni izmed najbolj naprednih republik se ni posrečilo to uresničiti, pač zato, ker so tam, kjer obstaja kapitalizem, tam, kjer ostaja privatna lastnina na zemljo in privatna lastnina na tovarne, tam, kjer ostaja oblast kapitala, ostali privilegiji za moške...

Sovjetska oblast pa je kot oblast delovnih ljudi že v prvih mesecih svojega obstoja zastran žensk naredila najodločnejši preobrat v zakonodaji. Od zakonov, ki so postavljali žensko v podrejen položaj, ni ostal v Sovjetski republiki niti kamen na kamnu. Govorim prav o tistih zakonih, ki so posebej izkoriščali šibkejši položaj ženske in jo postavljali v neenakopraven, pogosto celo poniževalen položaj, tj. o zakonih o razvezi zakona, o nezakonskem otroku, o pravici ženske, da zahteva od očeta vzdrževalnino za otroka...« (V. I. Lenin, *O nalogah ženskega delavskega gibanja v Sovjetski republiki*, 25. septembra 1919.)

³ »Boj za vsestransko afirmacijo in razvoj osebnosti, boj za najširše, aktivno sodelovanje delovnih ljudi pri upravljanju družbenega življenja terjata nadaljnje razvijanje idejnopoličnega splošno vzgojnega dela, da odpravimo ostanke neenakopravnih odnosov med ljudmi nasploh, posebno pa med moškim in žensko... Zaostalo gospodinjstvo in obstoječi materialni problemi družine preprečujejo ženi, da bi mogla v polni meri sodelovati v ekonomskem in družbenem življenju dežele, ustvarjajo konflikt med njeno vlogo v družbi in vlogo v gospodinjstvu. Zaostalo

zgolj ene »strani«, ne, »obe strani« si morata izboriti osvoboditev, in šele tedaj moramo iskati način in pot, kako osvoboditi ženske njihove dvojne podrejenosti — kot pripadnic delavskega razreda in kot spola. To pa je pot boja delavskega razreda za njihovo lastno osvoboditev in »vnovična uvedba vsega ženskega spola v javno dejavnost«.

Kakor pravi Clara Zetkin, nam Marx ni dal izdeálnih formul za reševanje »ženskega vprašanja«, dal pa nam je metodo, da ga zanesljivo in pravilno razumemo.

Delo ženske in nekaj o marksistični analizi narave dela

Marksisti so se nenehoma vračali k vprašanju o delu ženske kot edinem načinu za njihovo osvoboditev in edinem načinu za ustvarjanje bolj humanih odnosov v družini.

Socialisti morajo vedeti, da je žensko delo v sedanjem gospodarskem razvoju nujno. Socialisti morajo predvsem vedeti, da temelji socialno suženjstvo ali svoboda na ekonomski odvisnosti ali neodvisnosti. Tisti, ki so si na svojo zastavo zapisali osvoboditev vsega, kar ima človeški obraz, ne smejo polovice človeštva obsoditi na politično in socialno suženjstvo in gospodarsko odvisnost. Ženska bo ostala podjarmljena vse dotlej, dokler ne bo gospodarsko neodvisna. »Neizogiben pogoj za njeno gospodarsko neodvisnost je delo,« je dejala Clara Zetkin leta 1889 v Parizu na ustanovnem kongresu nove internacionale. Kakor je dalje poudarila, so delavke popolnoma prepričane, da vprašanje emancipacije žensk ne obstaja izolirano samo po sebi, marveč je del velikega socialnega vprašanja, ki ga ne bo rešila kapitalistična družba, marveč bo rešitev dobilo »še po temeljiti preobrazbi družbe«. Nekaj let pozneje, leta 1896, je Clara Zetkin na partijskem kongresu v Gothi rekla, da lahko ženske dosežejo svojo osvoboditev edino v okviru boja vsega proletariata za osvoboditev, nikakor pa ne same. Kajti »žensko vprašanje« so ustvarili kapitalisti s svojo izkoriščevalsko politiko. Za delavce, za komuniste ni razlike po spolu. Z ramo ob rami se žena proletarka z moškim svojega razreda bojuje zoper kapitalistično družbo. Kajti kakor more proletariat doseči osvoboditev edino s skupnim bojem ne glede na narodnost, tako lahko ženska doseže svojo osvoboditev edino svobodna, združena z delavcem ne glede na spol.

Ker gre za družino in poti njenega spreminjanja, za sprostitev vezi, ki so jo ovirale in vezale s tradicionalnimi odnosi in pojmovanji, ker je v enem centru teh družinskih odnosov bila (in ne samo bila) ženska in ker je imelo delo žensk v različnih zgodovinskih etapah v okviru gospodinjstva najprej javno, pozneje pa privatno naravo, se bomo v naši razpravi malce odmaknili od marksistične analize narave dela. Ne gre za drugi »center« v družini, za otroke, ki ohranjajo kontinuiteto družine in ki dajejo z drugega vidika družini posebno značilnost in težo.

Videli smo, kako je marksistična teorija ostro razmejila naravo dela v gospodinjstvu v etapi, ko je bilo gospodinjstvo javna funkcija, od dela v etapi, ko je to delo postala privatna funkcija sleherne posamične družine. Ti dve vrsti dela sta imeli reperkusije na položaju ženske v družbi, na odnos moža

gospodinjstvo ovira tudi vse druge člane družine v njihovi družbeni aktivnosti.« (Program Zveze komunistov Jugoslavije, ČZP Komunist, Ljubljana 1975, str. 207.)

do ženske («specifičen značaj prevlade moškega nad žensko...»), na naravo družine v celoti kakor tudi na naravo odnosov v okviru družine. (Tu upoštevamo le elementa narave dela žensk, ne pa tudi ostalih družbenih odnosov, ki pomembno vplivajo na družino in žensko.)

To digresijo smo naredili zato, ker je tudi danes ne tako redko slišati očitke na račun domnevnega »podcenjevanja« dela gospodinj, češ da je njihovo delo v gospodinjstvu, skrb za vzgojo in oskrbovanje otrok, koristno delo, nenadomestljivo za družbo itd. itd. Zaradi tega nastajajo včasih dileme in ponekod delajo kompromise pri vprašanju: katero pot bolj spodbujati, ali tisto, ki pelje k temu, da se ženske vključujejo v družbeno proizvodnjo, ali privatnega individua, če naj ima družbeni učinek, predstaviti kot neposredno moške«).

V *Kritiki politične ekonomije* Marx pravi, da »je treba posebno delo privatnega individua, če naj ima družbeni učinek predstaviti kot neposredno nasprotje, kot abstraktno splošno delo«.

Marx govori o delu kot o naravnem pogoju človeškega obstoja. »Kot smotrna dejavnost prilagojevanja narave v tej ali drugi obliki je delo naravni pogoj človeškega obstoja, od vseh socialnih oblik neodvisen pogoj spremembe materije med človekom in naravo. V nasprotju s tem je delo, ki ustvarja menjalno vrednost, specifična družbena oblika dela. Krojaško delo na primer v svoji materialni določenosti in kot posebna proizvodna dejavnost proizvaja suknjič, vendar ne tudi menjalno vrednost suknjiča. Menjalne vrednosti delo ne proizvaja kot krojaško delo, marveč kot abstraktno splošno delo, ta pa pripada družbeni zvezi, katerih niti ni vdel krojač. Tako so v antični domači industriji ženske izdelovale suknjič, ne da bi proizvedle menjalno vrednost suknjiča« (Marx, *Prispevek h kritiki politične ekonomije*.)

To pomeni, da je delo lastno človeku. Vendar gre tu za delo, ki je posebna družbena oblika dela, za delo, ki ustvarja menjalno vrednost in ki se kot »abstraktna vrednost menjava za drugo, prav tako abstraktno družbeno delo«.

Kadar govorimo o delu žensk, ki so zaposlene v družbeni proizvodnji, govorimo ravno o tej vrsti dela. Kadar govorimo o delu žensk v gospodinjstvu, govorimo o kategoriji »privatnega« dela, govorimo o tistem Marxovem krojaškem delu, ki v svoji materialni določenosti ustvarja suknjič, ne pa tudi njegovo menjalno vrednost. To je prav tako tudi tisti suknjič, ki so ga v antični domači industriji izdelovale ženske za potrebe članov svojega gospodinjstva, ne da bi proizvajale tudi menjalno vrednost suknjiča. Delo v privatnem gospodinjstvu ima naravo dela privatnega individua, da pa bi imelo družbeno delovanje, se mora preobraziti v specifično družbeno obliko dela.

V naši socialistični družbi je delo ustavna kategorija in na delu temelji družbeni in socialni položaj slehernega delavca. Dilem ni niti v stališču Zveze komunistov niti v stališčih drugih naših političnih in družbenih organov in organizacij. Dileme nastajajo samo v praksi, in to največkrat takrat, kadar se pojavljajo bodisi politične bodisi ekonomske krize. Politične (etape nacionalistične evforije ipd.) — s predlogi, naj se zvišajo plače možem, da bi žene lahko ostajale doma in skrbele za gospodinjstvo in otroke itd. Ekonomske pa — kadar prihaja do kriz v proizvodnji, nastalih v okviru naših lastnih težav, ali kot reperkusija kriz na svetovnem področju. Tedaj se o delu žensk spet govori s podobnim besednjakom. Dejstvo pa je, da se je naši družbi v celoti posrečilo najti pravo pot in da v tej smeri ni bilo resnejših odmikov.

Skozi prizmo bližajočega se socialnega prevrata je Engels v svojem *Izvoru družine, privatne lastnine in države*⁴ (izšlo leta 1884) podal perspektivo in vizijo bodoče družine:

»Vendar se bližamo družbenemu prevratu, v katerem bodo dosedanji ekonomski temelji monogamije prav tako zanesljivo izginili kakor temelji njenega dopolnila, prostitucije. Monogamija je nastala iz koncentracije večjih bogastev v eni roki — in sicer v roki moža — in to iz potrebe, da se ta bogastva zapuste kot dedščina otrokom tega moža . . . Družbeni prevrat, ki je pred nami, bo vso to skrb glede dedovanja zmanjšal na minimum, ker bo vsaj ogromno večino trajnih dednih bogastev — proizvodnih sredstev — spremenil v družbeno lastnino . . . Ko preidejo proizvodna sredstva v skupno last, bo posamična družina prenehala biti gospodarska enota družbe. Privatno gospodinjstvo se bo spremenilo v družbeno dejavnost. Oskrbovanje in vzgoja otrok bosta postali javna zadeva . . .

Kar pa bo od monogamije prav gotovo odpadlo, sta obe tisti značilnosti, ki sta se ji vtisnili zaradi njenega nastanka iz lastninskih odnosov, in to sta — prvič — prevlada moža, in — drugič — neločljivost zakona. Prevlada moža v zakonu je pač posledica njegove ekonomske prevlade in se bo z njo vred sama od sebe nehala. Neločljivost zakona je deloma posledica ekonomskega položaja, v katerem je monogamija nastala, deloma tradicija iz časov, ko še niso prav razumeli zveze tega ekonomskega položaja z monogamijo . . .«⁶

Kaj pa bo prišlo novega, ko bo odpravljena kapitalistična proizvodnja? Kaj bo novega v spolnih in zakonskih odnosih, se vprašuje Engels in nadaljuje:

» . . . To se bo odločilo, ko bo doraslo novo pokolenje: pokolenje moških, ki se jim nikoli ne bo primerilo, da bi se jim ženska vdala za denar ali za kaka druga sredstva socialne moči, in pokolenje žena, ki se jim nikoli ne bo pripetilo, da bi se vdale kakemu moškemu iz kakršnihkoli drugih nagibov razen iz resnične ljubezni, ali da bi iz strahu pred ekonomskimi posledicami odklonile ljubezen svojemu ljubemu. Kadar bo takih ljudi, jim bo vražje malo mar, kakšni so današnji nazori o tem, kaj bi morali storiti. Svoja lastna pravila in po njih usmerjeno javno mnenje o ravnanju vsakega posameznika si bodo ustvarili sami.«⁶

Pa pojdemo po vrsti.

1. Spremembe v naši socialistični družbi so vtisnjene v družini

Korenite spremembe v družbenoekonomskih odnosih v naši socialistični družbi so močno vtisnjene v družini, v družinskih odnosih in družinskem življenju.

⁴ Iz Engelsovega predgovora k študiji *Izvor družine, privatne lastnine in države* vidimo, da so te teoretične misli v dobršem delu del Marxove zapuščine in da jih je Engels kot genialni izvršitelj oporoke navedel v svojem delu.

⁵ F. Engels, *Izvor družine, privatne lastnine in države*, Ljubljana, 1963, str. 68 in 75.

⁶ Prav tam, str. 75.

»... družbeni prevrat, v katerem bodo dosedanji ekonomski temelji monogamije ... izginili« — se je uresničil z revolucionarnimi političnimi in družbenoekonomskimi spremembami, ki so sledile zmagi oborožene socialistične revolucije. Zanje je značilna predvsem odprava privatne lastnine produkcijskih sredstev, kar je ena izmed bistvenih predpostavk oblasti delavskega razreda. Delavec kot upravljaec in proizvajalec dela s proizvodjalnimi sredstvi, ki so v družbeni lasti, da zadovoljuje svoje osebne in družbene potrebe, upravlja delo in rezultate svojega dela, materialni položaj pa je odvisen od tega, koliko delavec prispeva k organizaciji združenega dela, v kateri dela, in od njegovega prispevka k skupnemu družbenemu delu. To, da delavec neposredno upravlja družbena sredstva za proizvodnjo in da neposredno sodeluje pri organiziranju vseh oblik družbenega življenja, pri alimentiranju vseh družbenih in osebnih potreb — to ga spravlja v položaj, da kot proizvodno bitje čedalje bolj neposredno jemlje v svoje roke življenjske razvojne možnosti svoje družine. To pomeni, da delavec kot samoupravljaec s tem da proizvaja in upravlja, kar najmočnejše vpliva na preobražanje družine.

Obnašanje delavca v združenem delu, boj za revolucionarno organizacijo dela, za večjo produktivnost idr. ter povezovanje takega obnašanja s posledicami, ki utegnejo biti pozitivne ali negativne, dobre ali slabe in ki se morajo ustrezno pokazati na njegovem dohodku, s tem pa tudi na višini sredstev za osebni iz družbeni standard, dalje na širini in kvaliteti izobraževanja, zdravstva in zdravstvenih storitev, na celotnem sistemu družbene skrbi za otroke, na obsegu in kvaliteti komunalnih storitev itd. — vse to je v razmerah samoupravljanja najbolj neposredno povezano z odgovornostjo delavcev samih in delavskega razreda v celoti do lastnih otrok, do lastne družine. Delavec je na svojem delovnem mestu prevzel odgovornost za življenjske pogoje in razvoj svoje družine. To odgovornost konkretizira in uresničuje s sredstvi iz dohodka, ki ga vlaga v razvoj vseh področij družbenega življenja (izobraževanja, zdravstva, komunalnih storitev, ustanov za družbeno skrb za otroke), in s svojo aktivno vlogo, da ta svoja sredstva v mejah interesnih skupnosti povezuje s sredstvi iz drugih virov. Ta temeljni produkcijski odnos in družbenoekonomski položaj delavcev v združenem delu najbolj neposredno vplivata na napredne tendence v razvoju naše družine, na to, da se vnašajo v družino tisti elementi, ki ustrezajo novemu produkcijskemu odnosu samopuravne družbe in položaju delavca v njej.

Ko govorimo o delavcu, je jasno, da govorimo tudi o ženski delavcu. Ženska, prej samo mati in gospodinja v družini, postaja kot delavka subjekt samoupravnih produkcijskih odnosov, nosilka razvoja in združena z vsemi delavci v združenem delu postaja projektant nove družine in novih, naprednejših odnosov v družini.

Engelsova »bodoča družina«, ki jo je vizionarno napovedal pred več kot sto leti, je začela »živeti« prav v naši socialistični družbi in se spreminjati. Temeljne ekonomske, politične in družbene predpostavke za to preobrazbo so zanesljiva osnova, da se bo družina (katere življenje, običaji in funkcija se počasneje spreminjajo kakor življenje v materialni proizvodnji) prilagajala razvojni stopnji materialne proizvodnje in družbenih odnosov in da se bo postopoma gradila pot, da družina kot etična skupnost uresniči to vizijo. Ta pot je dolga in močno zapletena, vendar jo koraki, ki jih zdaj delamo, in jasnost perspektive lahko skrajšajo.

2. »Bodoča družina«

Kratka analiza Engelsove bodoče družine nam lahko pomaga, da bomo opazili obstoječe predpostavke ter da se hitreje in zanesljiveje bojujemo za tole:

Po Engelsu je monogamija nastala zaradi koncentracije bogastev v eni roki, in sicer v roki moža, in to iz potrebe, da se ta bogastva zapuste kot dediščina otrokom tega moža. Enake korenine so tudi prevlada moža nad žensko v družini. Šele »družbeni prevrat«, ki je pred nami, bo take odnose spremenil in vso skrb glede dedovanja reducirjal na najmanjšo mero.

V naši socialistični družbi je vsa skrb glede dedovanja v resnici že reducirana na najmanjšo mero, ker so proizvodjalna sredstva, ki so bila prej v privatni lasti in so bila kot taka predmet dedovanja, prešla v družbeno last. »Najmanjša skrb« na tem področju dedovanja je ostala v glavnem v družinah individualnega kmetijskega proizvajalca (in deloma na področju privatnega sektorja).

Ko se je privatna lastnina spremenila v družbeno lastnino, so se spremenile tudi predpostavke ter prejšnji položaj in vsebina družine kot ekonomske enote. Družina ni več »gospodarska enota družbe« in njene ekonomske funkcije kot oblika izražanja njenega ekonomskega bistva izgubijo to lastnost. S področja ekonomske vsebine obdržijo pretežno le potrošniško funkcijo. Celo družina individualnega kmetijskega proizvajalca, tudi s svojo funkcijo »ekonomske enote«, nima čiste narave ekonomske enote. V nasprotju s krajem in naravo te družine v kapitalistični družbi določata družino individualnega kmetijskega proizvajalca v socialistični družbi narava te družbe, povezava s socialističnim sektorjem kmetijstva in nepretrganim vplivanjem vseh oblik socialističnega ustvarjanja in preobražanja. Celo tisti »minimum« skrbi glede dedovanja, ki je še zmeraj ostal v teh družinah, je v resnici reduciran na najmanjšo mero, ker ga omejuje velikost zemljiške posesti ter vrsta drugih omejevalnih faktorjev in pogojev.

3. Engelsovo »gospodinjstvo« kot »družbena ustanova« in »politika družbe do družine«

»Privatno gospodinjstvo se bo spremenilo v družbeno dejavnost. Oskrbovanje in vzgoja otrok bosta postali javna zadeva,« piše Engels, ko slika vizijo bodoče družine.

Nova ustava SR Hrvatske določa v VI. razdelku temeljnih načel, da »družbena skupnost zagotavlja na načelih vzajemnosti in solidarnosti *politika družbe do družine in družbeno skrb za otroke*«. Tako je posebej poudarjeno, da morata združeno delo in družbena skupnost v celoti usmerjeno delovati pri razvijanju posebne razsežnosti socialne politike, ki se imenuje: politika družbe do družine. Ta posebna razsežnost socialne politike nastaja iz posebnih življenjskih razmer in posebnih potreb sodobne družine v samoupravni socialistični družbi. (Pod sodobno družino razumemo družino, v kateri sta oba roditelja vključena v proces družbenega dela in samoupravljanja.)

Ravno ta značilnost — družina z obema zaposlenima roditeljima, je priprava zakonodajalca, da je konstituiral specifično politiko do te družine, saj so njene potrebe drugačne in bolj zapletene kakor takrat, kadar je eden

izmed staršev zaposlen v krogu svojega gospodinjstva. Zakonodajalec je tukaj upošteval, da se procesi spreminjanja v takih družinah razvijajo hitreje in so bolj zapleteni, da pa so tudi težji in da morata združeno delo kakor tudi vsa družba bolj organizirano začeti vplivati, da se bodo hitreje spreminjale družinske funkcije, da se bodo le-te prenašale na celo vrsto družbenih ustanov in raznih drugih oblik pomoči in sodelovanja, da bi ti procesi lahko potekali hitreje in da bi progresivne tendence znotraj družine lahko povratno vplivale na življenje, delo in obnašanje članov družine v njihovi vlogi proizvajalca in upravljavca, učenca, študenta in mladine v celoti. Po ustavnem določilu je »politika družbe do družine« posebej poudarjena družbena skrb za otroke. (»Skrb za otroke postane javna zadeva.«) Tendenca te politike (ki se že postopoma uresničuje tudi v praksi) je, da se v kar največjem obsegu organizira predšolska in nešolska vzgoja otrok in mladine ter da se z vrsto vzgojnih in izobraževalnih ukrepov uresniči kar najširši vpliv, da se ustvarjajo moralne in delovne lastnosti pri otrocih in mladini, prav tako pa tudi, da se uresniči tudi potrebno varstvo mladoletnih otrok in tako pomaga zaposlenim staršem.

Poleg družbene skrbi za otroke zajema »politika družbe do družine« več področij, ki so taksativno navedena v ustavi: v zvezi z varstvom materinstva, z zdravstvenim varstvom matere in otroka, ob posebnem varstvu žensk pri delu, s posebnim varstvom določenih kategorij družin, z organizacijo družbenih ukrepov za aktivno demografsko politiko, z načrtovanjem družine ter z vplivanjem vseh drugih pogojev, ki pospešujejo napredne spremembe v družini. »Politika družbe do družine« zajema tudi podružbljenje klasičnih funkcij gospodinjstva⁷ (privatno gospodinjstvo se spremeni v »družbeno ustanovo«), ta proces pa se je že začel.⁸ Na tej podlagi se je v družini, zlasti če sta zaposlena

⁷ Ko je Lenin govoril o tem, kaj vse je sovjetska oblast že v prvih letih naredila za žensko, je rekel, da je kljub velikanskim naporom na področju zakonodaje na različnih področjih uvažanja enakopravnosti med moškimi in ženskami položaj ženske še zmeraj ostal okrnjen zaradi njene povezanosti z gospodinjstvom. »Za popolno osvoboditev ženske in za njeno resnično enakopravnost z moškim je potrebno družbeno gospodinjstvo in sodelovanje žensk v splošnem proizvodnem delu. Tedaj bo imela ženska prav tak položaj kakor moški ...

Vsi veste, da celo ob popolni enakopravnosti ostaja še zmeraj tista stara podrejenost ženske prav zato, ker jo obremenjuje celotno gospodinjstvo. To gospodinjstvo je v vsem svojem obsegu nekaj najbolj neproduktivnega, najbolj grobega in najtežjega, kar obremenjuje žensko.« (V. I. Lenin, *O nalogah ženskega delavskega gibanja v Sovjetski republiki*, 25. septembra 1919.)

⁸ »Revolucija bo zajela ne samo kuhinjo, marveč tudi vse domače življenje. Osvobodila bo ljudi nešteti opravil, ki se jim danes ne morejo izogniti. Kakor bo v prihodnje postala domača kuhinja zaradi zgledno urejenih centralnih kuhinj odveč, tako bodo z uvedbo centralne kurjave in centralne električne razsvetljave odpadla vsa dela, združena s kurjenjem peči in oskrbovanjem svetilk. Napeljava za toplo vodo poleg napeljave za mrzlo bo omogočila vsakomur, da bo pral in se kopal po mili volji, ne da bi mu bila potrebna postrežba kake pomožne osebe. Centralne pralne in sušilnice bodo prevzele pranje in sušenje perila, centralne čistilnice pa čiščenje obleke in preprog. V Chicagu so razstavili stroj za čiščenje preprog, ki je opravil čiščenje v najkrajšem času v veliko presenečenje pa tudi občudovanje prisotnih dam. Električna vrata se odpirajo na rahel pritisk s prstom in se zapirajo sama. Električne naprave raznašajo pisma in časnike v vsa nadstropja in električna dvigala prihranijo ljudem hojo po stopnicah. Notranja oprema hiš, tla, stenske prevleke in pohištvo je tako, da se dá kar najlažje čistiti in da ne lovi prahu in bakterij. Smeti in vsakovrstne odpadke odvajajo iz hiše posebne naprave, podobno kot se odvaža umazana voda ...

Revolucionarna preobrazba, ki bo temeljito spremenila vse življenjske odnose med ljudmi in zlasti tudi položaj ženske, se torej že dogaja pred našimi očmi. Samó vprašanje časa je, kdaj bo vzela družba to preobrazbo v največjem merilu v svoje roke zato, da bi jo pospešila in posplošila, da bodo deležni vsi brez izjeme nešteti raznovrstnih prednosti te velike preobrazbe.« (August Bebel, *Ženska in socializem*, Ljubljana, 1960, str. 463 in 465.)

oba zakonca, začel tudi proces delitve dela v mejah družine, pri tem pa so se odnosi znotraj družine v celoti izrazito demokratizirali. »Politika družbe do družine« usmerja zaradi vsega tega svoje akcije tako, da ustvarja potrebne pogoje, tako da funkcija materinstva ne bi bila vzrok za neenakost ženske v procesu dela in odtujevanja njenih samoupravnih pravic kot delavca v združenem delu.

4. Zakon, odnosi v zakonu in družini — in predpostavke

»Prevlada moža in neločljivost zakona« — kot značilnosti, ki sta vtisnjeni monogramni družini, se s tem, da bosta »izginili iz premoženjskih odnosov«⁹ kot dva konca enega in istega procesa, po Engelsu razrešujeta prav s spremembami v odnosih in družbenoekonomskega sistema v celoti.

Zakon in odnosi v zakonu kot tudi ves sistem družinskih odnosov, ki so v predvojni Jugoslaviji temeljili pretežno na patriarhalnih, konservativnih odnosih v družini, zlasti pod vplivom meščansko-klerikalnih pojmovanj o družini kot zgodovinsko nespremenljivi kategoriji, in ki so jih v vsej državi različno reševali, so bili takoj po osvoboditvi (leta 1946) urejeni na podlagi novih, socialističnih načel v glavnem enotno za vso državo.¹¹

Novo pri reguliranju zakonske zveze, odnosov med starši in otroki kakor tudi drugih odnosov v družini je imelo za podlago revolucionarna načela ustave iz leta 1946, temeljili pa so ti odnosi na enakopravnosti zakoncev, zlasti na varstvu matere in otroka, ter na humanizaciji notranjih odnosov v družini. Razvezo zakona, ki so jo poprej različno reševali v posameznih predelih Jugoslavije (ko so bili nad vse težki pogoji za razvezo v enem delu države, drugod pa je bilo razvezo spet lažje doseči), bila pa je tudi pod zelo močnim vplivom cerkve, je novi zakon o zakonski zvezi takoj revolucionarno postavil na nove temelje.¹² Na široko se je odprla možnost za razvezo v tistih primerih, ko je

⁹ Gre za monogamijo (monogamno družino), ki temelji na privatni lastnini, ne pa za monogamijo v etimološkem pomenu besede. Na ta razloček Engels posebej opozarja, kajti šele takrat, tako pravi, ko odnos med moškim in žensko ne bo temeljil na privatni lastnini, bodo nastale možnosti za resnično zvezo dveh ljudi, za monogamno družino v njenem etimološkem pomenu.

¹⁰ »Socialna odvisnost neke rase, razreda ali spola nahaja svoj izraz zmeraj v zakonih in političnih ustanovah dežele, v kateri živi. Zakoni so izraz merodajnih interesov, izoblikovanih v paragrafe in povzdignjenih na stopnjo prava neke dežele. Ženska kot odvisni, zatirani spol ima potemtakem svoj položaj tudi v pravu neke dežele...« (August Bebel, *Ženska in socializem*, str.

¹¹ »Z odpravo patriarhalne zakonske in družinske zakonodaje, z uvedbo družbene zaščite in pomoči družini, z ustvarjanjem materialnih in drugih pogojev za ekonomsko osamosvajanje žene, z razvijanjem raznih ustanov za pomoč družini, negovanje in vzgojo otrok, z ustvarjanjem družbene in tehnične baze gospodinjstva, ki naj osvobaja družino pritiska zaostalega gospodinjstva — z vsem tem je dana v socialistični družbi nova podlaga za zakonske in družinske odnose, za novo moralo v osebnih odnosih, za vračanje človeka k njegovi pravi človeški naravi, brez izkoriščanja in poniževanja človeka...«

Zveza komunistov Jugoslavije spremlja globoke procese, ki se odigravajo v družini, potrebe družine in njene možnosti, in ji je neprenehoma pred očmi, da moramo s subjektivnimi silami in ustvarjanjem materialnih pogojev, posebno v okviru komun in stanovanjskih skupnosti, pospešiti proces osvobajanja družine izpod bremena tehnično zaostalega gospodinjstva vzporedno s splošnim materialnim razvojem dežele.

Eden pglavitnih problemov v tem kompleksu je razvijanje družbene skrbi za otroke...« (*Program Zveze komunistov Jugoslavije*, str. 183 in 184.)

¹² »Primer razveze zakona očitno kaže, da je nemogoče biti demokrat in socialist in ne tako zahtevati vso svobodo razveze zakona. Ker take svobode ni, je to še en način zatiranja spola,

zakon že pomenil »suho vejo« in ko bi njegovo nadaljevanje utegnilo imeti neugodne posledice ne samo za zakonca, temveč tudi za otroke. Zato je na drugi strani po ustavi, s tem pa tudi po kontekstu in črki družinskih zakonov bilo zagotovljeno varstvo ženi in otrokom.

Po sprejetju nove uustave (leta 1974) in republiških ustav so v vseh republikah začeli kodificirati in novelirati družinske zakone, da bi jih bilo mogoče uskladiti z že doseženimi procesi pri spreminjanju družine in njenih funkcij ter s spremembami v družbenoekonomskih odnosih pri nas.

Menimo, da je družina družbeni odnos, katerega razvoj je pogojen z naravo družbenoekonomskih gibanj:

- da je družina skupnost, katere interni odnosi temeljijo na vzajemnosti, medsebojnem spoštovanju in emocionalni povezanosti samih članov;

- da je družina biološka, emocionalna in vzgojna skupnost;

- da je družina posebna oblika izražanja družbenosti, katere preobrazba izhaja iz družbenega odnosa in se razvija v socialistični družbi kot odnos svobodnih in enakopravnih ljudi; po predlogu novega zakona o družinskih razmerjih je zakonska zveza ustanova družbene narave, ki se ureja z zakonom in uživa družbeno varstvo. Odnosi v zakonski zvezi temeljijo na načelih enakopravnosti, ljubezni in na medsebojnem spoštovanju zakoncev ter na njihovi solidarnosti do družinskih članov.

Zakonska zveza velja za konstitutivni del družine, čeprav so v praksi (o tem pa se govori tudi v zakonu) tudi družine brez formalno sklenjene zakonske zveze pa tudi družine, v katerih ni enega ali obeh roditeljev in njuno funkcijo v neki obliki opravlja babica ali ded (ali kdo drug).

Predpostavke zakonske zveze — medsebojno spoštovanje, enakopravnost idr. — so hkrati tudi predpostavke družine, v kateri so njena biološka in re-produktivna komponenta kakor tudi iz nje izvirajoči odnosi največjega družbenega pomena. Zato je v dosedanji družinski zakonodaji kakor tudi v predlogu novega zakona o družinskih razmerjih¹³ posebno pomemben del o odnosih med starši in otroki. Po tem predlogu imajo starši pravico in dolžnost skrbeti za otroke in jih vzgajati, družbena skupnost pa naj slehernemu otroku omogoči, da se bo vsestransko izobrazil in uspešno razvil kot svobodna in ustvarjalna osebnost.

Pri pravnem urejanju drugih odnosov v okviru družine kakor tudi odnosov med družinami in organi, pristojnimi za dajanje ustrezne pomoči družini, ima celoten predlog novega družinskega zakona namen, da predpostavke iz novih družbenoekonomskih odnosov pri nas, zlasti tiste, ki izpolnjujejo vsebino »enakopravnosti«, »spoštovanje« politike družbe do družine, pojmovane kot nov in ustvarjalni odnos družbe in združenega dela do družine, vključi kot predpostavke zakonske zveze in nove socialistične družine. V tem kontekstu je lahko le taka zakonska zveza, ki vključuje enakopravne in humane odnose,

ženske, čeprav ni težko razumeti, da priznavanje svobode razveze od soproga ne pomeni poziva vsem ženskam, naj se razvežejo. Kolikor popolnejša je svoboda razveze zakona, toliko jasneje bo ženskam, da je vzrok njihovega domačega hlapčevanja v kapitalizmu, ne pa v tem, da nima pravice . . . » (V. I. Lenin, *O karikaturi marksizma in imperialističnem ekonomizmu*, oktober 1916.)

¹³ Gre za dosedanjo zakonodajo o družinskih razmerjih kakor tudi za predloge nove družinske zakonodaje, ki je v nekaterih republikah že začela veljati, v SR Hrvatski in nekaterih drugih republikah pa so zakonski predlogi v glavnem že izdelani.

temelječe na ljubezni in medsebojnem spoštovanju zakoncev, osnova prav tako humane družine in prav tako humanih odnosov med starši in otroki ter drugimi družinskimi člani.

5. Spreminjanje družine kot proces spreminjanja njenih posameznih funkcij

Kaj bo pa novega po odpravi kapitalistične proizvodnje in kaj bo novega v spolnih in zakonskih odnosih, se sprašuje Engels in takoj nato govori o viziji novega pokolenja, ki se mu *nikoli* ne bo primerilo, da bi kupovalo in prodajalo ljubezen, marveč jim bo »resnična ljubezen« edina in pglavitna vez v njihovih spolnih in zakonskih odnosih. Toda ko bodo prišli ti ljudje, bodo na novi podlagi gradili svojo lastno moralo in jim ne bo mar, kaj mislijo o tem drugi, ali kakšni nazorji so o tem, kaj bi morali storiti.

Na to vizijo ljubezni v spolnih odnosih in zakonu navezuje Clara Zetkin svojo znano napoved, da se bo družina iz ekonomske skupnosti spremenila v etično skupnost. (C. Zetkin: »Namesto družine kot ekonomske skupnosti prihaja družina kot etična skupnost.«)

Pot preobrazbe družine od tradicionalne ekonomske skupnosti do etične skupnosti je dolga in zelo zapletena. Po Engelsovih besedah bo to dolgotrajen proces. Na vprašanje: kaj bo pa novega po odpravi kapitalistične proizvodnje, torej v etapi, ko bodo uresničene temeljne predpostavke za novo socialistično družbo, to »novo« v spolnih in zakonskih odnosih pričakuje šele takrat, »ko bo doraslo novo pokolenje«, »kadar bodo taki ljudje«, ki bodo na podlagi novih družbenih odnosov mogli in znali navezovati človeške in etične odnose v svojem zakonu in svoji družini.

Ali naj mi rečemo, da smo še daleč od vizije »novega pokolenja«? Da in ne. Nikoli nismo imeli iluzij, da je naša samoupravna socialistična družba družba brez težav, brez protislovij, napredek brez krivulj. (Da nismo nikoli imeli takih iluzij, kaže tudi ves minuli razvoj naše družbe; bilo je nemalo kriz, a sta jih Zveza komunistov in družba v celoti zmeraj znali opaziti in o pravem času navezati odnose, ki so bili taki, da lahko vnovič in še močnejše potegnejo razvoj družbe v smeri napredka.) Vsaka etapa v razvoju je prinesla svoje izkušnje, sprostila nove sile, prinesla novo v socialistične družbene odnose in socialistično moralo. Ta praksa in te izkušnje nas učijo, da se konflikti in protislovja, imanentni tudi razvoju socializma, razrešujejo s poglobljanjem samoupravnih socialističnih odnosov laže in hitreje kakor v katerikoli kapitalistični, tudi najbolj demokratični družbi in da izkušnje iz vsakega zastoja porajajo nove kvalitete ter prinašajo novo v socialistično moralo.

Iskanje odgovora na vprašanje: kaj bo pa novega? je treba postaviti v kontekst družbenoekonomskih sprememb pri nas.

Vprašanja so: Kakšna družina? Kakšno družinsko življenje? Kaj je družina, o kateri govorimo kot o etični skupnosti, in ali ta družina ne pomeni izginjanja družine?

Vsa ta vprašanja so odprta, vendar ne zato, ker nanje ne bi bilo nobenih odgovorov, marveč zato, ker je proces spreminjanja družine in odnosov v družini tako zelo dinamičen, da je težko dati povsem zaokrožene in trajnejše odgovore.

Ne glede na to, kako globoko smo posegli v te procese, lahko zanesljivo rečemo, da gledamo na spreminjanje družine, o kateri govorimo, samo v kontekstu preobrazbe posameznih funkcij družine, da pa se hkrati sleherni večji ali manjši preobrat v katerikoli funkciji družine pokaže in mora pokazati na spremembi družine v celoti, na celotnosti njenega statusa v družbi (glede njenega statusa v družbi še nismo razčistili stališč), na odnosih znotraj družine.

6. »Osebno življenje« in »osebna sreča«

Zgodnjeburžoazni ideali, na katerih naj bi temeljila družina: ljubezen, enakost in skupno delo — so v kapitalističnem sistemu neuresničljivi, zlasti pa so neuresničljivi za delavsko družino.

V kontekstu različnih vizij družine in družinskega življenja (odvisne so od različnih stopenj v razvoju družbe in družbenih sistemov) in v času, ko se govori o spreminjanju družine in podružbljanju nekaterih njenih funkcij, je prav, če povemo nekaj tudi o kompleksu tako imenovanega »osebnega življenja« in »osebne sreče«.

Tu se najdemo pred dualizmom človeka (homo duplex), ki se razdvaja kot osebnost v času, ko dela v proizvodnji, drug (in drugačen) pa je v svoji družini, v svoji družbi, ko »živi zase«. Ta problem človekove dvojnosti, ki se tako močno izraža v kapitalistični družbi, v kateri človek »dela za drugega«, za kapitalista, in prejema za svoje delo plačo (ne glede na višino), se v samoupravi socialistični družbi spreminja skozi dohodek, skozi pravico združenega dela do upravljanja razširjene reprodukcije itd. »Delati za drugega« — to razdvaja človeka na strogo zasebno in strogo družbeno območje. Iz družbenega območja (v katerem dela »za drugega«) se umika v svoje območje, v svoje zasebno življenje, v svojo »srečo« in osamljenost. Na drugi strani pa »delati zase« v razmerah družbenega sistema, v katerem delovni človek prevzema v svoje roke odgovornost za razvoj družbe (in potemtakem tudi za svojo družino), predpostavlja človeka kot enotno osebnost, ki proizvaja, gradi, dela, ima svojo družino in ki v vseh območjih življenja ustvarja možnosti za »svojo srečo«.

»Delati zase« pomeni, da se človek vsak trenutek dnevnega življenja izraža s svojim delom, idejo in akcijami, pa najsi bo pri stroju, pri delovni mizi, na seji, na delovni akciji ali podobno, zato je očitno, da se področje »osebnega življenja« močno razširi tako za moške kakor tudi za žensko. Subjektivnost in občutek osebne vrednosti, ki jo človek doživlja ob uspehih in tudi pri razreševanju težav na svojem delovnem mestu, na sestanku, na seji, stopa v krog »osebne sreče« tako kot uspehi lastnih otrok v družini, kot lepa harmonija v odnosih med možem in ženo.

Ta razvojna smer družbe in družbenih odnosov ter človeka kot subjekta teh procesov močno razširja področje »osebne sreče« in »osebnega življenja« v klasičnem pomenu te besede, je pa tudi pot do pravih, resničnih in humanih odnosov med možem in ženo, med starši in otroki in drugimi družinskimi člani. »Ljubezen, enakost in skupno delo« — ti zgodnjeburžoazni ideali kot predpostavke zakona in družine, ki se v razmerah privatnega lastništva niso mogli uresničevati, se v socialistični družbi zanesljivo dajo opaziti in imajo vse možnosti za razvoj. S tem da družina izgubi atribut »edine zakladnice človeških vrednot«, nikakor ne postane revnejša. Nasprotno, vse bogatejše je, kajti življenje njenih subjektov se bogati.

»Skupno delo« v marksističnem pomenu dela kot predpostavka za harmonične in humane odnose zakoncev (kot predpostavka za ustvaritev »novih ljudi«) je ustvarjalna razsežnost nove družine in novih odnosov v družini. Zakaj »skupno delo« močno vpliva na to, da se razvija zavest in mišljenje ljudi kot proizvajalcev in kot občanov, vendar tudi kot družinskih članov.

7. Kaj pa preostaja družini kot etični skupnosti

»Kakšno je lahko družinsko življenje v takih okoliščinah?« vprašuje Engels, ko opisuje delavsko družino leta 1844, in pravi, da v »vladajočem sistemu«, ko mož in žena zjutraj odhajata v tovarno in se družina zbere šele zvečer, utrujena od izčrpujočega dela podnevi — skoraj nima možnosti za »družinsko življenje«.

Engels jasno zagovarja »družinsko življenje« in družino ter razkriva vzroke, zakaj sta družina in družinsko življenje tako razbiti — vzroki so v vladajočem kapitalističnem sistemu. Zavzema se za družinsko življenje, vendar za možnosti uresničevati družinsko življenje, za možnost, da so mož, žena in otroci skupnost, v kateri posamezni njeni člani (z otroki vred) niso le stroji, prisiljeni od jutra do večera delati za kapitalista, da bi si zaslužili skorjico kruha, marveč jim delo v družbeni proizvodnji prinaša tudi prednosti in možnosti za kulturnejše in bolj humano življenje.

V uničevanju kapitalističnega reda in sistema vidi Engels tudi predpostavke za to, da se družinski člani povežejo, ter za kohezijo družine kot človeške, humane in etične skupnosti. »Uničevanju« družine kot procesu, ki se različno razodeva v kapitalističnem redu: v »prisilni odtrganosti« od otrok, v trganju družinskih vezi, v razpadu zakonske zveze itd., predpostavlja Engels družbo, v kateri bo delavski razred, potem ko bo prevzel oblast, sam organizator *svoje* družbe, svoje proizvodnje v celoti, *svojih* družbenih odnosov in *svoje* družine. To so predpostavke družine kot *etične* skupnosti, to so poti k njeni realizaciji.

Celotna marksistična teorija o družbi govori o človeku in velja človeku.

»Program ZKJ poudarja, da je treba zagotoviti proces osvobajanja dela in proces nenehnega širjenja svobode osebnosti. Osebnosti človekove sreče socializem ne more podrežati nekakšnim višjim ciljem, kajti najvišji cilj socializma je osebna človekova sreča.« (Iz programa ZKJ.)

Ko marksizem razkriva zgodovinsko pogojenost različnih družbenih sistemov, ki so ljudi spravili v položaj sužnjev in vladarjev, v položaj tlačanov in fevdalcev, v položaj brezpravnih delavcev in kapitalistov, razkriva pogoje in nakazuje poti, kako razbiti verige, kako osvoboditi človeka in zgraditi nove, svobodnejše in bolj humane odnose v družbi.

Enako velja tudi za družino kot integralni in »ustrezni« del družbenega sistema.

Tudi danes si pogosto zastavljamo vprašanje: kakšno družinsko življenje? Zdi se, ko da je tudi danes družina v fazi dezintegracije (zlasti sodobna družina, v kateri sta zaposlena oba roditelja), ko se družinski člani največkrat vidijo šele zvečer, tako da so zaradi tega njihovi medsebojni stiki videti rahli. Rekli bi, da je stanje v družini, v družinskih odnosih in »družinskem življenju« na videz podobno stanju, kakor ga opisuje Engels leta 1844.

Če imamo pred očmi pogoje in poti razvoja naše samoupravne socialistične družbe z že doslej doseženimi uspehi, a z že doslej »razpletenimi« problemi med staro (kapitalistično) in novo, socialistično samoupravno družbo, tedaj imamo ne le vizijo prihodnjega, temveč tudi realnost sedanjega, kajti v *sedanjem* se gradijo pogoji in predpostavke ne le za daljno, *prihodnje*, temveč tudi za bližnje jutrišnje. O tem sedanjem in prihodnjem govori tudi program ZKJ:

»Hkrati ko se družina osvobaja hlapčevanja zaostalemu gospodinjstvu, poglablja, bogati in krepi svoje notranje človeške odnose in je izvor osebne sreče svojih članov. Brez prisiljevanja privatnolastniške družbe kakor tudi brez družbenih predsodkov, ki so s tem povezani, ustanavljajo delovni ljudje svoje zakonsko in družinsko življenje na medsebojni ljubezni, tovarištvu in spoštovanju ter na ljubezni do svojih otrok.«

V naši današnji družbi in v naši sedANJI družini gradimo možnosti za tisto jutri, za družino kot etično skupnost.

Kaj pa preostaja družini kot etični skupnosti, ko bo proces podružbljanja njenih funkcij napredoval, ko bodo številne družbene ustanove vse bolj prevzele velik del družinskih del in nalog, ki dandanes še močno obremenjujejo družino, zlasti pa žensko? Veliko — bi lahko odgovorili. Ostali bodo napori ljudi, da bi prispevali k medsebojnemu odnosom z razvojem kulture, medsebojnemu sodelovanju, skupnim delom itd.

Družina, ki ima tudi pomembno in zapleteno reproduktivno funkcijo, bo zmeraj imela »polne roke dela«, da bo vse naloge in delo, ki ji bo »preostalo«, uspešno izpolnjevala (z odgovornostjo za vzgojo in napredek otrok, katerih pomembne delnice so zaupane prav družini, vse različno delo na področju, ki ga s skupnim imenom imenujemo gospodinjstvo in ki bo verjetno deloma zmeraj ostalo tako, ker je povezano s človekom in njegovimi vsakdanjimi potrebami in ga zato vsakdo opravlja ali sam zase ali pa ga vsakdo opravlja zase in za tistega drugega itd.). Takih nalog in del ne bo nikoli malo, kar naprej se bodo spreminjale in dobivale nove in različne razsežnosti, pač kakor se bodo razvijali družba in družbeni odnosi. To pa so razsežnosti, ki bogatijo človekovo življenje in prispevajo k smislu in lepoti njegovega življenja.

V tej razpravi smo govorili o družini in nekaterih poteh njenega spreminjanja. Posebej je tekla beseda o ženski, o marksističnem pojmovanju vloge in položaja ženske v družini ter o poteh osvobajanja ženske z delom, s ponovnim vstopom ženske v družbeno proizvodnjo. Bistveno nova v naši družini sta bistveno nov položaj in vloga njenih članov v svetu združenega dela in družbenih dogajanj. Za zaposleno žensko je to še posebno pomembno, kajti kot pride iz položaja, v katerem je bila samo mati in gospodinja, v svet dela, ko pride v svet, ki ustvarja dohodek, ko odloča o presežnem delu, ko tudi ona postane v tem svetu faktor, ki bo odgovorna za materialno proizvodnjo in ustrezen družbeni razvoj, skratka, ko tudi ona postane subjekt samoupravnih produkcijskih odnosov, postane tudi projektant nove družine in novih socialističnih družinskih odnosov. Iz pasivnega akterja v svojem gospodinjstvu, ki čaka na razvoj dogodkov, na razvoj, katerega »niti se spleta« mimo nje in brez njene aktivne udeležbe, ženska — kot delavec — tudi sama postaja aktivna udeleženka pri vseh progresivnih procesih družbe in svoje družine.

V tem pa tudi je bistvo novega, kajti, kakor pravi Marx v 11. tezi o Feuerbachu: »... za to gre, da se svet spremeni.«

Nekateri psihološki problemi spreminjanja družine in družinskih odnosov

Namen prispevka je poročati o tistih rezultatih opravljene raziskave o družini, ki ugotavljajo nekatere psihološke značilnosti medosebnih odnosov v sodobni družini. Po naši oceni gre za značilnosti, ki so bistvene za razumevanje spreminjanja in sprememb v družini, posredne pa odgovarjajo tudi na vprašanja o specifičnosti družinskih odnosov v naši družbi.

Žena s tem, da dodaja obstoječim vlogam v družini še vlogo zaposlene žene, postavlja družino v celoti pred nju, da se spremenijo vloge vseh njenih članov. Konflikte, ki jih pred ženo in družino postavlja njen spremenjeni položaj v družini, je mogoče le delno rešiti z modernizacijo gospodinjstva, z varstvenimi ustanovami, s servisi ipd. Spremenjena vloga žene nujno terja spreminjanje notranjih odnosov enakopravnosti med možem in ženo in vzdrževanje te enakopravnosti. Raziskava se je usmerila v vprašanje, kako mož in žena v vsakdanjem družinskem življenju skozi oblikovanje medosebnih odnosov rešujeta probleme, ki jih najprej njima, potem pa tudi vsem drugim družinskim članom, postavljata ženina zaposlenost zunaj družine oziroma spremenjen družbeni položaj žene. Zanimajo nas socialno-psihološke ovire, ki se kažejo v tem procesu preoblikovanja vlog žene in moža in torej tudi v procesih integracije družine v samoupravne odnose naše družbe.

V raziskavi smo želeli dobiti podatke o tem, kako žena in mož izvajata in doživljata svoji vlogi in kako doživljata recipročni vlogi v zakonski dvojici.¹ Želeli smo ugotoviti, kakšna je delitev dela med možem in ženo pri nalogah, dolžnostih, opravilih in življenju v družini. Vprašanja smo postavili za področje gospodinjstva, ukvarjanja z otroki, prosti čas, priprave za delo in študij, družbeno aktivnost; temu smo dodali še področje, ki smo ga začasno poimenovali problematike medosebnih odnosov v družini, kjer smo skušali zajeti specifično delitev dela v vlogah pri reševanju problemov in vprašanj življenja v družini. Podatke o delitvi dela smo dopolnili s podatki o oceni obstoječe delitve dela, saj nas ni zanimala samo ta, temveč tudi kako je do nje prišlo, kako se ures-

¹ Naloga je zasnovana na Larschovi definiciji pojma »vloga«, ker ta zelo jasno formulira socialno-psihološko izhodišče in način postavljanja vprašanj. Larsch definira vlogo kot celostnost stališč, mnenj in vedenj, ki sodijo k socialnemu statusu posameznika; od posameznika jih pričakujemo, on sam pa jih doživlja in izvaja. S pojmom vloga lahko zajamemo različne vidike odnosa realnost-družba-posameznik, vključno z interakcijo. Na ravni družbe zajema vloga družbene norme, to je predpisano vedenje za posameznike z enakim statusom. Na ravni interakcije zajema vloga procese vedenja v vlogi: percepcijo vloge, pričakovanja in aktiviranja vloge. Na ravni posameznika izraža odnos posameznika do vloge in za posameznika specifično interpretacijo vloge oziroma vlog. — Naloga izhaja iz interakcije vlog žene in moža: izhodišče so konkretno igrane vloge v interakciji dvojic mož: žena, torej na podatkih o percepciji vloge žene in moža in njune recipročne vloge. Iz teh izhodišč postavlja vprašanje o normah in o odnosu posameznika do vloge.

ničuje in vzdržuje v vsakdanjem življenju. Pri tem nas je prav posebej zanimalo vprašanje dogovarjanja med možem in ženo, osveščenost in angažiranost v iskanju novih oblik sožitja in rešitev, saj resnično enakopravno sodelovanje zahteva komunikacijo, skupno iskanje. Zanimala nas je ocena lastne vloge in recipročne vloge obeh zakoncev. Iskali smo podatke o pripravljenosti žene same, da spremembe, ki jih vsiljuje njen družbeni položaj, uresniči v družini, zanimal nas je delež moža v iskanju novih oblik sožitja in njegov odnos do sprememb.

Kako se samoupravni odnosi, v katerih ljudje živijo zunaj družine, odražajo na urejanju odnosov med možem in ženo; kolikšna je med zakoncema osveščenost o nujnosti sprememb k bolj demokratičnim, enakopravnejšim odnosom zaradi družbenih odnosov, v katerih živimo.

Končno smo razvili tudi vprašanja o vlogi žene danes, da bi dobili subjektivno, iz družinske perspektive podano oceno o problemih žene in družine; temu smo dodali tudi vprašanje o tem, kakšen razvoj družine in družinskih odnosov zakonca pričakujeta.

Tako postavljanje problema izhaja tudi iz rezultatov v zadnjih letih opravljenih socioloških raziskav o ženi in družini v Jugoslaviji, predvsem iz raziskav Olivera Burić-Čuković in Darinke Kostić-Marojević,² iz leta 1968, potrjuje ga pa tudi najnovejša raziskava Mira A. Mihovilovića in sodelavcev.⁴ Vse omenjene raziskave analizirajo spremembe v družinski grupi v povezavi z družbenimi spremembami oziroma preverjajo hipotezo, po kateri je nov položaj, ki ga ima žena v proizvodnji, pomemben dejavnik spreminjanja tradicionalne družine v sodobno. Olivera Burić-Čuković ugotavlja med drugim, da grejo spremembe v smeri izoblikovanja enakopravnejših odnosov med zakoncema, saj to zahteva konflikt med vlogo žene in moža v družini, ki ga sproža nova vloga žene. Žena zmanjšuje svoj delež v gospodinjstvu, mož ga povečuje, hkrati pa se povečuje delež žene pri pomembnih družinskih odločitvah.⁵ Omenjene raziskave pa tudi kažejo, da potekajo ti procesi spreminjanja k enakopravnejšim odnosom počasi oziroma, kot pravi Olivera Burić-Čuković, da so se stvarni odnosi v družini, kjer se je žena zaposlila, spremenili bolj kot zavest o tej spremembi.⁶ Ugotavlja tudi, da konflikt med vlogo zaposlene žene in vlogo matere na ravni norm in vrednot nikakor ni rešen, saj tako zaposlene kot nezaposlene žene izražajo patriarhalne norme.⁷ Tudi drugi citirani raziskavi jasno kažeta na problem počasnega preusmerjanja vloge žene in moža v družini k enakopravnejšim, bolj demokratičnim odnosom in poudarjata pomen in nujnost teh sprememb v naši družini.

Podatke za raziskavo, o kateri poročam, smo dobili na podlagi standardiziranega intervjuja s 27-tim zakonskimi pari. V vseh primerih sta sodelovala mož in žena. Pogovor z vsakim zakoncem posebej je trajal v poprečju dve uri. Vabilo za sodelovanje s kratko obrazložitvijo, da gre za raziskavo o dru-

² Olivera Burić-Čuković: Promene u porodičnom životu, nastale pod uticajem žene zaposlenosti, Institut društvenih nauka, Beograd 1968.

³ Darinka Kostić-Marojević: Promena društvene sredine i promene u porodici, Institut društvenih nauka, Beograd 1968.

⁴ Miro A. Mihovilović i saradnici: Žena između rada i porodice, Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1975.

⁵ Olivera Burić-Čuković (glej op. 2), stran 178.

⁶ Olivera Burić-Čuković (glej op. 2).

⁷ Olivera Burić-Čuković, op. cit.

žini, smo poslali vsem tistim staršem učencev 1., 2. in 3. razreda neke osnovne šole v Ljubljani, za katere smo od šole dobili podatke, da sta oba roditelja zaposlena in da družina ni razširjena. Poslali smo 124 vabil, dobili smo točno 30 pritrdilnih odgovorov, 27 zakonskih parov pa se je pogovorov udeležilo. Drugi bistveni podatki o populaciji: večina zakoncev (41) je starih od 33 do 44 let; večina zakonov (19) traja od 10 do 15 let, nobeden pa ni mlajši od 3 ali starejši od 17 let; izobrazbena raven je visoka: 26 udeležencev ima visoko ali višjo izobrazbo (15 moških, 11 žena), 18 srednjo (8 moških in 10 žena), 8 poklicno (4 moške in 4 žene) in dve ženi končano osnovno šolo; večina zakonskih parov ima po dva otroka (19), pet družin pa enega, dve družini po tri otroke in ena družina štiri; vsi otroci razen dveh so že ali so še šoloobvezni.

Podatki seveda niso reprezentativni za slovensko družino. Dva izbina kriterija smo postavili že sami — zaposlenost obeh roditeljev in nerazširjenost družine, saj smo želeli dobiti podatke od družin, kjer je organizacija življenja in dela močno odvisna od odnosov med zakoncema. Nadaljnji kriterij, ki je opredelil populacijo, je pripravljenost na sodelovanje — pogovorov so se udeležili le zakonci, kjer sta oba to želela. Tako smo si zagotovili zainteresiranost za sodelovanje; lahko pa sklepamo, da smo zajeli le zakonce, ki v svoji družini in zakonu niso videli ovir za takšen pogovor. Morda bi dodali še, da vsi zakonci navajajo, da živijo v ustreznih ali ugodnih socialno-ekonomskih razmerah.

Naloga je bila hote usmerjena v poglobljeno odkrivanje procesov in problemov preoblikovanja medosebnih odnosov in je zgolj izhodišče za nadaljnje raziskave. Pa vendar se nam zdi, da raziskava ob vseh omejitvah opozarja na vrsto problemov, ki so, kot smo rekli v uvodu, bistveni za razumevanje sprememb v družini danes. Tudi poročanje o raziskavi bo predvsem poročanje o problemih, ki jih ugotavlja in odpira — in interpretacija teh problemov.

Ena izmed hipotez naloge je bila, da se problemi enakopravnosti v odnosih med moškim in ženo zaostrejo ob vprašanih delitvi dela, ki ga je v družini in za družino treba opraviti. Tako smo v prvem delu naloge postavili vprašanje o tem, katere so tiste naloge, dolžnosti, opravila, ki jih bodisi vedno ali navadno opravlja žena oziroma vedno ali navadno moški; dalje naloge, ki jih bodisi vedno ali navadno opravljata izmenično in po dogovoru, oziroma naloge, ki jih navadno opravljata skupaj. Vprašanja smo postavili za vsa omejena področja življenja v družini. Ob tem nas je zanimalo, kako je neka delitev nastala oziroma kako se vsak dan izvaja: kako jo moški oziroma žena ocenjujeta, kako jo sprejemata, kakšne spremembe želita in kako te spremembe uresničujeta.

Na podlagi rezultatov dosedanjih raziskav smo domnevali, da moški sodeluje, da torej prevzema določen del obveznosti, da pa večina bremena ostane ženi, saj je možovo sodelovanje možno označiti kot pomoč in ne kot rezultat enakovredne delitve obveznosti in družinskih opravil. Enakovredno delitev pojmuje kot delitev, v kateri moški bodisi stalno opravlja (po oceni obeh zakoncev) polovico opravil in dolžnosti, ki jih je treba v družini in za družino opraviti, ali pa se moški in žena sproti dogovarjata o delitvi obveznosti. Ob tem se postavlja tudi vprašanje, kakšna so pričakovanja žene in koliko jih sama formulira kot potrebo po enakovrednem sodelovanju moža. Domnevali smo tudi, da se bo delitev dela pomembno razlikovala na posameznih področjih družin-

skega življenja. V tem poročilu se bomo omejili na podatke, ki se nanašajo na gospodinjsko delo in na delo z otroki.

Analiza je pokazala, da večino, se pravi 2/3 od 42 naštetih gospodinjskih opravil vedno ali navadno opravljajo žene. Sem sodijo vsakdanja neodložljiva opravila, kot so kuhanje kosila in večerje, pospravljanje stanovanja (pometanje, sesanje, brisanje prahu, pomivanje tal, pomivanje oken), pranje in likanje perila. Le pri dveh opravilih smo dobili podatke, da jih vedno ali navadno opravljajo moške — to so tako imenovana manjša popravila in priprava opreme za skupni izlet. Po drugi strani pa pri večini naštetih opravil vendarle občasno ali v stiski oziroma stalno sodelujejo tudi moške. Le trije zakonski pari poročajo o tem, da moške ne sodelujejo in ne želijo sodelovati v gospodinjstvu.

Posebno pozorni smo bili na odgovore »opravlja izmenično po možnosti in dogovoru« oziroma »opravlja skupaj«, saj kažejo na novo kvaliteto v delitvi obveznosti in na nasprotno dogovarjanje. Zanimalo nas je, kolikšen odstotek odgovorov bo v tej kategoriji in pri katerih opravilih bosta ti kategoriji izstopali. V vsoti odgovorov je bil odstotek odgovorov »izmenično« in »skupaj« zelo nizek.

Kategorija »izmenično« prevladuje le pri tistih opravilih, za katera bi lahko rekli, da po tradiciji niso ne »moška« ne »ženska« in ki so v sklopu družinskih nalog manj pomembna — to so pisanje pisem, čestitk, vabila prijateljem, čiščenje čevljev.

Velika večina odgovorov »skupaj« se nanaša na opravila, ki zahtevajo odločanje in pri teh opravilih ta kategorija odgovorov tudi prevladuje. Pri odločitvah, ki jih družina sprejema, so postali posveti, dogovori sami po sebi umevni. To potrjujejo tudi odgovori na sklop direktnih vprašanj o odločanju (Kako sprejemate odločitve v vaši družini? Kdo ima večji vpliv pri odločanju? Navedite probleme oziroma področja, kjer vedno ali navadno odločate sami!). Samo en zakonski par navaja, da ni dogovarjanja, da odloča le mož za vse. Vsi drugi poudarjajo tudi nujnost oziroma običajnost dogovarjanja in enakopravnost v tem dogovarjanju, čeprav skoraj polovica sodelavcev v razgovorih — po lastni oceni pri izredno pomembnih odločitvah — v dogovarjanju vendar poroča o nekoliko večjem vplivu moža na končne odločitve. Po dogovoru je žena avtonomna pri odločitvah v zvezi z vsakdanjimi gospodinjskimi potrebami, mož pa pri tistih, ki so povezane z avtomobilom in z njegovimi »konjički«.

Ti rezultati ustrezajo rezultatom, o katerih poroča Ruža First-Delić v svojem prispevku o strukturi avtoritete v zakonu, kjer ugotavlja oblike sodelovanja in ostanke tradicionalnih stališč pri posameznih odločitvah.⁸

Kategorija »skupaj« prevladuje še pri dveh opravilih — to so nakupovanje ob sobotah in pred prazniki in veliko čiščenje stanovanja, ne najdemo je pa pri vseh drugih opravilih v gospodinjstvu.

Med odgovori žena in mož ni pomembnih razlik (tudi ne med odgovori obeh zakoncev), kar jasno in nedvoumno nakazuje obstoječo delitev dela.

Na področju gospodinjskih opravil, nalog, dolžnosti nosi večino bremen torej žena. Po desetih, petnajstih letih zakona se je delitev dela ustalila. Ze na podlagi teh podatkov je sodelovanje moža mogoče opredeliti predvsem kot

⁸ Ruža First-Delić: Struktura porodične moči, v: Žena izmedju rada i porodice, M. A. Muhovilić i saradnici, str. 143.

pomoč ženi, ki jo ugotovimo sicer v 24 od 27 zakonov. Delitev dela kot enakovredno sodelovanje smo — tudi po oceni obeh zakoncev — našli le pri dveh zakonskih parih. Drugi zakonci — moške in žene — opredeljujejo sodelovanje mož kot pomoč, za katero je treba prositi. Odločitve resnično pretežno sprejemajo v enakopravnem dogovoru, vendar ne razpravljajo in ne odločajo o razporeditvi obveznosti v gospodinjstvu družine. Tudi majhen odstotek odgovorov »izmenično« in »skupaj« nakazuje, da je zelo malo vsakdanjega dogovarjanja pri gospodinskem delu.

Posebej smo ugotavljali, kakšna je delitev dela na področju življenja z otroki v družini, ker smo pričakovali podatke, ki se bodo razlikovali od podatkov za specifična gospodinska dela. Ta pričakovanja so se delno potrdila. Tudi na tem področju nosi večino bremen žena, vendar je udeležba mož pomembno večja — morda bi lahko dodali, da je tudi enakopravnejša, bolj kvalitetna. Pri veliki večini zakonov pri 1/5 naštetih opravil prevladujejo odgovori »vedno ali navadno mož« (na področju gospodinjstva le pri 1/20). To so opravila kjer je mož oziroma oče prevzel aktivno, celo aktivnejšo vlogo: hodi z otroki na sprehod ob delavnikih, z njimi se igra popoldan in ob večerih, gleda, prevaja in komentira televizijske oddaje. Drugačen pomen dobijo tudi odgovori v kategoriji »izmenično po možnostih in odgovoru«, saj pri veliki večini zakonov moške prevladujejo pri opravilih, ki so pomembni za vzgojo otrok — to so skrb za opravljanje domačih nalog, obiski roditeljskih sestankov in govorilnih ur, zaupni pogovori o otrokovih težavah. Delež odgovorov »izmenično« v celoti odgovorov je tudi pomembno večji kot pri gospodinjstvu. Odločitve v zvezi z otroki (šolanje, glasbena šola, pionirski dom) sprejemajo skupaj, skupaj preživlja družina tudi prosti čas ob nedeljah in praznikih.

Ženi ostanejo rutinska opravila v zvezi z otroki — hranjenje, umivanje, oblačenje, zbujanje otroka, skrb za zdravniške preglede in obiskovanje zdravnika — in pravljica za lahko noč.

Tudi tu med odgovori mož in žena ter med odgovori zakoncev ni pomembnih razlik.

Večina mož in žena sodi — to posredno potrjujejo tudi nekateri podatki, o katerih bomo še govorili, da je sodelovanja najbolj učinkovito in tudi najbolj pristno pri tistih opravilih, ki zadevajo otroke. Večina zakoncev dodaja, da je na tem področju sodelovanje najlažje, da je tudi dogovarjanje najlažje. Več kot polovica žena sodi, da na tem področju dobijo največ pomoči in dodajajo, da glede otrok tudi najlažje zaprosijo za pomoč. Tradicionalno pojmovanje žene in vloge v družini se kaže tudi v prevladujoči sodbi, da je zanje na tem področju sodelovanje mož tudi subjektivno bolj primerno in upravičeno. Tudi velika večina mož sodi, da prispevajo v družini največ s tem, da so prevzeli delež skrbi za otroke. Iz odgovorov smo lahko neposredno ugotovili, da je skrb za otroke najlažje uskladiti s še vedno tradicionalno ali vsaj tudi tradicionalno podobo o vlogi moža.

Ob premikih, ki jih na tem področju nakazujejo naši podatki, se nakazuje značilnost, ki jo naj vsaj omenimo: žena porabi doma večino svojega časa za gospodinska opravila, vztraja pri njih in jih pogosto, kot se zdi, niti ne želi odložiti. Ostane ujeta v krog rutinskih gospodinskih del brez konca, ki jo vedno preganjajo. »Vesela sem, če gre mož z otroci ven, da lahko v miru pospravim.« »Otroke odpeljem, da žena lahko v miru dela«, pravi večina za-

koncev. Le pri dveh zakoncih smo zasledili drugačen koncept: nujno delo hitro opravijo skupaj, da gredo potem lahko vsi skupaj ven.⁹

Odgovore na vprašanje, kdo kaj dela, dopolnjujejo še dodatna vprašanja o oceni obstoječe delitve dela. Gre za naslednji sklop vprašanj: Govorili smo o delitvi dela v vaši družini. Kako pa je do take delitve prišlo? Ali je bilo vajino sodelovanje vedno takšno? Na katerem področju življenja v družini se spremembe najbolj občutijo? Ali vam taka oblika sodelovanja, taka razporeditev dela ustreza? Če ne, zakaj ne? Kakšno obliko sodelovanja bi želeli? Kako ukrepati, da bi to dosegli? Kje imate pri teh prizadevanjih največ težav? Kaj menite, ali se vaša pričakovanja glede sodelovanja ujemajo s pričakovanji moža (oziroma žene). V čem se vajini oceni razlikujeta?

Odgovori žena se zdijo na prvi pogled paradoksalni. Večina (17 od 27) je odgovorila, da jim delitev dela v lastnem zakonu ustreza, le deset jih je odgovorilo, da jim ne ustreza in da si želijo več pomoči. Ob natančnejši vsebinski analizi odgovorov pa vidimo, da si velika večina žena (23) želi več pomoči oziroma potrebuje več pomoči; vendar jih 17 ocenjuje stanje, kakršno je, kot nespremenljivo in sodijo, da so lahko zadovoljne, saj po lastni oceni še vedno dobijo več pomoči kot mnoge druge. Deset žena pa dane razporeditve gospodinjskih bremen ne more sprejeti. Delitev dela resnično ustreza le štirim ženam. Večina žena tudi sodi, da so možje zadovoljni z dano razporeditvijo nalog, opravi in dolžnosti v družini. Enako mislijo možje, saj vsi razen treh navajajo, da so z delitvijo dela v zakonu zadovoljni, čeprav ob tem dodajajo z nekoliko slabe vesti, da najbrž pomagajo premalo, da vendar večina bremen ostaja ženi. Približno polovica sodi, da njihove žene niso zadovoljne, polovica, da so, večina pa dodaja, da so se nekako znašle in da se jim zdi, da vse teče v redu.

Obliko sodelovanja z možem, ki bi si jo žene želele, so v večini primerov izrazile kot »več pomoči, da ne bi bilo treba prositi zanjo in več razumevanja.« Tudi v podrobnejši analizi odgovorov o želenih oblikah sodelovanja je poudarek ostal na pomoči. Čeprav sta le dve ženi izrecno govorili o enakovredni delitvi bremen družinskih opravil in odgovornosti zanje kot samo po sebi umevni obliki sožitja med zakonci, te elemente najdemo tudi v najpogostejši formulaciji: »pomoč, za katero ne bi bilo treba vedno prositi«. Formulacija »več razumevanja« se nanaša na potrebo, da mož bolj upošteva ženino doma opravljeno delo. Večina mož v odgovorih na to vprašanje sodi, da bi žene morale določene povedati, kakšno pomoč si želijo: to je tudi edina zelena sprememba, ki jo navaja večina mož.

Žene skorajda ničesar ne ukrenejo, da bi spremenile opisano razporeditev bremen v družini: ukrepajo samo tiste štiri žene, ki so zadovoljne, kar najbrž ni naključje. Večina v svojih argumentih navaja, da bi morale stalno prositi za pomoč, opozarjati in še pojasnjevati, kako se kaj naredi in da je potem že enostavneje, če narediš vse sam. Iz približno polovice odgovorov žena veje tudi strah pred konflikti, pred jalovim dokazovanjem nujnosti večine gospodinjskih opravil. Večina odgovorov izraža ravnodušnost, mnenje, da se pravzaprav ne da veliko spremeniti. Po drugi strani pa se je tudi zelo jasno pokazalo, da velika večina žena (25) sodi, da je gospodinjsko delo njihovo delo, da

⁹ V tem prispevku navajamo samo del rezultatov raziskave. V posebnem sklopu vprašanj o prostem času zakoncev ob delovnikih in ob sobotah, nedeljah in praznikih se ta značilnost še jasneje odraža.

so družinska bremena ženska bremena in da so jih dolžne opraviti. Še več — naleteli smo celo na vztrajanje pri preobremenjenosti, ter na odklanjanje tega, da bi del bremen prepustile drugim. Le tri od anketiranih žena imajo stalno oziroma občasno pomoč pri gospodinskih delih, mnoge jo odklanjajo. Večina žena tudi sodi, da morajo upoštevati večje in odgovornejše dolžnosti moža zunaj družine.

Večina mož sodi, da je ukrepanje stvar žena, oziroma, kot smo že rekli — da bi žene morale določene povedati, kaj želijo. Vendar tudi možje sodijo, da so gospodinska dela predvsem ženska opravila, ki sicer v stiski (preobremenjenosti) zahtevajo njihovo pomoč, vendar le pomoč.

Delitev dela, ki je zdaj ustaljena, ni bila vedno taka. Nekaj več kot polovica zakoncev (16), mož in žena, navaja, da so možje več pomagali, ko so bili otroci majhni. Takrat, ko je bila stiska večja, ko so bila bremena bolj na očeh in bolj nujna, je žena dobivala več pomoči. Zdaj, ko so otroci veliki, so se možje spet umaknili. Ta ugotovitev posredno kaže, da v oblikovanju vlog moža in žene ni enakomerna delitev obveznosti v družini sama po sebi umevni novi element. Zdi se, da je ustreznejše sklepati, da sta tradicionalno pojmovanje vloge žene in moža oba zakonca spremenila le toliko, da je v stiski pomoč moža nujna. Prav pri anketiranih zakoncih je stiska danes manjša, otroci so že v šoli — objektivno je manj dela, problemi sožitja pa niso prišli v ospredje.

Večina žena sodi, da je osnovni izvor neskladja v pričakovanjih glede sodelovanja še vedno možovo tradicionalno pojmovanje vloge moža (mi bi lahko že na podlagi dosedanjih rezultatov dodali — tudi pri ženi), ki se posebno boleče kaže v nerazumevanju ali celo podcenjevanju obsega in neodločljivosti predvsem gospodinskih del. Tudi večina mož vidi pglavitni izvor neskladja v tradicionalnem pojmovanju vloge moža; ob tem dodajajo, da bi morale njihove žene jasneje povedati, kaj želijo.

Celotni sklop vprašanja o delitvi dela med možem in ženo in oceno te delitve bi lahko izrazili z mnenjem večine mož in žena, da se o teh vprašanjih med seboj ne pogovarjajo, oziroma, da se o njih premalo pogovarjajo. Ni dogovarjanja pa tudi ne zavestnega iskanja novih ali ustrežnejših oblik sožitja. Postavili smo tudi neposredno vprašanje: ali se vam zdi, da se dovolj pogovarjata o sebi. Velika večina mož in žena je odgovorila, da ne, oziroma, da se pogovarjata premalo. Ob tem pa lahko že tudi navedeno, da so vsi sogovorniki pokazali izreden interes za naša vprašanja in za pogovor v celoti. Še več — izrazili so željo, da bi o problemih življenja v družini več govorili. Mnogi so ob tem izražali začudenje, da prvič po mnogih letih razmišljajo o vsakdanjem življenju v družini.

Pogovor o konkretni delitvi dela med zakonci in o medosebnih odnosih, ki se ob njej oblikujejo, smo nadaljevali z vprašanji, ki splošneje obravnavajo problem žene in moža v družini in družbi. Gre za naslednji sklop vprašanj: Kaj je vam samim težko v taki vlogi, kot jo živite? Kaj po vašem mnenju ženi danes povzroča največ težav? Enaki vprašanji smo postavili za moža. Pri tem smo s podvprašanji skušali dobiti tudi odgovore na to, ali gre za težave oziroma ovire na ravni osebnosti, ali so te težave v medosebnih odnosih ali pa jih posamezniki vidijo predvsem v družbenih razmerah. Postavili smo tudi vprašanje o tem, kje vidijo rešitve problemov, ki jih nakazujejo.

Velika večina mož in žena se je v odgovorih omejila na probleme vloge žene. Kljub izrecnemu vztrajanju skoraj nismo dobili odgovorov o problemih

moža v družbi. Pogovori so ostali ali pa so se vedno znova vračali k problemu žene. Samo trije moške in dve ženi govorijo o vlogah moža in žene splošneje, kot o problemih bolj humanih odnosov med ljudmi v naši družbi. Tudi podatki iz preliminarne raziskave kažejo, da je preoblikovanje vloge žene, problematika vloge žene oziroma spreminjanja vseh vlog v družini še premalo v zavesti ljudi.¹⁰

Odgovori žena so zelo homogeni. Vse žene vidijo osnovno težavo v stalni preobremenjenosti z delom v službi, doma, v družini in v nenehnem pomankanju časa: govorijo o dvojni obremenitvi, ki je posebno huda takrat, ko so otroci majhni. Pri tem pa kar 25 od 27 anketiranih žena želi zadržati to dvojno vlogo; samo dve ženi bi pustili službo, če bi jim materialni položaj to omogočal. Pet žena obžaluje, da niso začasno obstale doma, ki so bili otroci že majhni, dvajset žena pa ne bi ostalo doma pod nobenim pogojem. Tudi motivi so zelo podobni (navajam jih v vrstnem redu glede na pogostnost v odgovorih): želja in potreba po samostojnosti in materialni neodvisnosti; potreba po delu med ljudmi zunaj družine in strah pred zaprtostjo v družino in vsakdanja opravila v njej; veselje do lastnega poklica oziroma odgovornost do delovnega mesta. Mnoge so temu dodale, da se v službi pravzaprav odpočijejo in naberje novih moči. Služba, dom in družina so v pojmovanjih velike večine žena (25), ki smo jih anketirali, neločljivo povezani s predstavo o sebi in svoji vlogi v družbi.

V tem pogledu nismo zasledili omahovanja. Argumenti, dileme, iskanja velike večine žena so usmerjeni predvsem v to, kako čim bolj uspešno združiti vse obveznosti, kako razporediti obveznosti do družine in do družbe. Pri tem so vse žene dale prednost družini in domu, saj zahtevata — dokler so otroci majhni od njih največjo skrb. V odgovorih izstopata še dva elementa: želja, da bi družba upoštevala njeno nujno angažiranost doma, dokler so otroci še majhni — in večje razumevanje tega, da bo delegatski sistem terjal od moža in žene več kot zgolj dobro opravljanje obveznosti na delovnem mestu.

V poskusu samoocene izraža večina žena (20) zadovoljstvo, da jim je uspelo ustvariti ravnotežje med obveznostmi v službi in v družini, da jim je uspelo združiti vse te obveznosti in naloge. Zadovoljstvo temelji najpogosteje na zavesti, da so storile vse, kar je v njihovi moči. Ena žena govori o osebnem neuspehu, šest žena izraža nezadovoljstvo, ker se jim zdi, da so dale premalo otrokom, ko so le-ti odrasčali. Večina žena (22) govori ob tem tudi o občutku krivde zaradi neopravljenih nalog, nekatere (9) pa tudi o pritisku nuje, da morajo vsak dan sproti presojeti, katerim obveznostim bodo dale prednost. Ob tem večina žena navaja, da jim v družini zmanjkuje časa prav za ustarjanje sožitja, za pogovore, za skupno preživljanje prostega časa, saj gre večina »časa za družino« prav na račun vsakdanjih gospodinjskih opravil.

Večina žena (19) vidi vir težav predvsem v objektivnih razmerah v družbi in tudi išče rešitve iz preobremenjenosti: krajši delovni čas za žene z majhnimi otroki; višji življenjski standard, ki bo omogočil nakup tehničnih pripomočkov

¹⁰ To potrjujejo tudi podatki iz preliminarne raziskave. Študentke in študente psihologije smo zaprosili, naj navedejo naloge, opravila, dolžnosti, ki jih žena oziroma mož opravljata zjutraj, popoldne, zvečer, ob delavnikih in v prazničnih dnevih. Dobili smo mnogo več in tudi mnogo bolj natančnih odgovorov o vlogi žene — in sicer od študentov kot tudi od študentk — in zelo malo oziroma nejasnih formulacij o vlogi moža. Tudi tu so študentje izrecno postavili vprašanje o nejasnosti vloge moža.

za olajševanje gospodinjanskega dela; vsem dostopne varstvene ustanove; celodnevna šola; urejena družbena prehrana; servisi (predlogi so navedeni v vrstnem redu pogostosti). Le osem žena vidi ovire tudi v posebnostih interakcij v lastni družini — torej v medosebnih odnosih, v zakonu in v otrocih, ki jim puščajo večino bremen. Rešitev vidijo predvsem v enakopravnejših odnosih znotraj družine, v enakomernejši delitvi bremen v družini, v spremenjenih normah glede vlog žene in moža.

Odgovori mož na isti sklop vprašanj glede položaja žene se precej razlikujejo od odgovorov žena. Medtem ko smo iz odgovorov žena lahko ugotovili, da se žene identificirajo s svojo novo vlogo, da se z njo spoprijemajo in pri tem iščejo ustrezne rešitve, pa možje mnogo bolj potencirajo dilemo zaposlena žena — mati. Možje zelo pogosto navajajo mnenje, da so služba, družina in dom nezdružljive obveznosti. Velika večina odgovorov mož vsebuje misel, da ima žena že po naravi večjo odgovornost za družino in dom, oziroma da možje ne morejo enakovredno prevzeti njenih obveznosti; govore o obremenitvah, ki ženo odtegujejo od zanj vendarle pomembnejših obveznosti.

Dodamo naj še, da so žene v svojih odgovorih izhajale predvsem iz lastne življenjske situacije in iskanj, odgovori mož pa se nanašajo pretežno na problem žene, omenjajo predvsem norme, tako da ima ocena njihovega družinskega in zakonskega položaja nekoliko drugačno vsebino. Možje pogosteje od žena postavljajo vprašanje družbenega priznanja materinstva, vendar se zdi — in to je naša interpretacija — da je v ozadju tega predloga zelo pogosto skrita želja, da bi obdržali ženo doma, da je v ozadju še vedno zelo močno prisotno tradicionalno pojmovanje vloge žene in vloge mož.

Zapisali smo, da je vsebina odgovorov nekoliko drugačna, kadar v odgovorih ocenjujejo konkretno situacijo v družini. Velika večina mož (25) sodi, da je za njihove žene služba izredno pomembna, da ne bi želele ostati doma, da brez službe ne bi bile zadovoljne; 17 jih to dejstvo sprejema in se z njim strinja 10 pa je takih, ki si vendar želijo, da bi žena ostala doma; to pa utemeljujejo z zelo zgovornim argumentom, »da bi bilo vse lepše in enostavnejše«.

V oceni lastne vloge v družini prevladujejo ocene, ki se nanašajo na vzgojna prizadevanja, na odnose do otrok. Nihče v tem sklopu ni našel odnosov z ženo v zakonu. Skoraj vsi (25) pa so govorili o tem, da se je njihova vloga v družini močno spremenila; družinski problemi so postali tudi njihovi problemi, prevzeli so del opravil z otroki in delno tudi v gospodinjstvu; želijo pa si več jasnosti o tem, kaj se od njih še pričakuje.

V doslej postavljenih vprašanjih in odgovorih se je problem družbenopolitične aktivnosti žene pojavljal le obrobno — pri ženah npr. v zavesti o novih zahtevah, ki jih postavljajo na delovnem mestu ustavne spremembe. Več odgovorov na te probleme smo dobili v naslednjem sklopu vprašanj: Kaj menite, kakšen je ideal vloge žene v naši družbi? Kakšen je ideal vloge moža? Kako sebe in moža ocenjujete v odnosu do tega ideala?

Med odgovori vseh 54 mož in žena ni bistvenih razlik. Idealna pričakovanja naše družbe opredeljujejo takole: Naša družba pričakuje od žene, da bo dobra mati, da bo vestno opravljala svoje obveznosti na delovnem mestu in da bo družbenopolitično angažirana samoupravljalavka. Ob tem pa velika večina (25 mož, 25 žena) takoj dodaja, da so ta pričakovanja neuresničljiva, saj je žena komaj kos bremenom, ki jih nalagata dom in njune službene zadeve. Od tu dalje pa se odgovori mož in žena spet razlikujejo.

Žene tudi izhajajo iz družinske situacije, ki jo živijo. Navajajo (24), da jim je nekako le uspelo uskladiti obveznosti v družini in v službi, da pa ob tem ni več prostora za res angažirano delo izven ožjih službenih obveznosti — čeprav se v zadnjem času spet na novo spoprijemajo z nalogami, ki jih prinaša delegatski sistem. Družbenopolitična angažiranost pri anketiranih ženah nikakor še ni postala tako samoumeven del njene vloge, kot je njena zaposlitev. Po mnenju večine bi tako angažiranje povzročilo zanemarjanje družinskih ali pa službenih dolžnosti. V odgovorih smo ponekod srečali sodbe, da iskreno občudujejo tiste »izredne« žene, ki jim je resnično uspelo enakovredno opraviti vse obveznosti, tudi tiste, ki jih nalaga diužbenopolitična angažiranost. »Vemo, da bi morale, vendar ne vidimo možnosti«, pravijo žene. V odgovorih mož srečamo dve nasprotujoči si stališči. Večini mož se zdi breme družbenopolitičnega dela za zaposleno ženo in mater preprosto nesprejemljivo: za družbenopolitično angažiranost žene vidijo še manj možnosti kot žene same. Pri njih je očiten tudi strah, da bi žena zanemarila družino. Ponekod smo srečali sodbo, ki je v odgovorih žena ni bilo — dyom, ali so ženske primerne za družbenopolitično delo. Manjšina — šest mož — pa sodi, da bi žene morale bolj aktivno prevzemati tudi ta bremena, saj jim naša družba nudi vse možnosti, vendar jih ne izkoristijo.

Odgovore na vprašanja o razvoju družine v prihodnosti bomo prevzeli le na kratko: Večina mož in žena pričakuje, da bo družba omogočila boljše pogoje tako za življenje v družini kot za opravljanje vseh obveznosti žene in moža v družini in družbi. Presenetljivo mnogo pričakujejo ljudje od tehnološkega napredka, konkretno od sodobne in najsodobnejše gospodinjske opreme. Velika večina sodi, da bodo odnosi med možem in ženo pa tudi med starši in otroci bolj demokratični in bolj enakopravni, ko bodo odrasli njihovi otroci in vnuki, predvidevajo torej spremembe, ki se zdijo njim zdaj še neuresničljive. Žene in moške želijo, da bi bila tudi v družinah njihovih otrok oba zakonca zaposlena; vendar pristavljajo, da bi morala biti žena (še vedno žena!) kos vrsti opravil, ki so ji danes naložene.

Sklep

Tudi naši podatki potrjujejo ugotovitev, da so dejanske spremembe v družinskih odnosih večje, kot pa spoznanje o teh spremembah.

O problemih, ki jih v vsakdanje življenje družine prinaša predvsem spremenjeni položaj žene v družini in družbi — mož in žena malo razmišljata; malo je med njima tudi razprav, dogovarjanja, razčiščevanja. Udeleženci sami so izrecno in pogosto zelo spontano ugotavljali, da se zakonca ne soočata s problemi sožitja. V obravnavanih zakonih »srednjih let« so medosebni odnosi stvar, o kateri ne govorita več. Posredno se je to pokazalo tudi med pogovori, v katerih so zakonci sodelovali z veliko pripravljenostjo in zanimanjem. Velika večina pogovorov je zato trajala mnogo dalj, kot smo predvidevali. Mnogi so bili veseli, da se o teh problemih lahko pogovarjajo in tudi začudeni nad samimi seboj, da po daljšem času spet razmišljajo o življenju in delu v družini.

Konflikti so, nejasnosti so, vendar ti praviloma niso predmet razprav v zakonu. Lahko bi celo rekli, da zakonci nimajo izoblikovanih navad za skupno reševanje problemov, ki nastajajo zaradi spremenjenih vlog. Zakonca nista razvila komunikacijske strukture, da bi se lahko soočala s problemi sožitja.

Enakopravnost, drugačna razdelitev dela, iskanje rešitev zunaj družine — to niso teme, o katerih bi zakonca razmišljala in se o njih dogovarjala. Prav v obravnavanih zakonih, kjer so otroci že v šoli in je zato obremenitev staršev manjša, bi lahko pričakovali, da bodo vprašanja razporeditve dela in časa med vse člane družine (predvsem pa med moža in ženo) bolj v ospredju, prav tako vprašanje vrednotenja odnosov med spoloma, enakih možnosti za ustvarjalno delo zakoncev v družini in zunaj nje. V veliki večini obravnavanih družin pa je prav odraščanje otrok povzročilo, da je še manj dogovorov, še manj skupnih iskanj in da se mož odmika od družinskih opravil, ker stiska ni več tako pereča. Še več — naleteli smo na strah pred razpravami pri ženah, pri možeh pa na nelagodno opravičevanje, da bi pravzaprav žena morala povedati kaj želi, oziroma dati iniciativo.

Že zgolj skopo citirani podatki pa jasno kažejo, kako nujno bi bilo dogovarjanje. Delitev dela znotraj družine je ostala tradicionalna, predvsem na področju dolgotrajnih, ponavljajočih se gospodinjskih opravil — in prav tu je najmanj dogovarjanja (glej kategorije odgovorov »opravlja izmenično, po možnosti in dogovoru« in »skupaj«). Najbrž bo treba v vlogi žene opraviti prevrednotenje pomena gospodinjskih opravil. V družini lahko to opravita le zakonca skupaj. Odprto vrašanje je tudi zavestno spreminjanje vloge moža, kar so možje sami izražali z željo, da bi določene ugotovili, kaj pravzaprav od njih pričakujejo. V vsakem zakonu posebej bo vedno bolj nujno spregovoriti o problemu svobode ter možnostih moža in žene.

Patriarhalni nazori o družini in o vlogah žene in moža v družini se še vedno ohranjajo. Kažejo se npr. v dvojnem odnosu žene do resničnega usmerjanja k bolj demokratičnim in bolj enakopravnim odnosom v lastni družini. Žena sprejema svojo preobremenjenost kot nujno ceno in išče celo opravičila za to, da svoje »prave vloge« ne opravlja tako kot bi morala. Dostikrat je preobremenjenost tudi beg pred tem, da bi prišlo v družini do bolj naravnih in tudi bolj zahtevnih medosebnih odnosov. Demokratičnih in enakopravnih odnosov ni mogoče vzpostaviti enkrat za vselej — vedno znova se odpirajo možnosti za nejasnosti, za konflikte. V ustaljenih in za ženo običajnih odnosih vidijo žene »mir«, ki ga potrebujejo.

Žene ocenjujejo želeno sodelovanje moža še vedno kot pomoč, ne pa kot enakovredno delitev dela med njima. V ta sklop interpretacij sodi tudi pretirano poudarjanje gospodinjskih opravil, ki gre pogosto na račun prostega časa, ki naj bi ga imela za družino in zase. Opazna je večja odločnost žena, kadar gre za enakovrednejšo pomoč pri otrocih, po drugi strani pa ni pripravljena prositi za večje sodelovanje moža, kadar bi potreboval čas za družbenopolitično delo. V normah in vrednotah žene je družina prvenstveno njena skrb, dolžnosti moža zunaj družine pa so pomembnejše od njenih dolžnosti.

V odgovoru na vprašanje, kako bi hotela živeti v tej družbi, žena jasno pove, da je njena dilema predvsem v tem, kako združiti dolžnosti do doma, do službe in v zadnjem času tudi do nujnega družbenopolitičnega dela. Postavlja vprašanje enakopravnosti, ki ne more biti zgolj enakost med moškim in žensko. Konflikte, ki jih v vsej družini sproža spremenjeni položaj žene v družbi, skuša rešiti sama — in še vedno pretežno sama išče pomoč družbe. Skupno iskanje rešitev v zakonu se ji zdi še neuresničljivo. Zdi se, da so tradicionalne norme najbolj trdovratne v spreminjevanju odnosov moški-ženska in mož-žena.

Tako se kaže vprašanje spreminjanja družinskih odnosov v zavesti moža in žene kot prvenstveno vprašanje žene, oziroma vprašanje, ki ga mora rešiti žena sama. Še jasneje pokažejo to odgovori mož. Svoj prispevek formulirajo kot pripravljenost za pomoč, vendar pri tem iniciativo prepuščajo ženi. Pogostejše in določnejše kot žene izražajo potrebo po dogovarjanju, pogovorih, jasnejših zahtevah, ob tem pa še vedno ohranjajo zelo tradicionalne norme o vlogi žene v družini in zunaj nje. Zato je delno tudi razumljivo, da anketirane žene pojmujejo dogovore o delitvi dela predvsem kot prošnjo za pomoč, kar jim pa v bistvu ne ustreza. Ponovno se srečujemo pri zakoncih z nasprotujočimi si pričakovanji o vlogah žene in moža, kar prispeva k temu, da se problemi ne rešujejo.

Socialistična samoupravna družba, ki jo gradimo, zahteva enakopravno vključevanje žene in moža; to vključevanje pa je za ženo odvisno tudi od sprememb v družinskih odnosih oziroma v odnosih med možem in ženo. To so jasno pokazali tudi opisi odnosov, v katerih živijo; v odgovorih naših zakoncev pa vendar skorajda nismo zasledili spoznanja, da družbene spremembe in njihovo uresničevanje v tej družbi že danes zahtevajo od njih tudi spremembe v medosebnih odnosih.

Prevrednotenje obeh vlog je aktualno za vsak zakon posebej, treba pa ga je jasneje postaviti tudi v družbi. Zelo določno smo opredelili vlogo žene v tej družbi, njeno angažiranost v njej, premalo pa govorimo o spremembah v odnosih med ljudmi, torej tudi v odnosih v družini; zelo malo odgovorov dajemo na vprašanje, kakšni naj bodo ti novi odnosi. Zdi se da celo tisk, televizija predvsem pa reklame ponujajo zgolj podobo tradicionalne, meščanske družine z visokim standardom — in nič več. Ženo spodbujamo, da se v delu za družbo bolj angažira, pa nam iz svoje družinske situacije lahko odgovori samo to, da se te potrebe sicer zaveda, da pa ji žal ni kos. Ne spodbujamo moža in ženo k skupnemu iskanju novih oblik sožitja, da bi razreševala tudi tradicionalne dileme njunih vlog v družini in družbi. Še vedno se govori predvsem o »ženskem vprašanju«.

Mnogo več smo storili za spremenjeno vlogo staršev — in to se odraža v družini. Demokratična, k družbi odprta vzgoja, odnos med družinsko in družbeno vzgojo, vzgojni problemi sploh so postali sestavni del razmišljanj in pogovorov večine anketiranih zakoncev (čeprav v tem prispevku o tej problematiki nismo poročali). Šola, vrtci, mnogi članki in razprave dajejo neposredne spodbude za soočanje s temi vprašanji. Pri tem pa ti problemi postajajo, — kot ugotavljamo tudi mi — problemi obeh zakoncev, očeta in matere.

Zavedamo se, da je raziskava, o kateri poročamo, pilotske narave. Kljub tej temeljni omejitvi pa se nam zdi, da zbrane ugotovitve vendar nakazujejo socialno-psihološke ovire v družini, en vidik zaostajanja sprememb družinskih odnosov za družbenimi spremembami.

Cilji in metode sodobnega feminizma

I

Uvodna opomba

Glede na to, da sta izčrpen prikaz in kritična ocena temeljnih vrednot sodobnega feminizma tako zahtevna naloga, da je ne moremo opraviti v enem samem sestavku — zlasti še, ker tega problema pri nas nismo spremljali sistematično — smo se zavestno odločili, da bomo razčlenili le nekatere dimenzije tega družbenega pojava.

Prvič, naša analiza obravnava izključno dežele razvitega kapitalističnega sveta, se pravi zahodno Evropo, ZDA in Kanado, kjer se feminizem jasneje izraža, čeprav je njegova politična opredelitev še relativno meglena. Dalje — ker izhajamo iz predpostavke, da so korenine tega pojava v temeljnih ekonomskih, političnih in kulturnih razmerah razvitega kapitalizma, smo želeli opozoriti predvsem na to medsebojno določenost. Zato smo zanemarili vrsto važnih vprašanj glede vpliva, ki ga ima lahko feminizem na okolja zunaj razvitega kapitalizma — predvsem na dežele v razvoju in na socialistične dežele — saj se vse večja povezanost med narodi zaradi naraščanja mednarodnih komunikacij uveljavlja tudi kot oblika ideološkega nasilja, ki ga izvršujejo razvite dežele nad deželami v razvoju. Sodim, da bi morali zaradi tega resno proučevati sodbje, ki jih je bilo slišati na konferenci v Mehiki; iz nekaterih je bilo moč razbrati, da je sodobni feminizem še ena izmed oblik neokolonializma, se pravi poskus razvitih dežel, da bi v nerazvitih deželah izzivale spopad med ženskami in moškimi ter s tem slabile njihovo strnjenost v boju za nacionalno neodvisnost. Taka in podobna vprašanja bi kazalo proučevati sistematično, dolgoročno in celostno.

Drugič, zaradi racionalnejše analize smo poenostavili razvrstitev številnih feminističnih skupin; pozornost smo osredotočili na dve glavni veji (smeri), za kateri mislimo, da ju je zaradi njune organiziranosti in ideološkega delovanja možno razlikovati in tudi primerjati.

Glavne značilnosti politične organiziranosti sodobnega feminizma

Takoj se nam zastavi vprašanje: ali lahko govorimo o sodobnem feminizmu kot o družbenopolitičnem gibanju ali pa je to, vsaj za zdaj, le pojav? Ker bi ta problem terjal temeljitejše razglabljanje, se bomo tu omejili, da povemo le svoje mnenje. Sodimo, da sedanja stopnja organiziranosti feministk še ne opravičuje uporabe termina gibanje, zato bomo v tem sestavku govorili o sodobnem feminizmu kot o družbenem pojavu.

Kakšna je zdajšnja organiziranost sodobnega feminizma? Na podlagi poznane literature delujeta trenutno v ZDA dve veliki veji: 1) Nacionalna organizacija žensk (NOW — National organization for women), kateri je v zadnjih letih uspelo priključiti tudi nekaj manjših skupin, v katerih so pretežno

mlajše članice; 2) združenje, ki vključuje številne manjše skupine; njihova skupna značilnost je, da odklanjajo sleherno formalno organiziranost, se pravi strukturiranost in hierarhijo; osnova iz katere izhajajo, sta v glavnem gibanje za državljanske pravice (Civil Rights Movement) in dejavnost »nove levice« (New Left) v zadnjem desetletju. Ti združenji se po svoji strukturi bistveno razlikujeta. Prvo združenje vključuje nekatere znane organizacije, kot so NOW, WEAL (Women's Equity Action League), FEW (Federally Employed Women) in približno 50 raznih drugih organizacij zaposlenih žensk. Oblika njihove organizacije teži k tradicionalni formalni organiziranosti: delo poteka prek lokalnih združenj (chapters), ki jih povezujejo nacionalni (tj. zvezni) organi, v katerih delajo izvoljeni funkcionarji, odbori in direktorji. Vsi ti delajo po sprejetih statutih. Po oceni Jo Freeman¹ je za vse skupine v tem združenju značilno, da so nastale kot strogo organizirane in hierarhizirane (»topdown«) nacionalne organizacije, ki po pravilu niso imele množične podlage oz. podpore v širših plasteh prebivalstva. Drugače povedano, v večini teh skupin se zbirajo ženske »belega« srednjega razreda, ki so imele doslej le minimalne stike z ženskami iz delavskega razreda in z ženskami drugih ras. Mnoge od teh skupin širše podpore tudi danes nimajo, nekatere med njimi pa si skušajo tako podporo zagotoviti.

Za drugo združenje je značilna izrazita decentraliziranost, segmentiranost in avtonomija vseh skupin. Po številčnosti se skupine močno razlikujejo: so take, ki imajo le pet članov, druge pa vključujejo trideset in več članic. Zveze med članicami take skupine najpogostejše temeljijo na osebnem poznanstvu ali prijateljstvu. Skupna in najvažnejša značilnost vseh skupin v tem združenju je ta, da zavestno in odločno odklanjajo vsako formalno organiziranost, zlasti pa strukturiranost in hierarhijo. Ta posebnost izhaja v marsičem iz izkustva radikalnejšega dela »nove levice«, iz njihovega prepričanja, da so vse oblike strukturiranja gibanja v bistvu konservativne in omejevalne, njihovi voditelji pa postajajo nujno izolirani in se nagibajo k elitizmu.² Da bi se izognili takim deformacijam, to združenje v svojem pojmovanju participativne demokracije, enakosti, svobode in skupnosti zlasti poudarja nujnost, da vsi člani aktivno sodelujejo pri sprejemanju odločitev, ki vplivajo na vse. V praksi pa ima seveda tako stališče celo vrsto pomanjkljivosti. Večina žensk, ki se vključujejo v te skupine, nima političnih izkustev; zato se pogosto dogaja, da se upirajo sprejetim sklepom, prevzemanju odgovornosti, izpolnjevanju nalog itn. Ker nočejo sodelovati s tradicionalnimi političnimi institucijami, ker odklanjajo spremembe političnih metod za uresničevanje svojih ciljev, te skupine relativno naglo razpadajo na še manjše skupine; v teh pa vztrajajo pri osebni spreminjanju (spreminjanju svoje osebnosti) kot pogoju za politične spremembe. Najbolj znane med temi skupinami so tako imenovane »rap groups«, v katere so včlanjene pretežno mlajše feministke. Namen skupin je v tem, da razpravljajo o osebnih izkustvih in doživetjih. In čeprav so te skupine za članice precej uspela oblika psiho-terapije, se jih večina kaj kmalu razide; ko so namreč s pripovedovanjem in izpovedovanjem izčrpane

¹ Jo Freeman: »Political organization in the feminist movement«, *Acta sociologica*, Vol. 8, No. 2-3, Copenhagen 1975, str. 222-244.

² Daniel C. Kramer: *Participatory Democracy: Developing Ideals of the Political Left*, Schenkman, Cambridge, Mass.

vse dobre strani osveščanja, se pojavi želja po konkretni akciji, tej želji pa te skupine praviloma ne morejo ustreči.³ Po nekaterih ocenah je takih skupin samo v ZDA na tisoče. Delujejo pretežno nepovezano, čeprav med seboj precej komunicirajo prek publikacij, osebnega dopisovanja in z občasnimi obiski. Prav tako naglo kot nastajajo, tudi razpadajo, zato tudi ni sistematične evidence o njihovem številu.

Če govorimo o pomenu njihovega boja za emancipacijo žensk, moramo pri tem omeniti vlogo, ki jo odigravajo sredstva množičnega komuniciranja (zlasti dnevni in revijalni tisk, televizija in radio) pri obveščanju javnosti o teh skupinah. Prav v tem se najbolj jasno izraža objektivno negativni vidik njihovega vztrajanja pri neformalni organizaciji oziroma politični dezorganizaciji. Ker to združenje feminizma — v nekem smislu velja to tudi za celotni sodobni feminizem v Severni Ameriki — nima svojih javnih (političnih) predstavnic, ki bi bile pooblašene, da lahko govorijo v javnosti v imenu feminizma ali vsaj v imenu njegovih večjih skupin, je prepuščeno množičnim občilom, da izbirajo te »predstavnike«. Primeri takih »ustoličenj«, ki sta jih opravila tisk in televizija, so Kate Millets, Gloria Steinem, delno tudi Betty Friedan. Vsak od teh primerov po svoje dokazuje, da so kriteriji, po katerih množična občila izbirajo »vodje« feminizma, v bistvu težnja po senzacionalizmu, ki je vodilo teh medijev v boju za dobiček. To početje je v bistvenem nasprotju z vrednotami feminizma, zato je razumljiva ogorčenost feministk nad ravnanjem množičnih občil. Te »izbire« pa imajo še druge negativne posledice. Zaradi njih prihaja med skupinami in organizacijami do dokajšnje nestrpnosti, še posebej zato, ker vsako »izbiro« presojuje tudi kot željo nekaterih feministk, da bi postale osebno popularne. To slabo vpliva zlasti na najbolj sposobne ženske v skupinah, ki bi morda lahko postale prave voditeljice naprednega gibanja — vendar se umikajo iz bojazni, da bi tudi njim utegnili nalepiti etiketo »elitista«, »zvezde« itn. Najbolj škodljiva posledica izbir, ki jih vsiljuje množična občila, pa je ta, da javnost ocenjuje in primerja celotni feminizem — torej tudi njegove konstruktivnejše in naprednejše dele — z nazoni tistih nekaj žensk, ki so postale »zvezde« in ki po logiki delovanja komercialnih množičnih občil niso združljivi z najbolj naprednimi pojmovanji o emancipaciji žensk.

II

Ne glede na stopnjo organiziranosti in politične osveščenosti raznih struj znotraj sodobnega feminizma pa njihova dejavnost temelji na nekih predpostavkah o družbi oziroma na določenih socio-kulturnih vrednotah. Poznavanje teh temeljnih vrednot pa je najbolj pomembno za razumevanje bistva sodobnega feminizma oziroma — kar je še važnejše — njegove perspektive. Toda preden preidemo k temu vprašanju, moramo opozoriti na to, da se pojavlja v proučevanju socio-kulturnih vrednot za zdaj še vrsta problemov. Čeprav se v družbenih vedah vse pogostejše govori, da so vrednote bistveni elementi družbenega razvoja, je problem definicije vrednot še vedno odprt.⁴ Zato tu uporabljamo delovno definicijo, ki vrednoto opredeljuje kot fenomen človeške

³ Jo Freeman: op. cit. str. 236.

⁴ Arif Tanović: *Vrijednost i vrednovanje*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo 1972, str. 9.

prakse, odnos ocenjevanja človeškega predmetnega sveta; vrednota je vse tisto, kar zadovoljuje potrebe človekovega samo-razvoja v smeri krepitve njegove avtentične biti — ne-vrednota (tj. negativna vrednota) pa je vse tisto, kar omejuje ostvarjanje človeškega bistva. S pojmom socio-kulturnih vrednot označujemo torej vse tisto, kar je dostojno človeške ostvaritve in želja, to so ideali, katere poskušajo in želijo ljudje kot posamezniki in družba kot skupnost doseči. Potemtakem vrednote vplivajo na izbiro ciljev, prav tako pa na samo družbeno akcijo, v kateri poskušajo te cilje uresničiti.⁵ Za ljudi so torej vrednote usmerjevalke pri izbiri in pri uresničevanju njihove družbene vloge. Hkrati so tudi instrumenti družbenega nadzora in pritiska na posameznika, da ravna v skladu z določenim merilom za pravilno vedenje v neki dani družbi. Vrednote se seveda zelo redko pojavljajo v »čistih« oblikah; v vsakem zgodovinskem trenutku so praviloma zmes različnih vrednot in vrednostnih usmeritev, tistih, ki so stvar preteklosti, in tistih, ki šele nastajajo. To pomeni, da vrednote nimajo statične narave, marveč se zaradi svoje dialektične narave, novih spoznanj, političnih sprememb, znanstveno-tehničnih dosežkov in postopne erozije prejšnjih vrednot spreminjajo.⁶

Vir socio-kulturnih vrednot je človeška praksa, se pravi, zunaj človeka ni vrednot. Potemtakem je vsaka vrednota hkrati subjektivna in objektivna, kajti kvaliteta predmeta postane vrednota šele v odnosu do človeka, v zadovoljevanju določene človeške potrebe.⁷ Iz tega izhaja, da je v socialistični družbi temeljna socio-kulturna vrednota človek oziroma vsestranski razvoj osebnosti, ki živi in dela v svobodni človeški skupnosti. Tako pojmovanje je zasnovano na konceptiji človeka kot zavestnega, svobodnega, razumnega, ustvarjalnega družbenega bitja v zgodovinski praksi,⁸ se pravi njegovega generičnega bitja, o katerem govori Marx.⁹

V proučevanju socio-kulturnih vrednot upoštevamo celo vrsto navzočih dihotomij, med katerimi so najvažnejše: individualne — družbene (kolektivne); notranje, se pravi vrednote, ki so same na sebi cilj — instrumentalne, tj. vrednote, ki so sredstvo za doseganje notranjih vrednot; osnovne — izvedene; eksplicitne — implicitne; subjektivne — objektivne itn. Tu sta pomembna zlasti dva momenta.

Prvič, v načelu se individualne in družbene vrednote med seboj določajo; to pomeni, da so prve in druge izredno pomembne, ker so v bistvu neuresničljive, če se ne ostvarjajo vzporedno na obeh ravneh. Družbene vrednote, kot so enakost, svoboda, mir, varnost itn. — in seveda tudi narobe. (Seveda moramo biti pri obravnavanju tovrstnih dihotomij oprezní, saj jih konstruiramo predvsem zaradi praktične potrebe, da bi te kompleksne pojme na podlagi poenostavitve klasificirali zaradi nadaljnjega proučevanja.)

⁵ Joseph H. Fichter: *Sociology*, Chicago Univ. Press, Chicago 1957, str. 301—302.

⁶ Nicholas Rescher: »What is Value Change, A Framework for Research« *Values of the Future*, Baier, Rescher (eds.), New York 1969.

⁷ Opozarjamo, da je problem človeških potreb, t. j., kaj so dejanske človeške potrebe (osnovne in izvedene), kako se zadovoljujejo, eno od doslej najmanj obdelanih področij družbenih znanosti; to seveda omogoča, da mnoge potrebe, ki prevladujejo v današnjem svetu, obravnavajo kot avtentične človeške potrebe — čeprav so morda samo posledica določenega zgodovinskega razvoja, predvsem kapitalističnih proizvodnih odnosov, v katerih so zaradi bolj ali manj omejenih interesov določenih družbenih skupin nekatere potrebe razglasili za občečloveške potrebe.

⁸ Arif Tanović: op. cit., str. 42.

⁹ Karl Marks-Friedrich Engels: *Rani radovi*, Naprijed, Zagreb 1967.

Drugič, v dosedanjem zgodovinskem razvoju družbe je človek spoznaval praviloma odtujeno naravo tako individualnih kot tudi družbenih vrednot, kar se kaže v nepopolnem ostvarjanju človeškega bistva v odnosu do totalitete vrednot in njihove univerzalnosti. Vrednote so bile praviloma parcialne in enostranske; med njimi je dominirala — in še dominira — pretežno ekonomska, materialna sfera vrednot, medtem, ko so duhovne vrednote obravnavali kot sekundarne.¹⁰ Za razumevanje dosedanjega odtujevanja temeljnih vrednot je bistveno, da je vzrok za to v odtujenih proizvodnih odnosih, ki so značilni za družbo na določeni stopnji zgodovinskega razvoja. Ker so bile vse dosedanje družbe razredne družbe, je seveda nujno, da so bili vrednostni sistemi, ki so v njih prevladovali, refleksija temeljnih protislovij in oblik odtujenosti, ki so vladali v sferi materialne proizvodnje, v proizvodnih odnosih, se pravi v eksistencialni osnovi vsakega posameznika in družbe kot celote.

Razumevanje problema človeške odtujenosti, predvsem pa njenih zgodovinskih virov in oblik izražanja, je bistveno (vprašanje) tudi za razumevanje celotne narave in vloge sodobnega feminizma. Žal se bomo lahko le delno in površno dotaknili tega kompleksnega problema. Važno pa je, da opozorimo, da ta sklop problemov obstaja in da ga je treba obravnavati povezano z značilnostmi oziroma z ideologijo, ki vlada v sodobnem feminizmu. Izraz »ideologija« ne uporabljamo samo v pomenu vrste stališč in političnih idealov, s katerimi ocenjujemo dobra in slaba dela glede na njihove posledice, marveč tudi kot splet nazorov o določenem družbenem in političnem okolju. Cilj takega pojmovanja ideologije je tudi, da pojasnjuje konstrukcijo nekega sistema, to, za katere cilje naj se posameznik zavzema, kakšna sredstva in metode naj pri tem uporabi, kakšne bodo posledice takih odločitev za različne družbene skupine glede na njihov status, moč, bogastvo itn.¹¹ Dojemanje prave narave ideologije sodobnega feminizma je prav v tem vidiku izredno pomembno za razumevanje temeljnih kvalitete tega pojava in, kar je še važnejše, za kritično ocenjevanje njegove pomembnosti za nadaljnji razvoj boja za emancipacijo žensk v svetu.

Če se zdaj vprašamo, katere so osnovne, tj. prevladujoče socio-kulturne vrednote sodobnega feminizma, moramo spet ponoviti, da ne govorimo o enovitem pojavu, marveč da gre za vrsto bolj ali manj organiziranih feminističnih skupin. Potemtakem ne moremo govoriti o nekem enotnem sklopu vrednot, na katere bi te skupine prisegale; gre torej za številne bolj ali manj parcialne vrednostne sisteme. Če abstrahiramo te razlike, bi lahko izpostavili teh nekaj sklopov vrednot:

A. Vrednote, ki se nanašajo na delo, zaposlitev, izobrazbo

To je nedvomno problem, ki se najpogosteje omenja v feministični literaturi. Literatura, ki smo jo prebrali, zlasti poudarja te probleme in iz njih izhajajoče obstoječe vrednote:

a) Neenakopraven oziroma tradicionalen odnos staršev in družbenega okolja do deklic v času šolanja, s čimer se bistveno vpliva na izbiro zaposlitve, ki

¹⁰ Arif Tanović: op. cit., str. 44.

¹¹ William E. Connolly: *Politične vede in ideologija*, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1974, str. 9.

je, prav zaradi tega, izbrana glede na nižjo strokovno usposobljenost, ima nižji družbeni ugled in nižje dohodke.

b) Diskriminacija žensk pri plačevanju — za isto delo so ženske po pravilu slabše plačane; to velja zlasti za ženske drugih ras, ki so danes pri dnu lestvice izračunanih poprečnih plač v ZDA. Po podatkih iz leta 1969 je bila poprečna letna plača belega moža 7.164 dolarjev, moškega druge rase 4.528 dolarjev, belke 4.152 dolarjev in ženske druge rase 2.949 dolarjev.¹²

c) Neenakopravnost glede formalnih možnosti, da dosežejo višje funkcije na delovnem mestu; te funkcije so v veliki večini institucij in družb ženskam nedostopne samo zato, ker so ženske.

d) Neenakopraven položaj ženske glede dejanskih možnosti, da se nadalje izpopolnjuje in da doseže boljše delovno mesto; to je posledica tradicionalne delitve dela v družini, v kateri mora ženska opravljati pretežni del hišnih del, vzgajati otroke... itn. (O tem sklopu vrednot glej koreferat S. Mežnarič; objavljen bo v posebni številki *Žene*, Zagreb 1976).

B. Vrednote, ki se nanašajo na zakon, družino in otroke

V tesni zvezi z gornjim sklopom problemov se na tem področju pojavljajo zelo različna mnenja in zahteve: od izjav, da se sodobne feministke ne bojujejo za odpravo družine, marveč terjajo le njeno transformacijo, da bi bila bolj usklajena s sedanjimi življenjskimi razmerami,¹³ pa do najbolj skrajnih pogledov, ki trdijo, da so moški glavni tlačitelji in zato zahtevajo odpravo zakona in družine v klasičnem smislu. Nekatera od teh skrajnih pojmovanj se zavzemajo celo za take nove oblike, ki bi vključevale tudi lezbištvo in podobno. Najbolj trezna razmišljanja opozarjajo, da je sodobna nuklearna družina proizvod specifičnih družbenih razmer. To, da je dobila ta oblika naravo ideologije, poudarjajo nekateri avtorji, ne bi smelo zaslepiti sodobnega človeka pri iskanju možnosti za ostvarjanje novih oblik družinskega življenja, ki bi bile bolj usklajene z zahtevami in razmerami sodobne družbe.¹⁴ Nobe-nega dvoma ni, da družina, ki prevladuje v sodobni kapitalistični družbi (žal velja to tudi za mnoge družine v socialistični družbi), ohranja vrednostni sistem, ki je tipičen za ideologijo individualizma, ki je nastala v obdobju zgodnjega kapitalizma: egoistično pojmovanje svobode in neodvisnosti (pogosto v škodo okolja), osebno izpopolnjevanje, da bi lahko zavladal nad drugimi, brez-obzirno tekmovanje, prestižno-statusna in pogosto neracionalna poraba dobrin itn. Tak vrednostni sistem, poudarjajo avtorice feminizma, je veliko breme tako za starše kot za otroke, saj povzroča najrazličnejše konflikte med ljudmi in v ljudeh samih. Konec koncev pelje tak vrednostni sistem tudi do raznih oblik in stopenj človekove odtujenosti (eden najbolj očitnih primerov je odnos do ostarelih roditeljev v industrijskih deželah). Ko se feministke poskušajo

¹² *Handbook on Women Workers*, Bulletin 294 of the Women's Bureau of the U. S. Department of Labor, Washington, D. C. 20210.

¹³ Gloria Steinem: »What it Would be Like If Women Win«, *Liberation Now!*, Laurel edition, Dell, New York 1971, str. 58.

¹⁴ Deborah Babcox: »The Liberation of Children«, *Liberation Now!*, str. 123.

upreti tem negativnim vplivom na sodobno družino, se jih precejšnje število prizadeva, da bi organizirale dnevno varstvo otrok v smislu naših vrtcev (»day-care«), v katerih bi bili otroci močnejše vključeni v kolektivno življenje.

Kar zadeva vzgojo otrok, je sodobni feminizem opozoril tudi na problematičnost sistema vrednot, ki ga na otroke prenašajo ne le v procesu socializacije v družini, v šoli, marveč vse bolj tudi prek sredstev množičnega komuniciranja, vključno z otroško literaturo, učbeniki itn. Številne raziskave¹⁵ so pokazale, da vzdržujejo sodobna sredstva množičnega obveščanja pretežno konservativen, pogosto pa tudi negativen lik ženske (kar velja tudi za prikazovanje odnosov med spoloma), kar ima v sklopu vseh drugih dejavnikov socializacije (družina, šola, cerkev itn.) močan vpliv na otroka pri oblikovanju njegovega odnosa do življenja. Francoske feministke na čelu s Simone de Beauvoir so posebno pozornost posvetile liku ženske, ki ga prikazujejo otroške knjige. Ugotovile so, da knjige prikazujejo ženske izključno v vlogi stereotipne gospodinje in matere, katere edini življenjski smisel je, da opravlja hišna dela in se prilagaja zahtevam hišnih prebivalcev.¹⁶

Pri obravnavanju vloge sodobnih sredstev množičnega komuniciranja, zlasti tiska, filma in televizije, je večina feministk svoj protest usmerila proti zdajšnjemu prikazovanju ženske v smislu ameriške »Glamour-girl« ali »the-Vogue-look«, ki ženske spreminja v »super« porabnike kupov proizvodov, ki jih industrija vsakodnevno meče na trg, da bi iztržila kar največ dobička. V kritiki takega pojmovanja ženske nekatere sodobne feministke niso ostale na površju: njihova kritika ni usmerjena samo proti deformiranju človeškega bitja, ki ga povzroča vsiljevanje takih navideznih potreb po nepotrebnih proizvodih, kot so na primer lasulje, umetne trepalnice, nohti itn., marveč dajejo stvari tudi določene sociološkopoliitične dimenzije, ko trdijo, da je nekaj nezaslišano grdega na tistih ženskah, ki nosijo dragocena krzna, nakit itn., medtem, ko mnogi ljudje nimajo niti najbolj potrebnih stvari, kot so hrana, obutev, obleka itn. Ena od njih pravi: »Ni take kozmetike, ki bi lahko prikrila tovrstno grdoto.«¹⁷

V ta sklop vrednot sodijo tudi zahteve po legalizaciji splava; ko feministke propagirajo kontracepcijska sredstva, trdijo, da to ne bi smela biti samo stvar žensk, marveč tudi njihovih partnerjev, ter da bi se moral spremeniti tradicionalni način vzgoje mladih o spolnih odnosih. Ta sklop problemov ima osrednje mesto v literaturi feministk, saj se prav v tej sferi človeškega življenja najbolj jasno izražajo nehumani odnosi, ki vladajo v sodobni družbi. Tu prihaja do najostrejših spopadanj med navidezno naprednimi vrednotami o svobodni ljubezni in seksualni revoluciji, ki jo propagirajo sodobna sredstva množičnega komuniciranja v težnji za večjimi profiti — na drugi strani pa stvarne institucije, ki še vedno branijo preživele vrednote klasične družinske skupnosti, ki temelji na lastninskih odnosih med zakoncema ter lastninskih odnosih kot dominantni kategoriji v širši družbi. To področje je zdaj v središču pozornosti feministk; za zdaj bi le težko dali celotno sliko njihovih konceptov, kajti raz-

¹⁵ Symposium on Women in the Mass Media, *Journal of Communication*, Spring 1975, Philadelphia.

¹⁶ »Année de la femme. Non au sexisme, par Simone de Beauvoir«, *Marie-Claire*, april-maj 1975, Paris, str. 187.

¹⁷ Debby D'Amico: »To My White Working-Class Sisters«, *Liberation Now!*, str. 181.

like med njimi so prevelike. Za večino je značilno, da se problema lotevajo površno, v stilu Simone Beauvoir, in se gibljejo na ravni psevdo-psihologističnih, predvsem freudovskih razmišljanj. (O tem sklopu vrednot glej koreferat Gordane Cerjan-Letice; objavljen bo v posebni številki *Žena*, Zagreb 1976.)

C. Vrednote, ki se nanašajo na politično dejavnost

Ta kompleks vrednot je najtežje oceniti, kajti sodobni feminizem je izredno heterogen pojav. Stopnja politične osveščenosti in konkretne organiziranosti se močno razlikuje od skupine do skupine in od združenja do združenja. Na splošno postavlja večina skupin na prvo mesto boj za samoosveščanje, se pravi za osveščanje čim večjega števila žensk glede njihove dosežke podrejenosti in pogosto tudi ponižujoče vloge v družbi. Ker je celotni sedanjí sistem razvitega kapitalizma tako zasnovan, da ne dopušča človeku, posebej ženski, da bi spoznala svoj dejanski položaj — ampak jo sili k temu, da živi v tako imenovani »lažni zavesti«, da je njena vloga bitja drugega razreda povsem v skladu s potrebami družbe in tudi z njenimi potrebami (če pa pride do konflikta v odnosu do drugih, ali v njej sami, jo poučijo, da so vzroki za to v njeni osebni nesposobnosti, da bi se prilagodila družbeni stvarnosti) — pretežni del feministk na najrazličnejše načine spodbuja osveščanje žensk. Sad tega je prava poplava akcij, predvsem za razširjanje literature — od običajnih letakov in šapirografiranih brošur pa do tiskanja antologij in drugih knjig. Po podatkih Susan Rennie in Kirsten Grimsted je obsegala spomladi leta 1973 dejavnost feministk tele akcije: 75—100 publikacij, 15 razmnoževalcev letakov, brošur itn.; umetniške galerije; 12 knjigarn; 4 »co-op« (oblika kooperative) za prikazovanje filmov; več kot 50 posvetovalnic za ženska vprašanja; 10 feminističnih gledaliških skupin; 10 »šol za osvobajanje«; 5 centrov za vprašanja zaposlovanja.¹⁸

Pri tem je zanimivo vprašanje dimenzij tovrstnega boja za osveščanje oz. njegove ideološke naravnosti. Kje iščejo oziroma v čem vidijo posamične skupine osnovne vzroke za stoletno podrejenost žensk? Zdi se, da je prav v tem najbolj kritična točka sodobnega feminizma, kajti glede tega problema se skupine močno razhajajo. Kljub tveganju, da bomo stvari poenostavili, bomo iz tega sklopa izpostavili dva problema, ki se nam zdita prevladujoča. Zagovorniki prve skupine vidijo vzrok za žensko podrejenost izključno v prevladi moških. Čeprav vedo, da ima svoje zgodovinsko poreklo (se pravi, ne obstaja od nekdaj) te prevlade ne povezujejo z osnovnimi družbenoekonomskimi in političnimi determinantami, predvsem z določenimi produkcijskimi odnosi, ki so v zgodovinskem toku enako zaslužjevali moške kot ženske. Nasprotno: v okviru takega lotevanja problema so skupine, ki povsem eksplicitno opozarjajo svoje somišljenice, da žensko vprašanje ni predvsem razredno vprašanje in da bi tako v bistvu razredno gledanje škodovalo nadaljnji emancipaciji žensk. Tako na primer francoske feministke okoli Simone de Beauvoir trdijo, da poskušajo moški prepričati ženske, da je žensko vprašanje predvsem razredno vprašanje, zato, da bi ustvarili razdor med ženskami (ki pripadajo različnim družbenim razredom) ter s tem prikrili tiste komponente,

¹⁸ Jo Freeman: op. cit. str. 236.

ki bi morale združevati ženske v njihovem boju proti njihovemu glavnemu tlačitelju — to pa so moški.¹⁹

Za drugo strujo je značilno prizadevanje, da bi problem podrejenosti žensk proučevali v širšem ekonomskem in družbenem kontekstu, vključno z razrednim vidikom. Skupine, kot so tako imenovane abstraktne socialistke in nekatere druge, ki so vsaj delno marksistično usmerjene, izhajajo v glavnem iz pojmovanj, ki so blizu zgodovinskemu materializmu; poudarjajo, da kapitalistični sistem gospodarjenja in na njem zasnovani sistem institucij izkoriščata tako moške kot ženske. Boj za emancipacijo žensk je potemtakem boj za dezalienacijo človeškega bitja — se pravi moških in žensk, kajti oboji v zdajšnjih razmerah industrijske kapitalistične družbe žive odtujena življenja. Tako pojmovano emancipacijo je možno doseči le z emancipacijo celotnega delavskega razreda, ki je zgodovinski nosilec naprednejših in pravičnejših družbenih odnosov. To pomeni, da se morajo žene vključevati v boj za spreminjanje sedanjih razrednih struktur in razrednih odnosov. Glede tega nekatere feministke navajajo F. Engelsa, zlasti pa njegovo trditev, da je ne glede na status žene v širši družbi njen odnos znotraj družine, odnos do moža, odnos proletarca do buržuja. Ena od bistvenih posledic take razredne delitve v družini je ta, da odvrča moža in ženo, ki sta v družbi oba zatirana, od skupnega boja proti eksploataorskemu razredu, kar slabi moč tega boja.²¹

III

Nobenega dvoma ni, da je sodobni feminizem kljub sedanji neadekvatni politični organiziranosti, koliziji v ciljih in metodah, kljub še vedno neizdelani teoriji, ki bi bila lahko trdna platforma za gibanje, družbeni pojav, ki nosi v sebi nekatere elemente in možnosti, ki bi bile lahko bistveno pomembne za nadaljnji potek človeškega boja za emancipacijo. Upoštevamo sicer številne stranpoti in pogosto ekstremne hipotetične rešitve, do katerih prihajajo nekatere skupine feminizma, vendar smo mnenja, da v končni instanci vendarle gre za boj za uresničenje človeškega bitja, ki je po Marxu v tem, da mora človek uresničiti človeško skupnost svobodnih osebnosti v svobodni družbi. Kot ključno vprašanje se tu postavlja pojmovanje svobode. V proučeni literaturi sodobnega feminizma se pravilno pojmovanje oziroma nerazumevanje človeške svobode pojavlja kot eno najbolj žgočih vprašanj. Ker nimamo namena, da bi se v tem prispevku spuščali v filozofsko razpravo o svobodi, prepuščamo to vprašanje tistim, ki se bodo, upamo, lotili sistematičnega, poglobljenega proučevanja sodobnega feminizma. Tu le opozarjamo na ta vidik, ki je izjemno pomemben za obravnavanje svobode z vidika boja za emancipacijo žensk v razmerah sodobnega kapitalizma: ta problem je z vidika posameznika kot celotne družbe vsebinsko nerešljiv, če ni povezan s temeljnimi pogoji ekonomsko-materialne baze družbe, se pravi, če ne izhaja iz kritike osnovnih protislovij sodobnih produkcijskih odnosov in na njih zasnovanih družbenih institucij. Kot je poudarila Vida Tomšič, so povsem nesprejemljiva pojmo-

¹⁹ Annie et Anne: »Lutte des femmes et revolution«, *Les Temps Modernes*, april-maj 1974, Paris, str. 1941.

²⁰ Glej članek Dušice Seferagić: »Gibanja za osvoboditev žena — zapostavljen problem delavskega gibanja«, *Pregled*, 1973, št. 2-3, Sarajevo.

²¹ Marlene Dixon: »Why Women's Liberation?«, *Liberation Now!*, str. 18.

vanja, da so ženske enotna družbena struktura in da se morajo boriti proti moškim za prerazdelitev pravic in oblasti, pri tem pa pustiti celotni sistem izkoriščanja pri miru in nedotaknjen. Dvojna diskriminacija žensk v kapitalistični družbi terja združitev vseh sil delovnih ljudi obeh spolov, da bi dosegli nov družbeni položaj na podlagi svojega dela in ne na podlagi svojega položaja v družini ali na podlagi zasebne lastnine sredstev za proizvodnjo.²²

Ker človek kot univerzalno bitje čuti potrebo po tem, da se univerzalno potrjuje, je tudi logično, da teži k ostvarjanju človeške skupnosti, ki bo svobodna asociacija svobodnih osebnosti, v kateri bodo vladale take razmere, v katerih bosta tako posameznik kot skupnost ostvarjala svoj vsestranski razvoj, kar pomeni, da bodo posamezniki v svoji osebnosti lahko izražali tudi generično bit svoje vrste. Ta ideal je imanenten, saj izvira iz elementarne potrebe po drugem človeku in po samopotrjevanju.²³ Tako pojmovanje človeških potreb in na njih zasnovanih socio-kulturnih vrednot opozarja na globoko zvezo med individualnimi in družbenimi potrebami in vrednotami (na kar smo že opozorili); hkrati poudarja, da so človekove osnovne potrebe (tu seveda ne mislimo na tako imenovane primarne potrebe) — potreba po drugi osebi, po družbi ter potreba po samopotrjevanju prek ustvarjalnega odnosa do okolja.

Glede na to je izredno pomembno, da razčistimo vprašanje družine in njenega odmika (pogojno rečeno) od sfere proizvodnje v procesu razvijanja kapitalističnega sistema. Važnost tega problema je zlasti očitna, kadar obravnavamo na eni strani družino kot temeljni okvir za zadovoljevanje človekove potrebe po drugi osebi in za ustvarjanje vrednot, ki so s tem povezane, a na drugi strani proizvodno sfero določene družbe kot okvir za zadovoljevanje človekovih potreb po samopotrjevanju in za razvoj vrednot, ki so s tem v zvezi. Zavedamo se tega, da je tako ločevanje samovoljno, poenostavljeno in v nekem smislu tudi netočno. Uporabili smo ga samo zato, da bi poudarili lažnost, se pravi stopnjo odtujenosti, do katere prihaja v pojmovanju človeških potreb in vrednot — v pojmovanju, ki je značilno za pretežni del moških in žensk v razviti kapitalistični družbi in tudi za mnoge feministke. Problem ima zgodovinsko ozadje. Eli Zaretsky²⁴ poudarja, da so se z razvojem kapitalizma proizvodne funkcije, ki jih je opravljala družina, postopno socializirale. Družina je izgubila svojo bistveno identiteto v pomenu proizvodne enote, ki je temeljila na zasebni lastnini. Materialno proizvodnjo v družini — delo gospodinj in mater — so vse manj cenili, ker ni bila več sestavni del blagovne proizvodnje. Hkrati pa je dobila družina nove funkcije v odnosu do zasebnega življenja — bila je najvažnejša institucija, v kateri so iskali osebno srečo, ljubezen in samoizpopolnjevanje. To iskanje, ki je v nekem smislu odražalo »ločevanje« družine od blagovne proizvodnje, so pojmovali kot »osebno« stvar, ki nima domala nobene zveze s kapitalistično organizacijo družbe. Hkrati so zanemarjali pomen in naravno vlogo družine, ki se je vse bolj pojavljala kot glavni porabnik v razviti kapitalistični družbi. Če pojmujeemo to njeno vlogo v glavnem brez povezanosti z osnovnimi zakonitostmi

²² Vida Tomšič: »Jugoslovanska stališča«, *Naši razgledi* (razgledi po svetu), 12. septembra 1975, str. 456.

²³ Arif Tanović: op. cit. str. 57.

²⁴ Eli Zaretsky: »Kapitalizem, družina in osebno življenje«, *Marksizam u svetu*, št. 5-6, 1974, Beograd, str. 143—186.

kapitalističnega sistema, bo ostalo bistvo družine v sodobni družbi še nadalje nerešeno.

Zdi se, da so med drugim prav v tem vzroki za mnoga problematična pojmovanja sodobnih feministk; zato bo treba neizbežno nadaljevati s temeljitim proučevanjem položaja in vloge družine v zgodovini, če hočemo razumeti bistvo sodobnega feminizma. Konec koncev so njihova prizadevanja naravnana k preseganju obstoječega stanja med spoloma in v družbi nasploh. Najvažnejša naloga, ki so se je feministke lotile, je preseganje sedanje ravni zavesti v danih odnosih, po besedah Marxa pa se zavesti ne da spremeniti drugače, kot da spremenimo svet realnih odnosov.²⁵ Ker se ideali in vrednote rojevajo iz prakse in se v njej uresničujejo in ker so kot take vedno komponente prakse spreminjanje sveta in človeka,²⁶ sodimo, da je treba v tej luči ocenjevati tudi feminizem — pri tem pa seveda upoštevati mnoga globlja družbena vprašanja, katerim pa feminizem — vsaj doslej ni dorastel.

²⁵ Karl Marks-Friedrich Engels: *Sveta poročila*, Kultura, Beograd 1959.

²⁶ Arif Tanović: op. cit., str. 59.

DARKO MARIN

Kaj imamo v sistemu obveščanja in česa nimamo?

Uvod

Prevladuje prepričanje, da bi se delegatski odnosi v naši družbi hitreje razvijali, če bi obveščanje resnično prilagodili potrebam delovnih ljudi in občanov. To trditev smo namerno zapisali v samem uvodu zaradi tega, ker se z njo srečujemo malone v vseh razpravah o uresničevanju ustavnih določb v temeljnih organizacijah združenega dela, krajevnih skupnosti, občinah in drugod.

Ta trditev v dobršni meri najbrž drži in z njo ne bi kazalo polemizirati. Zlasti še, ker so nas nanjo z vso resnostjo opozorili tudi na razgovorih, ki so bili v zadnjih mesecih v nekaterih slovenskih občinah, krajevnih skupnostih in organizacijah združenega dela, in slednjič tudi na samem seminarju za delavce v informacijsko-dokumentacijskih centrih, za organizatorje obveščanja in druge, na seminarju, ki se je pred dnevi končal v Podvinu.

Postavlja pa se drugo vprašanje, ki se zdi izredno aktualno in na katero doslej nismo odgovorili. Če to namreč drži, potem še zdaleč ni dovolj znova in znova samo govoriti, da je naše obveščanje pomanjkljivo, temveč moramo sprejeti tudi ustrezne ukrepe, da bi to obveščanje izpopolnili.

Teh ukrepov pa se doslej nismo dovolj resno lotili. Ostali smo v glavnem pri tem, da smo načelno izražali večje ali manjše nezadovoljstvo nad proizvedenimi informacijami, ki velikokrat resnično niso takšne, kakršne bi morale biti. Očitno je torej, da je od tega treba narediti korak naprej. To še posebej zaradi tega, ker bi morali nekatere ugotovitve vnesti tudi v sam srednjeročni načrt razvoja Slovenije do leta 1980. Gre zlasti za tisti del, ki je povezan s samim sistemom in ki ga prav gotovo ni mogoče postaviti v kratkem času.

Tega dela pa seveda ne zahteva samo priprava srednjeročnega načrta razvoja republike, temveč tudi hitrejšo uveljavljanje samoupravnih odnosov na vseh ravneh urejanja družbenih, gospodarskih in kulturnih zadev. Kajti če naša začetna ugotovitev drži, potem se moramo ukrepov za spreminjanje sedanjega stanja v obveščanju resnično nemudoma lotiti.

Zdi se, da bi morali odgovoriti zlasti na tri vprašanja, ki so v središču pozornosti vselej, kadar teče beseda o delegatskem obveščanju:

1. kaj je to celosten družbeni sistem obveščanja in kako naj ga postavimo;
2. kakšna naj bi bila organizacija pretoka informacij;
3. kaj je z vsebino naših informacij.

Gotovo je prav, da najprej odgovorimo na prvo vprašanje, saj je na dlani, da je o tem, kaj je to celosten družbeni sistem obveščanja pri nas, največ nejasnosti. Zdi se, da se srečujemo z dvema pojavoma, ki onemogočata bolj celosten pogled na razrešitev tega vprašanja. Prvi je — rekel bi — tehnični vidik. Gre za pojav, ki bi ga lahko z eno besedo imenovali informatika in ki je našel plodna tla tako rekoč v številnih okoljih, ne samo v Sloveniji, ampak tudi v drugih republikah.

Ta pojav ni nov, saj smo ga opazili že doslej pri raznih avtorjih komunikacijskih modelov v svetu. Ti »modelarji« — grobo rečeno — vidijo rešitev tega problema v tehničnem posodobljanju sistema obveščanja. Informacijo naj bi prek avtomatizacije po najkrajši in najbolj racionalni poti pripeljali do končnih porabnikov. Seveda pa se ta teorija ponavadi ne vpraša, kakšna je vsebina te informacije, kakšen namen naj bi z njo dosegli, kakšna je njena angažiranost in podobno.

Gre pa tudi za statistični pogled na družbeni sistem obveščanja, njegov pomen in cilje. Res je namreč, da se tudi pri nas srečujemo z mnenji, po katerih je vse komunikacijske pretoke informacij mogoče podrediti funkciji statističnega podsistema. Gotovo ne gre zanikati pomena in vloge statistike v obveščanju, saj je jasno, da so numerične informacije pri opredeljevanju za družbene odločitve zelo pomembne, vendar pa je prav tako očitno, da mnoge informacije neposredno ne temeljijo na teh podatkih.

Celo več. Na dlani je, da številna sporočila sploh niso povezana s statističnimi in drugimi sistemi. Zatorej celostnosti družbenega sistema obveščanja z njimi ni mogoče poistiti. Zdi se, da bi morali biti zato pri opredeljevanju družbenega sistema obveščanja mnogo širši, zlasti v našem samoupravnem delegatskem sistemu, ki mora na to področje vnesti vrsto značilnosti, s katerimi se tudi sicer srečujemo v našem družbenopolitičnem življenju.

Celosten družbeni sistem bi lahko razdelili na štiri sestavne dele:

1. statistika,
2. evidenčne službe,
3. informacijsko-dokumentacijski centri,
4. množična občila.

Opravili bi lahko še eno delitev. Rekli bi lahko, da se statistika in evidenčne službe ukvarjajo predvsem z numeričnimi informacijami v družbenem sistemu obveščanja. Množična občila prenašajo verbalne informacije, mimo tega pa gre pri njih še za vrsto drugih značilnosti, zavorlo katerih jih ni mogoče uvrstiti v prvi dve skupini. Posebno mesto v celostnem sistemu imajo informacijsko-dokumentacijski centri, ki jih ne bi mogli uvrstiti samo med prenašalce numeričnih informacij, pa tudi ne samo med prenašalce verbalnih informacij.

Med temi prvinami celostnega družbenega sistema obveščanja so seveda velike kakovostne razlike. Narava posameznih medijev je različna. Opraviti imamo na eni strani s proizvajalci informacij, na drugi z njihovimi prenašalci. Toda kljub vsem različnostim, ki jih je mogoče najti in ki jih nikakor ne kaže zamolčati, pa je vendarle tudi res, da je njihova medsebojna odvisnost izredno velika.

To nam najbolj nazorno potrjuje sama družbena praksa. Zavaljo tega, ker ti sestavni deli med seboj niso dovolj povezani, proizvajamo informacije, ki jih ni mogoče primerjati, ker ne temeljijo na enotnih metodoloških in drugih načelih. S tem pa smo že pri drugem delu vprašanja, ki ga je mogoče pogosto slišati.

Gotovo namreč drži, da v teh prizadevanjih ne gre za to, da bi izdelali nekakšen povsem nov družbeni sistem obveščanja pri nas. Naša naloga je, da to, kar smo bolj ali manj že izdelali, povežemo v celoto in to celoto usposobimo za to, da bo v vsakem družbenem trenutku na vsa tista mesta, na katerih tečejo procesi sporazumevanja, dogovarjanja in odločanja, prenesla usklajene in učinkovite samoupravne informacije.

Morda so zdi na prvi pogled to lahko opravilo, vendar je treba poudariti, da gre za dokaj zahtevno nalogo, ki bo terjala veliko naporov. Na eni strani zaradi tega, ker nam je večkrat še vedno tuja že sama misel, da sestavljajo celosten družbeni sistem obveščanja pravzaprav vsi ti dejavniki. Na drugi strani pa tudi zavaljo tega, ker v republiki za to delo nismo organizirani, saj so ta prizadevanja še vedno vse preveč razdrobljena in nesistematična.

Potrebna je veliko večja učinkovitost

Drugo vprašanje, ki bi ga morali razrešiti, je prav izredno aktualno. Gre za organiziran pretok samoupravnih delegatskih informacij, nekakšno samoupravno institucionalizacijo tega pretoka. To poudarjamo zaradi tega, ker se danes v našem informacijskem prostoru srečujemo z vse preveliko razdrobljenostjo informacij, z razdrobljenostjo, ki nedvomno škoduje samoupravnemu obveščanju.

Tej razdrobljenosti smo pravzaprav priče povsod. V velikih organizacijah združenega dela se s pretokom informacij ukvarjajo danes tajništva samoupravnih organov, uredništva časopisov, kadrovske sektorji, pravne službe in celo marketingi. »Svoje« kanale informiranja imajo družbenopolitične organizacije v teh organizacijah, samoupravni in drugi organi. Na ravni občin ni veliko bolje. Mnogi politični dejavniki, od občinskih skupščin, družbenopolitičnih organizacij, samoupravnih interesnih skupnosti do izvršnih in drugih organov imajo svoje poti komuniciranja. Informacija, ki jo tako prenesejo, ni celostna, ni usklajena in je večkrat močno pomanjkljiva, saj ne zajema pogledov in ocen, ki so jih vsi tisti, ki v procesu dogovarjanja in odločanja sodelujejo, že izrekli in brez katerih se je težko odločiti.

Tisti, ki hoče priti do takšne celotne informacije, se mora naročiti na številne komunikacijske kanale, kar — tega najbrž ni treba posebej poudariti — njegovo družbeno dejavnost izredno otežkoča. Informacije, kakršne se danes pretakajo v našem informacijskem sistemu, z družbenega vidika torej niso dovolj učinkovite, niso dovolj kakovostne, kar nosilce odločanja gotovo ovira pri njihovem samoupravnem delovanju.

Takšne razdrobljenosti informacij pa ne opažamo samo v organizacijah združenega dela in občinah, temveč bolj ali manj tudi na vseh drugih ravneh. Organizacijo pretoka informacij bi morali začeti postavljati v temeljnih organizacijah združenega dela in krajevnih skupnostih. Najbrž bi sistem obveščanja v organizacijah dela morali izpeljati vse od samoupravnih delovnih skupin, v katerih bi se morali pretakati obe informaciji: interna, samoupravna

in druga — delegatska, za katero doslej ponavadi prave poti od delovnega človeka navzgor in v nasprotni smeri sploh nismo našli.

Iz samoupravnih delovnih skupin bi informacije prek zborov delovnih ljudi in temeljnih organizacij združenega dela tekle do informacijsko-dokumentacijskih centrov v organizacijah združenega dela. (Gre za informacijsko-dokumentacijske centre v delavskem sistemu. Poleg njih poznamo znanstvene, strokovne informacijsko-dokumentacijske službe, katerih vloga pa tukaj ni omenjena.) Ti centri bi v samoupravnem delegatskem sistemu opravljali tri naloge:

1. zbirali bi informacije, ki so pomembne za to, da se delovni ljudje lahko opredelijo za neko družbeno odločitev;
2. informacije bi urejali po enotnem klasifikacijskem sistemu;
3. prenašali bi jih samoupravnim delovnim skupinam, samoupravnim organom, družbenopolitičnim organizacijam in drugim dejavnikom v organizacijah združenega dela, na drugi strani pa informacijsko-dokumentacijskim centrom v občinah.

Na ta način bi dosegli vrsto prednosti. Ves sistem obveščanja v organizacijah družbenega dela bi povežali, ga med seboj uskladili in ga usposobili za učinkovit pretok pogledov, stališč in ocen delovnih ljudi. Navezali bi nujen stik samoupravljalcev z dogajanjem v organizaciji združenega dela, na drugi strani pa tudi s širšimi organizmi v družbi. Kajti na dlani je, da se potrebe in interesi zaposlenih ne končajo med tovarniškimi zidovi, temveč v veliko širšem družbenem prostoru.

Informacijsko-dokumentacijski centri v organizacijah združenega dela bi bili neposredno povezani s podobnimi centri v občinah, ki bi prav tako povezovali vse zdaj bolj ali manj razdrobljene pretoke informacij. Njihova bistvena naloga bi bila, da zbrana sporočila posredujejo prek množičnih občil, informacijskih centrov v organizacijah združenega dela in na druge načine do slehernega občana.

Ne gre potemtakem za nikakršno dodatno kopičenje gradiv, kakor nekateri menijo, za nikakršno ustanavljanje novih arhivov. Teh imamo dovolj. Pač pa za medij, ki bi povezoval družbeno, samoupravno informacijo na enem mestu in ki bi to informacijo po najkrajši poti prenašal na vsa tista mesta, na katerih tečejo procesi sporazumevanja, družbenega dogovarjanja in odločanja. Centri ne bi smeli biti sami sebi namen. Tistih informacij, ki jih ne bi prenesli samoupravnim in delegatskim organizmom v družbi, naj ne bi zbirali. Zato bi morali biti tudi proti vsakemu licitiranju o večjem ali manjšem izkoristku informacij v teh centrih.

To kaže posebej poudariti. Seveda to ne pomeni, da bi se morala informativna dejavnost centrov začeti in končati z izdajanjem delegatskih biltenov. To bi bilo oženje teh nalog informacijsko-dokumentacijskih centrov, njihovo poenostavljanje. Za posredovanje samoupravnih in delegatskih informacij bi morali uporabiti vse oblike in poti komuniciranja, ki smo jih v naši družbi že zgradili in ki jih po splošnih ocenah ni tako malo. Ne gre torej za nikakršno prevzemanje nalog, ki jih v celovitem družbenem sistemu obveščanja morajo opravljati drugi dejavniki, temveč za dograditev tega sistema, za izpopolnitev vrzeli, ki je bila doslej močno opazna.

Če informativno dejavnost centrov tako razumemo, potem je tudi povsem na dlani, da bi morala biti njihova povezanost s sredstvi javnega obveščanja

izredno tesna, saj bo komunikacija med njimi tako rekoč vsakodnevna. Zelo tesna bi morala biti njihova vez z organizacijami združenega dela, s krajevnimi skupnostmi itn. Stalna komunikacija bo potrebna tudi med centri samimi, ki bodo morali biti povezani v enotno regionalno mrežo, segajočo vse od teh služb v združenem delu pa do informacijsko-dokumentacijskega centra v federaciji.

Očitno je, da bi delegatske informacije v dvosmernem pretoku le tako lahko prišle na vsa mesta, na katerih delovni ljudje sprejemajo družbeno pomembne odločitve; da bi bil ta organizirani pretok enoten in učinkovitejši od sedanjega. (Pretok informacij je seveda še več, začnši od medosebnega komuniciranja, komuniciranja v ožjih ali širših neformalnih skupinah itn., vendar o njih na teh mestih ne govorimo.) Vse to pa bi nedvomno vplivalo na samo kakovost proizvedenih informacij. Prišli bi do bolj celostnih delegatskih sporočil, ki bi upoštevala vsa mnenja, stališča in ocene, izražene v procesih dogovarjanja in sporazumevanja.

Rečeno je bilo, naj bi informacijsko-dokumentacijske centre oblikovali tudi v večjih krajevnih skupnostih. Razgovori so pokazali, da bi bilo ta predlog v tem trenutku najbrž najtežje uresničiti, ker za to marsikje ni realnih pogojev. Za to pa bi v teh skupnostih kazalo ustanoviti informativne skupine, ki bi že zdaj povezovala ponekod dokaj razgibano informativno dejavnost, na drugi strani pa najrazličnejše informacije s pomočjo lokalnih in drugih medijev prenašale delovnim ljudem in občanom.

Ta prizadevanja bi lahko vodila do monopolov nad samoupravnimi informacijami in do pojavov, ki bi nam morali biti tuji. To bojazen je ponekod že slišati in najbrž ni tako neupravičena. Da bi se temu izognili, je nujno, da informacijsko-dokumentacijske centre ustanovijo vsi družbeni dejavniki na določeni ravni, predvsem pa samoupravni organi, družbenopolitične skupnosti, družbenopolitične organizacije in samoupravne interesne skupnosti. Na njih je tudi, da bdijo nad delom teh centrov, usmerjajo njihovo delovanje in sprejemajo ustrezne ukrepe.

To je pomembno poudariti, saj je znano, da so v nekaterih organizacijah združenega dela informacije še vedno v rokah vodilnih strokovnjakov in drugih ljudi in da je vpliv delavcev na oblikovanje teh informacij izredno majhen. Praviloma smo tem pojavom priče tam, kjer so samoupravni odnosi slabo razviti in kjer veliko samoupravnih in drugih informacij razglašajo enostavno za poslovno skrivnost. Seveda bi bilo zmotno misliti, da so ti pojavi samo v družbenem delu. Poskuse, da bi prilagodili informacije interesom določenih skupin, ne pa celotne samoupravne družbe, je mogoče opaziti tudi drugod. Prav zato se zdi, da je izredno pomembno, da zagotovimo širok vpliv delovnih ljudi prek samoupravnih organov, družbenopolitičnih organizacij in skupnosti na oblikovanje politike v teh centrih.

S takim organiziranim pretokom samoupravnih delegatskih informacij bi rešili vrsto vprašanj, ki se zastavljajo v sedanjem obdobju uresničevanja samoupravnih odnosov. Morda nas bo njihova aktualnost primorala, da poenotimo stališča do teh vprašanj in da hitreje uresničimo sklepe, ki jih je sprejela slovenska skupščina aprila leta 1975, ko je razpravljala o delegatskem obveščanju in oblikovanju informacijsko-dokumentacijskih centrov v večjih organizacijah združenega dela, občinah in na ravni republike.

Seveda pa se moramo povsem jasno zavedati, da s samim sistemom, pa če ga bodo še tako dobra zgradili, problemov ne bodo odstranili, vse dokler samoupravnim odnosom ne bodo prilagodili tudi same vsebine delegatskih informacij. Zdi se, da je to tretje vprašanje najpomembnejše in da se bomo morali z njim najdlje ukvarjati.

Rekli bi lahko, da smo v tem trenutku priče štirim pomanjklivostim, za voljo katerih naše informacije praviloma še niso takšne, kakršne bi v delegatskem sistemu morale biti:

1. Moti preobsežnost gradiv, ki jih posredujemo delovnim ljudem in občanom. Res je, da so marsikje zgubili pravo mero za količino teh informacij. Srečujemo se s pravimi gorami papirja, ki delegatov ne morejo angažirati, da bi se dejavno vključevali v družbeni proces. Verjetno se dogaja prav nasprotno. Do pasivizacije, ki jo je ponekod opaziti, prihaja najbrž prav zaradi tega, ker popisanege papirja ljudje enostavno niso sposobni prebrati, kaj šele, da bi ga podrobneje proučili.

Ne kaže pretiravati. Gotovo to ne velja v vseh primerih, toda pojav je izredno pogost. Očitno je, da nujna količinska selekcija teh sporočil, zaradi katere vsebina informacij ne bi smela biti siromašnejša. Nasprotno: v njih bi morali odgovoriti na vsa bistvena vprašanja, brez katerih ni dobrega odločanja in na katere danes pogosto kljub obsežnosti gradiv ne odgovorimo. Gre torej za količinsko in ne za vsebinsko selekcijo, in drugič, za samoupravno selekcijo informacij. Zelo slabo bi namreč bilo, če bi to delo v imenu samoupravljanja opravljali tisti, ki ne kažejo prevelike vneme za to, da bi delovni ljudje resnično postali nosilci vseh pomembnejših odločitev.

2. Informacije so velikokrat hudo zapletene. Res je, da predlagatelji zakonskih in drugih besedil, strokovni sodelavci samoupravnih interesnih skupnosti itn., pišejo v težko razumljivem jeziku.

Dogaja se, da gradivo težko razberejo celo strokovnjaki, kaj šele tisti, ki nimajo ustrezne strokovne in druge izobrazbe. V nekaterih organizacijah združenega dela, kjer so delegati prepuščeni zgolj samim sebi, so začeli razmišljati o vključevanju vodilnih in drugih strokovnih sodelavcev v delegatski sistem, ker menijo, da bi z avtorji zapletenega jezika edino oni bili sposobni kolikor toliko kakovostno odločati.

Taki primeri, ki so precej drastični, čeravno niso tako osamljeni, kot morda mislimo, nas opozarjajo, da je razne izvršne in upravne organe, strokovne službe samoupravnih interesnih skupnosti in druge potrebno čimprej usposobiti, da bodo pisali povzetke, kratke jedrnate informacije, ki bodo na razumljiv način povedati tisto, kar besedila, polna tujk, pomenskih nesmislov, zapletenih stavčnih konstrukcij in podobnega, nikoli ne morejo povedati.

Najbrž povsem drži, da se tisti, ki popišejo danes največ papirja, marsikje bolj ali manj še obnašajo tako, kot so se obnašali tedaj, ko so informacije pisali le za ozke strokovne in druge kroge, ter morda še za profesionalne poslance. Res je, da zahteva takšna preusmeritev dela teh organov izredno velikih naporov. Res je tudi, da so določeni premiki že opazni, toda vse to je še daleč od tistega, kar bi na tem področju morali storiti.

Za to, da se viri informacij sami usposobijo za pisanje povzetkov, bi se morali zavzemati v vseh okoljih. Ponekod se je sicer zakoreninila misel, da

bi sekundarna gradiva lahko pripravljali v informacijsko-dokumentacijskih centrih, vendar se zdi to docela nerealno. Tega dela ti centri — pa najbrž tudi nihče drug — ne morejo prevzeti nase, saj bi potem motali zaposliti v njih celo vrsto strokovnih in drugih ljudi. Najbrž bi bilo prav, če bi to dilemo, ki jo je tu in tam doslej vendarle bilo opaziti, čimprej razrešili in zahtevali od predlagateljev raznih besedil, da take delegatske informacije čimprej začnejo pripravljati.

3. Kljub preobsežnim gradivom, s katerimi imamo danes opraviti, pa velikokrat ni mogoče govoriti tudi o popolni samoupravni informaciji. Ko to poudarimo, mislimo na mnoge informacije, ki so vsemu navkljub pomankljive, saj ne odgovorijo na najosnovnejša vprašanja. Velikokrat iz informacije sploh ni mogoče razbrati, zakaj predlagamo neko odločitev. Ne povemo, kako smo ta vprašanja urejali poprej in kaj je torej zdaj narobe.

Najpogosteje tudi ne povemo, kakšne bodo materialne posledice, če neki družbeni ukrep sprejmemo, in kakšne bodo posledice, če ga ne sprejmemo. Vse to pa je izredno pomembno, saj si brez tega ni mogoče predstavljati posledic, ki jih bomo s tem, da sprejmemo takšno ali drugačno informacijo, povzročili.

Ponavadi se izognemo tudi naštevanju, kakšne pripombe so bile izrečene v dotedanjem procesu sporazumevanja in dogovarjanja, tako da največkrat sploh ne vemo, kaj o informaciji mislijo drugi dejavniki v naši družbi. Dobimo samo gradivo predlagatelja in še to največkrat ne dopušča nikakršnih bistvenih sprememb, saj so primeri, ko ga dajejo v alternativah, izredno redki.

4. Vsebinsko tako pripravljene informacije posredujemo velikokrat tik pred sprejemom družbene odločitve. Kaj to pomeni, si ni težko predstavljati, saj v takih primerih enostavno ni časa za pregledavo gradiva, kaj šele za širše samoupravno posvetovanje z vsemi tistimi, katerih mnenja, predloge in stališča bi pri odločitvah morali upoštevati. Zavaljo tega je nujno, da povsod uvedemo večfazen postopek sprejemanja odločitev.

Morda je to slišati nekoliko preveč mehanično, vendar je edino sprejemljivo. Ko govorimo o prihodnjih zakonih, je prav, da se npr. delovni ljudje prvič srečajo že s predlogom za izdajo nekega zakona. Da že takrat povedo o njem svoje mnenje. Da že takrat povedo, če je takšen zakon sploh potreben in kaj naj pravzaprav ureja.

Drugič (če je seveda prestal prvo preiskušnjo) bi se morali srečati z njim ob razpravi o osnutku zakona. V tej fazi sprejemanja prihodnje odločitve bi morali organizirati najširšo razpravo. Seznaniti z njim tudi tiste, ki dotlej niso imeli priložnosti sodelovati v njegovem snovanju.

V tretji fazi, v postopku samega sprejemanja, bi tak zakon izpopolnjevali samo še z dopolnili. V tej zadnji stopnji soočenja z njim bi vanj vnesli samo še to, kar smo poprej morda kljub širokim razpravam spregledali in kar je morda prinesel s seboj čas, ki je potekel od razprav v poprejšnji fazi.

Če bi tako ravnali z vsako informacijo, na podlagi katere bomo v postopku sporazumevanja in dogovarjanja sprejeli v prihodnosti neko odločitev, bi resnično dosegli, da bi v tem procesu sodelovali vsi delovni ljudje in občani. Taka odločitev bi bila vsestransko družbeno pretehtana. Zanj tudi ne bi bilo vprašanja, ali jo je — ko je bila sprejeta — potrebno uresničiti ali ne.

Na dlani je, da teh vprašanj ne bo mogoče uresničiti čez noč in da bi bila vsaka nestrpnost prej škodljiva kot koristna. To bi pri teh razmerah nujno morali upoštevati. Hkrati pa bi vendarle morali storiti vse, da se kar se da učinkovito organiziramo za izvedbo teh nalog, ki so gotovo izjemno pomembne, in da se v ta prizadevanja vključijo vsi samoupravni in drugi dejavniki v družbi. Zdi se namreč, da bo samo tako mogoče doseči cilj, ki smo si ga zastavili in z uresničitvijo katerega bi bržčas res veliko prispevali k hitrejšemu uresničevanju samoupravnih delegatskih odnosov.

Razpravo o teh vprašanjih pa bo nedvomno potrebno še poglobiti. Spregovoriti bo treba tudi o večji delegatski naravnosti tiska, radia in televizije, njihovem hitrejšem vključevanju v snovanje prvih samoupravnih pobud in predlogov. Jasneje bomo morali opredeliti položaj glasil organizacij družbenega dela, odgovoriti na vprašanje, kaj je s posebnimi delegatskimi publikacijami, ki se v zadnjem obdobju porajajo v našem informacijskem prostoru.

Marsikaj bo treba doreči še o organizaciji pretoka informacij, zlasti pa o informacijsko-dokumentacijskih centrih v delegatskem sistemu, ki nedvomno vnašajo v naš informacijski sistem vrsto novosti. Naš tokratni namen ni bil, da odgovorimo na vsa ta vprašanja, marveč da spodbudimo razmišljanja, ki bi tekla v tej smeri in ki bi ob soočenju raznih alternativ omogočila, da se dokopljemo do najustreznejših družbenih rešitev.

MOJCA MURKO

Aktualna vprašanja v politiki »popuščanja napetosti«

Nekateri pojmi mednarodnega političnega jezika so se v daljšem času uporabe tako usidrali v zavest, da so ostali nespremenjeni kljub poznejšim dogodkom, ki so nujno morali vplivati na njihovo vsebino in pomen. Zaradi pogostote so se celo obrabili v tem smislu, da smo pozabili na njihov prvotni pomen; ta je označeval proces v mednarodnem dogajanju, ne pa dokončno mednarodno situacijo.

Zdi se zato, da je večina nesporazumov, ki so izšli iz preozkega razlaganja pojma »popuščanja napetosti« (détente), posledica statičnega ocenjevanja nekega političnega pojma, ki je po svoji naravi dinamičen in ki že z izrazom samim nakazuje omejitve svoje vsebine. »Popuščanje napetosti« je nastalo kot okvirna taktična, deloma pa tudi doktrinarna zamenjava za »napetost« in za konfrontacijo med dvema najmočnejšima državama na svetu in voditeljicama idejne razdelitve sveta. Beseda ni zbujala vtisa o nedokončnosti (popustiti napetost pomeni odlepit se od neke skrajnosti na krivulji mogočih odnosov, toda še vedno vzdrževati določeno raven napetosti), niti o natančnosti področja, ki

naj bi ga pokrila, ali o časovni predvidljivosti. Hkrati so mednarodni politični okviri, v katerih se je »détente« pojavila, govorili tudi že o skrajni meji v procesu zmanjševanja napetosti; obe strani sta s popuščanjem napetosti razumeli obliko miroljubne koeksistence med dvema idejnima sistemoma, kar ne bi moglo vplivati na naravo ideološke konfrontacije.¹ In ker je ideološka konfrontacija hkrati podlaga za utemeljevanje hegemonističnih teženj na vplivnih področjih, je bilo naravno pričakovati neposredno zvezo med dogajanjem na obeh ravneh; popuščanje napetosti je bilo zaželeno dotlej, dokler dogodki v stvarnem uravnoteževanju koristi niso posegli v ideološko ravnotežje.²

Glede na naravo konfrontacije v času hladne vojne je bilo razumljivo, da je proces »popuščanja napetosti« zajel v prvi vrsti Združene države Amerike in Sovjetsko zvezo in da je bil v svetovnem merilu odvisen od uspešnosti urejanja njunih odnosov. Toda zmanjšanje napetosti blokovskega porekla je mednarodne razmere spremenilo v taki meri, da je »détente« zajela široka področja mednarodnih odnosov in odprla možnost za emancipacijo držav, ko so bile dotlej zaradi objektivnih razmer vkovane v delitev po svetovni idejni ločnici in je s tem nelogično trgala svetovni proces integracije sredstev, prizadevanj in znanja. »Popuščanje napetosti« je s tem zgubilo pomen dvostranskih odnosov in je, paradoksnost morda, v resnici rabilo ustvarjanju tistih novih mednarodnih odnosov, o katerih je govorilo skupno sporočilo s sestanka na vrhu leta 1972; le-ta je veljal za uradni konec vojne in za začetek obdobja miroljubnega soočenja z osnov moči ob hkratnih obljubah, da bo razumno ocenjevanje posledic ravnotežja prispevalo k demokratizaciji mednarodnih odnosov.³

V času nastajanja politike, ki je bila videti nadvse logična in glede na potrebe obeh strani (preprečenje jedrskega spopada, nesmiselnost nadaljnega kopičenja orožja, potreba po kooperaciji v reševanju rastočega števila vprašanj) tudi verjetna napoved trajnega zasuka v odnosih med državami, so »détente« širokosrčno optimistično šteli za nujnost in za edino alternativo splošni pogubi. Po obdobju dolgoletne konfrontacije, ki ni prinesla odločilne prednosti nobeni strani, škodovala pa je procesu naravnega povezovanja mednarodne skupnosti, se je morda zdelo, da je svet dobil podobo, ki jo je v nekem razumnem obdobju mogoče šteti za trajno. Kljub temu, da je sama doktrina o »détente«, ki je nastajala na številnih srečanjih, predvidevala posledice za mednarodne odnose, je vendarle štela nekatera dejstva za dokončna in za konstitutivni pogoj

¹ Koeksistenca je samo specifična oblika razrednega boja na mednarodni ravni, oblika, ki izključuje vojno, toda ne odpravlja osnovnega antagonizma, pa tudi ne konfrontacije na področju ideologije, ki iz tega izhaja... « Tribuna ludu, Varšava, cit. po Politiki, Beograd, 5. februar 1976.

»Nismo nevtralni v boju med svobodo in tiranijo. Zavedamo se, da imamo opraviti z želami z nasprotno ideologijo in z nasprotnimi vrednotami.« Govor H. Kissingerja v St. Louisu 12. 5. 1975, cit. po Europa-Archiv, 10. 7. 1975/št. 13, D 333.

² Nobena država naj ne misli, da Amerike v prihodnje ne bo zanimalo pošiljanje ekspedicijskih sil in obsežno preskrbovanje manjšinskih vlad z orožjem, posebej še, kadar gre za zahodno poloblo... « — Govor H. Kissingerja v San Franciscu 4. febr. 1975.

»Buržoazni svet s tem, da se poslužuje ideološke infiltracije, čeprav neuspešno, vztrajno poskuša oslabil našo enotnost in izpodriniti matico socializma zdaj v eni, zdaj v drugi bratski državi.« — Govor L. Brežnjeva na 7. kongresu PURP, cit. po Politiki, 10. dec. 1975.

³ »Sovjetska zveza in ZDA... ne zahtevata zase posebnih pravic in prednosti v reševanju svetovnih vprašanj in tega ne priznavata niti drugim... Priznavata suvereno enakost vsem državam.« — Deklaracija o osnovnih načelih v odnosih med SZ in ZDA, cit. po Teoriji in praksi 6-7/1972, str. 1056.

odvijanja procesa »popuščanja napetosti«. Iz ponavljajočih se izjav vodilnih državnikov Združenih držav Amerike in Sovjetske zveze je bila razvidna želja, da se v procesu uresničevanja »détente« mednarodno legalizirajo povojni dogovori o delitvi vplivnih območij in da se »popuška napetost« glede na položaj, ki je veljal v času spoznanja o nesmotrnosti konfrontacije (torej glede na realni vpliv obeh velikih sil v posameznih delih sveta). Predvidene široke spremembe in tudi demokratizacija mednarodnih odnosov so bile v tistem času videti take, da so ustrezale načelnemu sporazumu o izhodiščih »popuščanja napetosti« (ravnotežje, spoštovanje obveznosti, nevmešavanje v zadeve druge velike sile, ostajanje v okvirih lastnega vplivnega območja); to pomeni, da sta sili verjetno sodili, da jima njuna prevladujoča dejanska moč dovoljuje nenehno nadzorovati spremembe v mednarodnih odnosih in jih sproti usklajevati z ravniho njunih dvostranskih odnosov.⁴ Svet zunaj njiju je dobil vlogo objektov, ki naj bi bili v vsakem času pripravljeni na kooperacijo na načelih, ki bi bila pač tisti hip koristna v odnosih med Združenimi državami Amerike in Sovjetsko zvezo. V začetnem obdobju je bilo videti naravno, da je tisto, kar je dobro za veliki sili, dobro in koristno tudi za preostali svet. Nevarnosti hegemonističnega dvojnega načina urejanja mednarodnih odnosov, nevarnosti na katere so opozarjale nekatere države z večjo stopnjo samostojnosti v zunanji politiki, v bistvu niso bile v tem, da bi poslej dve sili skupaj vodili svet (ker bi za tak posel morali izdelati mnogo natančnejša izhodišča, kot pa sta jih bili v stanju idejne konfrontacije sposobni in voljni izdelati; šlo je za to, da sta procese v mednarodnih odnosih, ki jih okvirno imenujemo demokratizacija, zožili tako, da jih je bilo mogoče razumeti zgolj v zvezi z njima in zgolj s stališč njunih posamičnih interesov. To je med drugim pomenilo, da sta postavili mejo »popuščanju napetosti« in sta zaradi narave svojih odnosov (»miroljubne konfrontacije«) vnaprej določili tudi okvirni dovoljeni obseg različnih gibanj, ki bi zrasla iz sproščenih mednarodnih odnosov, toda brez njenega sodelovanja. Krize, ki bi nastajale v odnosih med njima, bi bile hkrati tudi krize v svetovnih mednarodnih odnosih in zastoji v njunem procesu sporazumevanja bi se morali avtomatično prenašati na druga področja.

»Détente« je izhajala iz ravnotežja moči, ki je praktična posledica tistega teoretičnega pogleda na naravo mednarodnih odnosov, ki postavlja moč (in uporabo sile) za osnovno gibalno urejene mednarodne skupnosti. Glede na to je veljala predpostavka, da se mednarodni položaj ne bi smel spremeniti v korist ene strani; zato je tak sistem zagotavljanja miru vračunal občasna nesoglasja o posameznostih in krize v presoji o tem, ali ni ena stran pridobila enostransko korist. Nezaupanje v namene nasprotnika je uveljavil kot svoj konstitutivni element.⁵

V začetku je sistem »popuščanja napetosti« kot trajna oblika mednarodnih odnosov v razmerah dveh različnih družbenoekonomskih sistemov slonel na nadaljnji predpostavki, da je ravnotežje moči doseženo, da ga je mogoče ohran-

⁴ »... moramo uporabiti naš vpliv, da bi preprečili vojno. Naš cilj mora biti usmerjen v preprečevanje agresije v drugih delih sveta, posebno med tistimi majhnimi državami, ki smo zanje vzor in vodstvo.« — Govor R. Nixona na moskovski televiziji 28. maja 1972.

⁵ »Učinkovitost pri sporazumevanju in sklepanju zavezništov, ki bodo rabila miru, ima nedvomno velik pomen.« — Izjava N. Kosigina 23. maja 1972, Teorija in praksa, cit. šte. str. 1057.

⁶ »Rast sovjetske gospodarske in vojaške moči je pripeljala do resnične strateške izenačenosti. Mi ne moremo zaustaviti razvoja te rasti, moramo pa ustvariti nasprotno moč in prepre-

niti s sistemom natančnih dogovorov o oboroževanju in ga tudi nadzorovati; iz tega je rasla zavest o sposobnosti obvladovanja vseh področij mednarodne politike, ki bi lahko imela potencialno vrednost v odnosih med supersilama. Ta smer zagotavljanja »miru in reda« ni več dovoljevala neomejene demokratizacije mednarodnih odnosov in večje veljave drugih subjektov. Končni cilj je bilo mogoče doseči z utrjevanjem pristojnosti velikih sil na splošno in z utrjevanjem blokovske discipline posebej.⁶

Pogosto se zgodi, da pobudniki dolgoročnih premikov v mednarodnem življenju ne morejo predvideti vseh posledic, ker dobijo spremembe svojo logiko in svoje zakonitosti. Dejstva tudi v primeru »popuščanja napetosti« govorijo o tem, da so v njegovem okviru nastali procesi, ki so zgodovinsko utemeljena emancipacijska gibanja povezali v skupne težnje človeštva za prihodnost. To so, na primer, težnje k oblikovanju pravičnega svetovnega gospodarskega sistema, težnje k samoodločbi in neodvisnosti, odpor proti vsem oblikam izkoriščanja in hegemonije. Omenjene prvine so preskočile preozke možnosti »popuščanja napetosti«, ki naj bi ga, skladno s svojimi dolgoročnimi koristmi, usmerjali veliki sili v dobro preostalega sveta.

Upravičeno se zdi vprašanje, ali imata veliki sili možnosti, da demokratična gibanja, za katera nista dali neposrednih pobud, zaustavita, spremenita in vrneta v prvotne pomenske okvire. Glede na moč, ki jo ima na voljo sleherna izmed njiju, bi to bilo teoretično mogoče. Glede na raznovrstnost premikov pa bi za tako skupno akcijo potrebovali popolno enotnost nastopanja in popolno doslednost, kar zadeva načelne večje pristojnosti velikih sil v reševanju sporov. Ker pa temelji sistem na ravnotežju, ki ga je treba vzdrževati (vanj sodi tudi odnos do premikov na področjih zunaj njunih neposrednih interesov), take enotnosti niti teoretično ni mogoče pričakovati. Razvoj gre v smer, ko se pravila vzajemnih odnosov vse bolj izpopolnjujejo in obstajajo predlogi za bolj natančno porazdelitev pristojnosti in dolžnosti, toda nobena ne more opustiti dolžnosti voditeljic idejnih taborov.⁷ Z drugimi besedami, narava premikov, ki so nastali po obdobju hladne vojne in jih zajemamo z okvirnim izrazom demokratizacija mednarodnih odnosov, je tako ideološka, da nujno posega v bistvo odnosov med silama. O prvinskih narodnostnih, osvobodilnih in protihegemo-

čiti usmeritev sovjetske moči v ekspanzionistične cilje. — H. Kissinger, Govor v Dallasu, 22. marca 1976., Ameriški bilten Beograd.

⁶ »Dokler obstaja NATO in še ni bilo učinkovitih razorožitvenih prizadevanj, se zdi državam Varšavske zveze potrebno krepiti svojo obrambno sposobnost in razvijati tesno sodelovanje v tej smeri.« — Sporočilo o posvetovanju Varšavske zveze, cit. po Deutsche Aussenpolitik, Berlin, 11/1975, str. 1646.

⁷ »Čeprav sta Sovjetska zveza in Združene države Amerike storili pomembne korake za ureditev njihuna tekmovanja, ostaja vprašanje lokalnih konfliktov... Nimamo zagotovil, da se določeni lokalni spori ne bodo izmuznili nadzorstvu. Odgovorni smo za preprečevanje takih kriz...« H. Kissinger, poročilo senatnemu odboru za zunanje zadeve, 16. marca 1976, Ameriški bilten.

»Jalta ostaja zgodovinski kažipot miru in tedaj doseženi sporazumi so vzorec za sodelovanje med socialističnimi in kapitalističnimi deželami.« — Pravda, Moskva, 11. februarja 1975.

⁷ »Kaj daje sovjetski zunanji politiki njeno prevladujočo moč? Ne samo to, da je za njo moč... Bistvo je v tem, da je naša politika izraz naše družbene ureditve, ki je najbolj miroljubna ureditev v zgodovini.« — A. Gromiko na 24. kongresu KP SZ, cit. po Deutsche Aussenpolitik, cit. štev. str. 1695.

»Naš moralni vpliv... naša demokratična načela še vedno milijoni po vsem svetu bolj cenijo, kot mislimo, toda boriti se moramo z ideologijami, ki si zastavljajo napredne cilje, pa jih poskušajo doseči z nasilnimi metodami.« — H. Kissinger, Govor pred senatnim odborom.

nističnih gibanjih ni mogoče sklepati vnaprejšnjih sporazumov in delitev po blokovski ločnici je zanje prav tako ozka, kot je nesmiselna. Razdelitev sveta na dva dela vrednot, ki ju je mogoče geografsko locirati, je postala s tem neustrezna, celo če upoštevamo sredstva, ki jih imata veliki sili na voljo za uveljavljanje te delitve. V takem razvoju »popuščanje napetosti« zgublja pomen ozke interpretacije odnosov med silama; najbrž bi morali v tem iskati odgovor na vprašanje, zakaj je v zadnjih kriznih situacijah prišlo le do vzajemnega obtoževanja, groženj, ne pa do intervencij na spornih območjih. Tako imenovana »marginalna področja« (na robu vplivnih območij) so sicer postala predmet pogovorov, vendar pa je večina teh področij imela take specifičnosti, da jih ni bilo mogoče povezati z načrtnim delovanjem ene izmed velikih sil.⁸

Sistem mednarodnih odnosov, ki temelji na predpostavki o nujnosti izenačene moči najpomembnejših držav, ima prve pogoje za razvoj kriznih stanj. Poleg tega ravnotežja med hegemonistično usmerjenimi državami v resnici ne more biti, ker je sleherna težnja po obvladovanju absolutna; v neki točki se lahko izravna z enako močjo nasprotnika, kar ima določene posledice za njuno ravnanje, vendar ne spremeni svoje narave.⁹ Narava sodobnega orožja sicer daje pojmu ravnotežja določeno novo vrednost, ki je prejšnji sistemi na podlagi ravnotežja moči niso imeli (še nikoli ni bilo orožje tako neustrezno za uresničevanje političnih ciljev), toda labilnosti pojma »ravnotežje moči« tudi ta novost ne odpravlja. Krize v odnosih med dejavniki tega ravnotežja so sestavni del sistema. Čim bolj konkretno postaja sodelovanje, tem več je odprtih vprašanj, ki jih ni mogoče rešiti s preprosto razdelitvijo na dva različna sistema, ki varujeta svojo integriteto z združevanjem držav v vojaško-političnih grupacijah.

Na podlagi dosedanjih izkušenj je mogoče sklepati, da je uspešnost doktrine o trajnem miru na osnovi ravnotežja moči dvomljiva prav tako zdaj, kot je bila v času evropskega koncerta v 19. stoletju. Mednarodni odnosi, ki so posledica teorije sile, še vedno zahtevajo, da upoštevamo klasične elemente politike konfrontacije. Ne bi bilo logično pričakovati, da bi se države odrekle sredstvom politike sile (tajna diplomacija, nepisani gentlemanski dogovori, poračunavanje, izsiljevanje), ne da bi spremenile svoje izhodišče o načinu sodelovanja v mednarodni politiki. Če so to ob koncu hladne vojne hotele storiti,

⁸ »Osvoboditi se moramo občutka, da je sleherni neuspeh dobiček za Sovjete ali da je sleherni problem posledica sovjetskega prizadevanja. Na Portugalskem, na Bližnjem vzhodu, celo v Indokini so bile težave vsaj v taki meri posledica tamkajšnjih zakonitosti ali neustreznih ameriških reakcij kot sovjetskega vmešavanja.« — Kissinger, *Europa-Archiv*, cit. št. 1., D 333.

Toda: »G. Ford je izjavil, da je sovjetsko vmešavanje v Angoli nezdržljivo s cilji in nameni d'étaté.« — *International Herald Tribune*, Pariz, 5. 1. 1976.

»Sodeč po mnogih javnih govorih na zahodu, bi mnogi želeli doseženi sporazum (v Helsinkih, op. p.) izkoristiti kot orožje za vmešavanje v notranje zadeve socialističnih dežel.« — Izjava G. Arbatova 3. septembra 1975, Tanjug.

⁹ »Amerika ima na voljo gospodarsko in tehnološko bazo, da bi vojaško lahko ostala na vodilnem položaju... Problem, s katerim se soočamo, ni vprašanje naše fizične moči, ... ki nima primerjave, ampak naše volje, da jo uskladimo s cilji naše zunanje politike...« — H. Kissinger, Govor v Dallasu 22. marca 1976.

»... Internacionalizem je potreben zato, ker danes nazadnjaške imperialistične sile delujejo čedalje bolj integrirano in koordinirano... boj z antikomunizmom in antisovjetizmom je eden izmed pomembnih kriterijev proletarskega internacionalizma... enostransko priznavanje zgolj neodvisnosti, suverenosti, enakopravnosti brez solidarnosti in vzajemne pomoči bi pripeljalo do uničevanja proletarskega internacionalizma.« — Poročilo o članku v *Pravdi*, Delo, 21. aprila 1976.

so poznejši dogodki pokazali, da v zastavljenih okvirih tega ni bilo mogoče uresničiti. V času, ko so se zaostrila vprašanja revalorizacije osnovnih elementov ravnotežja, se je dnevna politična taktika vrnila k načinom, znanim iz časov prvega obdobja konfrontacije po drugi svetovni vojni. Na podlagi tega so nekateri zmotno sklepali, da gre za razveljavitev soglasja, ki je bilo sestavni del in prvi pogoj za »politiko popuščanja«; v resnici pa se osnove, ki so zahtevale nastanek novega mednarodnega sistema, niso spremenile; prišlo je le do novih situacij, ki jih v času nastajanja sistema ni bilo mogoče pričakovati, ki jih torej ni bilo mogoče nadzorovati. Nelogičnosti, ki so bile v času evforičnega začetka manj vidne, so postale ob postopnem širjenju sodelovanja očitne.

Ključno vprašanje za prihodnje mednarodne odnose zato ostaja uveljavljanje teorije koeksistence. Odstranjevanje vzrokov, ki omogočajo uporabo sile, sodi med dolgoročne skupne koristi vseh članov mednarodne skupnosti in usmeritev v ohranitev njene enotnosti tudi v razmerah heterogenosti daje večjo stopnjo zanesljivosti v zagotavljanju trajnega miru kot pa ravnotežje moči. Ni mogoče spregledati zgodovinske zasluge »politike popuščanja napetosti«, da je sprostila mednarodne odnose, toda hkrati je treba ugotoviti, da so taki mednarodni odnosi uveljavili teorijo koeksistence. Njen neposredni praktični izraz je politika aktivne miroljubne koeksistence, ki jo za temelj svojega zunanjepolitičnega delovanja privzema vedno več držav. Vprašanje pravičnih mednarodnih ekonomskih odnosov, ki je postalo prednostno vprašanje v sodobni mednarodni skupnosti, je izšlo iz »popuščanja napetosti«, toda ga je preseglo. Mednarodna skupnost se je začela ukvarjati z vzroki pojavov, ne pa s sklepanjem na podlagi posledic. Vprašanje odstranjevanja vzrokov napetosti in kriz je postalo za večino članov mednarodne skupnosti osrednjega pomena. Načela neodvisnosti, suverenosti, enakopravnosti, ki so se uveljavila v tem času, so vtila majhnim in srednje velikim državam določeno samozavest. Preureditev v razmerju med razvitimi državami kot porabniki surovin in deželami v razvoju kot pretežnimi proizvajalci surovin je prispevala k spoznanju o integritanem svetu, za katerega merila iz preteklosti, vključno z blokovskimi, ne ustrezajo več. Četudi je v nekem trenutku opaziti željo pobudnikov »politike popuščanja napetosti«, da obnovijo načelne dogovore in jih z manjšimi popravki prilagodijo spremenjenim razmeram, zato vendarle še ni mogoče sklepati, da bi lahko zaustavili razvoj, oziroma, da bi ga lahko znova neposredno podredili stanju odnosov med njimi samimi.

JANEZ STANIČ

Kongres KPČ: zmerno in zvesto

V prvi polovici aprila je bil v Pragi 15. kongres KP Češkoslovaške. Kongres je bil kratek — trajal je praktično samo štiri dni — izrazito delaven in tako skrbno vnaprej pripravljen, da razprave v pravem pomenu besede na njem sploh ni bilo. Glavna dogodka sta bila politični referat, ki ga je v imenu

centralnega komiteja dal prvi sekretar CK in predsednik republike Gustav Husak, ter referat o gospodarskem razvoju, ki ga je dal predsednik zvezne vlade Lubomir Štrougal. Vsi drugi nastopi domačih govornikov so bili v bistvu le ilustracije posameznih postavk v obeh referatih.

Pomen kongresa pa zgolj zato, ker se na njem samem ni zgodilo nič, ampak je bilo vse dogovorjeno in usklajeno že prej, seveda ni nič manjši. Za naslednjih pet let je namreč ta kongres tako rekoč uzakonil politične ocene in smernice, ki so bile obširno obdelane v referatu in potrjene s kongresno sklepno resolucijo; te ocene in smernice so bile do kongresa predmet notranjih polemik in očitno tudi nekaterih nasprotovanj, po kongresu pa so postale zakon, o katerem ni več mogoče polemizirati, ne da bi prišli v spor z linijo 15. kongresa KPČ. Gotovo je v tako postavljeni trditvi nekaj formalizma, saj češkoslovaške in druge izkušnje kažejo, da je tudi med dvema kongresoma mogoče vsaj interno polemizirati s politično linijo zadnjega kongresa in jo spodbijati, nedvomno pa je res, da je položaj tistih, ki polemizirajo, dosti težji, če se zagovorniki linije lahko sklicujejo na avtoriteto kongresnih sklepov in dokumentov.

Za notranji položaj na Češkoslovaškem to še zdaleč ni morda kakšen politični larpurlartizem, ampak zelo pomembna zadeva. Dežela še vedno čuti posledice hude gospodarske in politične krize v začetku in v sredini šestdesetih let, burne »pariške pomladi« leta 1968 in oborožene intervencije Varšavskega pakta avgusta tega leta. Ta tema je še vedno močno navzoča v češkoslovaškem političnem življenju in tudi na 15. kongresu KPČ je bila navzoča celo bolj kot so mnogi, zlasti zunanji opazovalci, pričakovali.

Praktično takoj po intervenciji se je začela zelo obširna čistka v partiji, državnem aparatu, umetniških, kulturnih, znanstvenih, šolskih in drugih ustanovah, v sredstvih za množično obveščanje itn. Čeprav niso znane natančne številke, velja mnenje, da je čistka v celoti (vključno z odpuščanji iz službe in premeščanji na druga delovna mesta) zajela nekaj milijonov ljudi. Kar zadeva samo partijo, so čistko opravili še posebno temeljito in do 14. kongresa (1971) zamenjali približno dve tretjini članstva; del ljudi so iz partije izključili, še večji del pa ob zamenjavi partijskih izkaznic ni dobil nove izkaznice in jim je članstvo tako preprosto ugasnilo brez disciplinskih ali drugih posegov. V obdobju od 14. do 15. kongresa so sprejeli v partijo 330.952 novih članov (vseh članov KPČ je 1,382.860), tako da je današnja KPČ kadrovsko pravzaprav popolnoma druga partija od one pred avgustom 1968.

Tako obsežna čistka na vseh področjih, ne le v partiji, je seveda morala pustiti posledice. Če upoštevamo, da je bilo zaradi »desničarstva« in »revizionizma« treba po intervenciji zamenjati skoraj vse vodilne kadre in da je nekaj deset tisoč ljudi — med njimi večinoma vodilna in strokovno usposobljena inteligenca — emigriralo, je seveda razumljivo, da je moralo priti do pomanjkanja vodilnih ljudi in strokovnjakov, oziroma točneje rečeno, do pomanjkanja ljudi s primernim znanjem in izkušnjami. To velja za širša področja, zlasti taka, kot so na primer znanost, kultura, šolstvo in komunikacije, še posebno pa za področje »čiste« politike. Nova KPČ je sestavljena v glavnem iz delavcev in mladih ljudi, malo pa je v njej ljudi z večjimi političnimi izkušnjami, prakso in celo ustrezno izobrazbo. Kadrovske položaj na vodilnih mestih tako v partiji kot drugod je torej v glavnem »razredno« zadovoljiv, ne more pa se

pohvaliti z veliko strokovnostjo in izkušnostjo. Vse to pa sestavlja seveda pomembno vprašanje kadrovske funkcionalnosti in učinkovitosti sistema.

In prav to — kadrovska funkcionalnost in učinkovitost sistema — je v veliki meri odvisno od ocene političnega položaja v državi. Če velja, da je ta položaj dober in stabilen, je potrebna manjša rigoroznost v kadrovski politiki, ljudje z dobrimi strokovnimi, a malo manj dobrimi političnimi kvalifikacijami imajo več možnosti in so jim širše odprta vrata tudi na odgovornejše položaje. In seveda narobe: če je ocena političnega položaja manj zadovoljiva, mora biti kadrovska politika ostrejša.

Pred 15. kongresom KPČ je partijski vrh očitno zajela dokaj ostra polemika o oceni političnega položaja; odmeve te polemike je bilo mogoče razbrati iz različnih ocen, ki so jih posamezni politiki dajali v javnih govorih. Zmagala je umirjena, trezna ocena, ki pravi, da je politični položaj v državi dober, da je partija močna, enotna in akcijsko sposobna, da so sile revizionizma in desnice dokončno premagane in da ne pomenijo več nobene nevarnosti. To je ocena, ki v bistvu jemlje upravičenost nadaljevanju ali celo poglobljanju čistke, ocena, ki poziva k pomirjenju in v nekaterih primerih celo k rehabilitacijam. Glavni predstavnik in nosilec te umirjene, trezne in realistične ocene je sam Gustav Husak, ki mu je uspelo, da je dobil zanjo tudi podporo večine v predsedstvu CK in v samem CK, tako da je s to oceno lahko nastopil v svojem političnem referatu in šel celo dlje, kot je bilo pričakovati. Med drugim je namreč rekel:

»Po 14. kongresu smo vodili politiko diferenciranega pristopa k izključnim in izbranim (izbrisani so tisti, ki jim niso dali novih izkaznic in tako niso več člani partije, vendar proti njim ni bilo disciplinskega postopka — op. pisca). Tak politični prijem je prinesel rezultate. Velika večina tistih, ki niso dobili nove članske izkaznice, je predvsem po zaslugi uspešne politike partije in razvoja naše družbe spoznala svoje zmote in napake, spoznala je, da njihovo ravnanje ni bilo v skladu z ravnanjem člana revolucionarne marksistično-leninistične partije. S svojim delom ti ljudje prispevajo k razvoju naše družbe, imajo vse pravice državljanov ČSSR in vse možnosti, da sodelujejo v političnem življenju in delu v okvirih organizacij Ljudske fronte.

Na podlagi takšnih izkušenj je centralni komite mnenja, da bi tiste, ki niso bili aktivni predstavniki desnega oportunizma, ki dobro delajo in ki z dejanji kažejo, da trdno stoje na pozicijah socializma in našega prijateljstva s Sovjetsko zvezo ter aktivno podpirajo politiko naše partije — da bi te ljudi ob individualnem obravnavanju vsakega posamičnega primera spet lahko sprejeli v članstvo naše partije.«

V češkoslovaških razmerah so bile te besede malce drzne in odmev ni bil najboljši. V kongresnih resolucijah ni o tej pobudi niti besedice, zunaj kongresne dvorane pa je bilo slišati, da je šel Husak »vseeno predaleč« v svoji politiki pomirljivosti in sprave. Očitno je, da je vprašanje krivde v letu 1968 še izredno občutljivo in da še nikakor ni čas za kak bolj širokosrčen odnos do tedanjih »napak«; a prav tako je očitno tudi, da večina v vrhu partije vendarle ni naklonjena nadaljevanju čistke ali celo novi zaostritvi. V glavnem je vendarle najmočnejša zmerna smer, kar je pokazal tudi kongres.

Naj ob tem omenimo, da v najvišjem partijskem vodstvu — predsedstvu CK, ki je bilo izvoljeno na zadnjem kongresu, vlada hudo krhko ravnotežje. V tem najožejem partijskem telesu je enajst članov, od katerih jih šest velja

v glavnem za pristaše zmerne in realistične politike Gustava Husaka, pet pa jih poznavalci ocenjujejo kot bližje radikalnim in ostrejšim pogledom Vasila Bilaka, ki je za Husakom nedvomno najvplivnejša politična osebnost v ČSSR.

Ocena političnega položaja v državi — z vsem, kar to pomeni — je bila praktično edino področje, kjer je bilo čutiti različne poudarke in prijeme, pa še to dosti bolj v predkongresni aktivnosti kot na samem kongresu. Glede drugih vprašanj ne pred kongresom ne med njim ni bilo opaziti večjih razhajanj v mnenjih, v nekaterih ključnih vprašanjih pa je bila enotnost celo zgledno popolna. Eno takih vprašanj je odnos do Sovjetske zveze, in to ne samo verbalni odnos, ampak tudi in celo predvsem direktno posnemanje sovjetskih vzorov in ravnanje po sovjetskih zgledih. Seveda je popolnoma jasno, da češkoslovaški razvoj lahko poteka izključno le v okvirih, ki jih je ustvarila sovjetska intervencija avgusta 1968 in zunaj njih ni in ne more biti nikakršne posebne češkoslovaške politike — kar je bilo na 15. kongresu KPČ dobesedno nešteto krat povedano.

Samo za ilustracijo naj navedemo nekaj misli najuglednejših kongresnih govornikov.

Gustav Husak:

»Glavni temelj naše zunanjepolitične usmeritve je in vedno bo razvoj vsestranskega sodelovanja s Sovjetsko zvezo. To načelo je globoko zasidrano v mislih in srcih našega ljudstva in izvira iz njegovih zgodovinskih izkušenj. Sodelovanje s Sovjetsko zvezo je jamstvo naše svobode in državne neodvisnosti, vrednot in socialističnega razvoja naše domovine. Z globoko radostjo nas navdaja, da naši medsebojni odnosi dosegajo tako raven kot še nikoli poprej in da segajo na vsa področja našega življenja. Njihov temelj je enotnost interesov naših narodov, enotnost, ki izvira iz ideologije marksizma-leninizma, iz enakosti naših revolucionarnih ciljev. To je prijateljstvo, ki je zapečaten s krvjo, prelito v bojih proti skupnemu sovražniku in utrjeno z vsakdanjim delom pri graditvi socializma in komunizma. Storili bomo vse, da bi ga še naprej poglobljali in razvijali.«

Miloš Jakeš, predsednik centralne nadzorne in revizijske komisije:

»15. kongres naše partije poteka pod neposrednim vplivom 25. kongresa komunistične partije Sovjetske zveze, katerega sklepi so ustvarjalni prispevek in obogatitev marksizma-leninizma ter navdihujoč zgled in bogat vir navodil za delo naše partije, za dejavnost mednarodnega komunističnega in delavskega gibanja, kot tudi za vse napredne sile v njihovem boju za mir in socialni napredek v svetu.«

Lubomir Strougal, predsednik zvezne vlade:

»... V tej zvezi je zelo aktualno, da tudi mi globoko osvojimo vse tisto bogastvo mnenj, ki jih je izrekel 25. kongres komunistične partije Sovjetske zveze skoz usta generalnega sekretarja njenega centralnega komiteja tovariša L. I. Brežnjeva in predsednika sveta ministrov ZSSR A. N. Kosigina o vprašanjih vodenja, planiranja in organizacije. Ta mnenja moramo uporabiti in jih ustvarjalno uresničiti v naših razmerah.«

Izrekanje popolne lojalnosti do SZ in odvisnosti od Sovjetske zveze ni le verbalizem; sodobna Češkoslovaška je na vseh področjih posnela sovjetske modele in rešitve ter to posnemanje razglasila za moralno-politično krepost, pravičen odnos do Sovjetske zveze pa za znak politične zrelosti in pravičnega dojenja tako patriotskih kot internacionalističnih nalog in zahtev sodobnosti.

Tako se bo torej Češkoslovaška tudi v prihodnje tesno naslanjala na sovjetske zglede in izkušnje, kar pomeni v notranji politiki krepitev države in centralizma ter krepitev stroge planske discipline. Na zunanjem področju pomeni to nadaljnjo še tesnejšo gospodarsko, vojaško, politično, idejno in drugo integracijo z ostalimi vzhodnoevropskimi državami v okvirih Sveta za vzajemno gospodarsko pomoč in Varšavskega pakta — vse to seveda pod nespornim vodstvom Sovjetske zveze.

Kar zadeva gospodarske perspektive, je najvažnejša naloga zadržati dinamično tempo gospodarskega razvoja tudi v novi, šesti petletki (1976—1980). To pomeni, da bo moral nacionalni dohodek naraščati za približno pet odstotkov na leto, industrijska proizvodnja za nekaj manj kot 7 odstotkov, kmetijska pa za približno tri. Pri tem je pomembna gospodarska in politična postavka izenačevanje stopnje razvoja posameznih predelov. V prvi vrsti gre tu za razmerje med Slovaško in Češko. Slovaška se je praktično vsa povojna leta razvijala počasneje kot Češka, tako da se je jez razvitosti poglobljal na škodo Slovaške, kar je bil eden izmed pomembnih vzrokov za nastanek in razvoj krize v šestdesetih letih. Šef slovaške partije Jozef Lenart je na 15. kongresu sporočil, da je bila minula petletka (1971—1976) prva v zgodovini ČSSR, ko se je Slovaška razvijala relativno hitreje kot Češka, tako da se je razlika med republikama nekoliko zmanjšala. Razvoj v tej smeri se bo moral nadaljevati tudi v novi petletki.

Oba glavna govornika na kongresu, Husak in Štrougal, sta gospodarski položaj ocenila sicer dobro, vendar pa nista skrivala, da obstoje tudi resne težave; gre predvsem za to, da je v celem gospodarstvu premalo učinkovito, da je proizvodnja predraga, kvaliteta prešlaba, uvajanje znanstvenih in tehničnih dosežkov v proizvodnjo prepočasno ter da storilnost in zainteresiranost nikakor ne ustrežata — kar ni le gospodarski, ampak tudi političen problem.

Seveda je na to treba gledati v češkoslovaških okvirih, to je v okvirih višje razvitosti češkoslovaškega gospodarstva v primerjavi z gospodarstvi drugih vzhodnoevropskih držav (izjema je tu le Nemška demokratična republika). Kazalci učinkovitosti, kvalitete in znanstveno-tehničnega napredka so v ČSSR praviloma višji kot drugod na Vzhodu. Pač pa ima v primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami (razen NDR) Češkoslovaška neko posebno težavo: možnosti ekstenzivnega razvoja so praktično izčrpane in nadaljnje napredovanje je možno le z intenzivnim razvojem. To je posebej poudarjal v svojem referatu Gustav Husak, je pa to seveda zadeva, ki je ni lahko uresničiti. Zlasti ne, ker so vsi recepti, ki jih za to lahko nudijo, posneti po sovjetskih zgledih, kjer pa je stanje bistveno drugačno. Te češkoslovaške težave niso nove; že v šestdesetih letih so se jih lotili s temeljitimi spremembami v sistemu, z globoko segajočo gospodarsko reformo, ki pa je bila potem obsojena kot hud revizionizem. Edini recept, ki ga je lahko ponudilo vodstvo v sedanjih razmerah, je večja planska disciplina na vseh ravneh, povečana odgovornost vodilnih kadrov, večja prizadevanja vseh zaposlenih, skratka — odkrivanje in izkoriščanje notranjih rezerv v obstoječem sistemu.

Naslednja velika naloga je ohranitev in nadaljnji razvoj socialne varnosti in življenjske ravni — socialna politika. Na tem področju je Češkoslovaška dosegla veliko v primerjavi z drugimi vzhodnoevropskimi državami in nekateri vidiki češkoslovaške socialne politike bi bili vredni posebne obdelave. Tu naj omenimo le takšno zanimivost, kot je na primer to, da je Praga med vsemi

vzhodnoevropskimi prestolnicami daleč najboljše založena z veliko izbiro prehrambenega, tehničnega, tekstilnega, gospodinjskega in drugega blaga, ki je deloma domače proizvodnje, večinoma pa uvoženo iz vseh koncev sveta. Ta založenost je za razmere v vzhodni Evropi izredna, je pa pravzaprav »politična« — to je namreč cena, ki jo plačuje vodstvo za politični mir v deželi. Češkoslovaška po letu 1968 na političnem področju nima ne na znotraj ne na zunaj nič lastnega in posebnega — ima pa polne trgovine.

Poleg tega ima še nekaj: največjo socialno varnost na Vzhodu. Nikjer drugod v socialističnem taboru državljani nimajo toliko raznih materialnih ugodnosti, pomoči, dodatkov, podpore in podobnega. Vsa ta »porabniška« in socialna politika je seveda hudo draga in močno obremenjuje državni proračun (Husak je v nekem predkongresnem govoru rekel, da stane 10 milijard kron, vendar ni natančno povedal, kaj je zajeto v tej vsoti in na kakšen čas se nanaša) — toda danes na Češkoslovaškem nihče od politikov ne more niti pomisliti, da bi se lahko odrekli velikanskim sredstvom, ki jih daje država za porabo in socialo. Tudi to je del cene za normalizacijo po letu 1968.

Kongresi partij, ki so na oblasti, so običajno tudi zanimivi z mednarodnega stališča, predvsem seveda kar zadeva odnose med socialističnimi državami in komunističnimi partijami. Češkoslovaški kongres je glede tega uvedel neko novost, ki ima glede na razvoj v mednarodnem delavskem gibanju, predvsem glede na nastanek posebne politike zahodnoevropskih partij, kar precej možnosti, da se bo uveljavila še kdaj in še kje. Na češkoslovaški partijski kongres so — kot je navada — povabili okrog 90 delegacij tujih partij, vendar jim — čisto proti dosedanjim navadam — niso omogočili govoriti na kongresu. V kongresni dvorani so lahko nastopili samo šefi delegacij iz socialističnih držav, vsi drugi pa so lahko govorili le na mitingih v raznih tovarnah in podjetjih širom po deželi. Uradno so ta ukrep razložili s tem, da je kongres izrazito deloven, kar je sicer resda bil, čeprav to seveda ni prepričljiv razlog za tako ravnanje. Pravi razlog, ki ni nobena skrivnost, je, da niso hoteli spustiti na tribuno v kongresni dvorani predstavnikov zahodnoevropskih partij. Bali so se (povsem upravičeno), da bi le-ti javno polemizirali z interpretacijami socialističnega oziroma proletarskega internacionalizma, kakršne je bilo slišati iz ust predstavnikov tabora in z nenehnimi izlivi zvestobe in lojalnosti Sovjetski zvezi, njeni partiji in osebno Brežnjevju. Bali so se tudi (prav tako upravičeno), da bi vsaj nekatere zahodnoevropske partije že zaradi svojega domačega položaja s kongresne tribune tako ali drugače ponovile, da obsojajo sovjetsko intervencijo leta 1968. Sicer pa sta se dve najvplivnejši zahodnoevropski partiji — italijanska in španska — ena sama, ena s pomočjo gostiteljev — izognili neprijetnemu položaju. KPI je poslala na praški kongres samo opazovalca, in še to na povsem nepolitični ravni, namestnika glavnega urednika »Unita«, medtem ko španske partije sploh niso povabili.

A celo kljub takim »varnostnim« ukrepom glasovi tujih delegacij niso čisto ubrano zveneli s kongresne tribune. Besedo so morali dati predstavnikom partij iz socialističnih držav in med njimi so gostje iz Koreje, Vietnama in zlasti Jugoslavije, govorili seveda vse prej kot v duhu varšavske monolitnosti, enotnosti in podrejanja vodilnemu centru.

DIMITRIJ RUPEL

Ivan Cankar in vprašanje družbene resničnosti

Namen pričujočega spisa je postaviti ideološka in estetska spoznanja Ivana Cankarja, ki je bil rojen pred sto leti, v dva konteksta: v kontekst sociološke znanosti in v kontekst slovenske (literarne) zgodovine. Pravzaprav hočemo pokazati (in v tem je osnovna »misel« tega teksta), kako se v osebnosti in delu Ivana Cankarja ta dva konteksta »srečata«, oz. kako se dopolnjujeta. Izhajajoč iz gornje težnje oz. hipoteze hočemo (resda na kratko in nepopolno) obravnavati razvoj slovenske leposlovne produkcije kot evolucijo njenega idejnega izhodišča od narodnostnega k razrednemu načelu. Ta razvoj, na katerega meji po našem prepričanju stoji Ivan Cankar, seveda ne poteka povsem premočrtno. Literatura Ivana Cankarja se takšnemu gledanju »upira« z vrsto značilnosti, ki so v nekem smislu tipične, oz. tvorijo sam temelj delovanja slavnega pisatelja. Sociološki koncept, ki se križa z zgoraj opisanim razvojem slovenskega leposlovja, in ki nam pomaga dodatno osvetliti problem mejnosti Cankarjeve tvornosti, je koncept razmerja med mitologijo in umetnostno produkcijo kot takšno, kot ga je opredelil Karl Marx, in ki so ga produktivno rabili in dograjevali predvsem Lukács, Goldmann in Adorno. V zvezi s tem se nam postavlja tudi vprašanje odnosa med ideologijo in estetiko, med socialnim poslanstvom ter specifično literarno vrednostjo, med kritičnostjo in konformizmom. Prav gotovo se iz navedenih vzrokov ne moremo izogniti diskusiji o »prelomu« v samem Cankarjevem opusu, o katerem poroča literarna zgodovina: šlo naj bi za dve Cankarjevi usmeritvi, za dunajsko »realistično« in rožniško »dušeslovno izpovedno«. V zvezi s tem se nam potem logično zastavlja vprašanje »realizma« v Cankarju in realizma naspluh, oz. zrcaljenja družbene resničnosti v umetniškem delu. Samo od sebe se nato sproži vprašanje družbene angažiranosti pisatelja, ki jo bomo skušali predstaviti kot estetski problem v delih: Hlapec Jernej, Lepa Vida, Hiša Marije Pomočnice, Za narodov blagor, Bela krizantema, Slovensko ljudstvo in slovenska kultura, Profesor Kosirnik; ter v pismih prijateljem, sodelavcem in urednikom.

A. Nacionalno — razredno

Znano, a morda premalo v zavesti je dejstvo, kakšno težavno in skoraj neverjetno uspešno pot smo prehodili Slovenci v zadnjih sto letih. Dobrih sto let bo tega, kar se je Fran Levstik sprl z vesoljno slovensko politiko, ker je bila vsak trenutek pripravljena na kompromise, in ker — slovenstva ni dovolj resno jemala. Neki Poljak, ki je v tistem času obiskal Ljubljano, je dobro izpovedal resnico te politike: slovenstvo je jemala kot nekaj »demonstrativnega in teatralnega«, kot okras, kot prazno besedo. Levstik je želel slovensko besedo napolniti z aktualnimi družbenimi pomeni in je s svojo kritiko, ki je bila nekonformistična in destruktivna glede na vse veljavne ljubljanske institucije, usmeril slovenske pišočke intelektualce v iskanje novih področij, novih formalnih prijemov in novih družbenih motivov. Levstikov poseg v slovenske literarne razmere pa je bil glede na dejstvo, da so bile slovenske razmere »malenkostne« ter »slabo diferencirane«, »kjer se je narodni boj sukal predvsem okoli jezikovnih in kulturnih vprašanj« — »izrazito načelnopolitičnega značaja« (Kardelj). Z drugimi besedami, kot je bilo to že večkrat zapisano na drugih mestih; v skromnih, nesvobodnih razmerah si je slovensko leposlovje naložilo breme, kot ga pri drugih, razvitih narodih nosi celotna družbena vrhnja stavba: literatura je postala centralna, če ne edina oblika družbene zavesti Slovencev v sredini devetnajstega stoletja.

Od Levstikovih kritičnih začetkov se pot razvoja vzpenja le polagoma: v času, ko Evropa v literaturi uveljavlja model kritičnega posameznika, ki se upira vladajoči ideologiji, in ko intelektualci skupaj s prvimi delavskimi organizacijami postavljajo pod vprašaj najrazličnejše elemente te ideologije: patriarhalno ureditev, zastarelo razredno moralo, estetiko, vrednote t. i. zdravega razuma, predvsem pa seveda krivična razmerja in vse bolj dozorevajoča razredna nasprotja meščanskih družb, ki so ohranile še močne prvine aristokratizma . . . se v slovenskih romanih in povestih uveljavlja model enotne, nezrušljive družine, posameznika v skladju in sodelovanju z vladajočo kolektivno zavestjo. Lahko bi rekli, da se ta tradicija prikazovanja sveta, ki ima celo vrsto epičnih, mitoloških, pravljčnih prvin, nadaljuje vse do Cankarja, in je na neki način prisotna v Cankarjevem času, če ne celo v Cankarjevem delu.

Razviti narodi niso poznali nacionalnega vprašanja v tem smislu, kot smo ga poznali Slovenci: mi smo delovali na dveh bojiščih, na družbenem in narodnem, in lahko bi rekli, da je bil prvi cilj literarnih intelektualcev afirmacija naroda in narodnega jezika — nasproti nevarnemu vladajočemu narodu, in šele skozi prizmo te afirmacije tudi boj zoper družbene krivice. Z drugimi besedami: boj slovenske kolektivne zavesti zoper nemško kolektivno zavest. V tem boju, ki ga je — kot smo rekli — vodila predvsem slovenska literarna inteligenca, ni bilo pravih možnosti za raz-

voj tistih romaneskni modelov 19. stoletja, kot sta jih opisala predvsem Lukács in Goldmann, saj slovenska vladajoča ideologija ni veljala kot »sovražni« pól, temveč kot izhodišče (v bistvu je slovenska literatura to vladajočo ideologijo konstituirala, reproducirala . . .).

V Cankarjevem času, recimo na prelomu stoletja, je strah za slovenstvo kot takšno nekoliko popustil: čas emancipacije Slovencev se je bližal z neustavljivo naglico, slovenski narod je postajal vse manj demonstrativna in teatralna kategorija, toda hkrati s tem je postajal vse manj tudi izhodišče literarnega ustvarjanja. Slovenski narod je postal os ideološkega razhajanja in razmaha: prvič v zgodovini slovenske literature imamo opraviti z ideološkimi priostitvami zoper samo kolektivno zavest, zoper same intelektualne elite in vladajoče skupine. Seveda tu nimamo v mislih ideologije v smislu apologije, kot je bil govor glede starejših, npr. mladoslovenskih tekstov. Prava ideologija se lahko razmahne šele v razmerah razvitega, modernega, diferenciranega naroda: v tem smislu razumemo moderno literaturo kot ideološko *par excellence*, ne pa — kot trdijo teorije o koncu ideologije — da se literatura in ideologija v sodobnem času ločujeta. Cankar je bil nekako prvi, ki je tematiziral, izpovedal politične in družbene probleme svojega časa, in prvi, ki je Slovencem ustvaril kritično, polemično, satirično leposlovje. Levstik je sicer storil prve, nerodne korake v tej smeri, vendar je bil njegov boj kljub vsemu še *boj za jezik*, medtem ko je Cankarjev boj — *boj za spreminjanje sveta*. V tem smislu je šele Cankar dohitel in uveljavil modele, ki jih je razvita Evropa poznala najmanj petdeset let: to pa je npr. model posameznika v sporu z družbo, model problematizacije zdravega razuma, ob tem pa seveda tudi model refleksije pisateljskega poklica in intelektualnega položaja vis-à-vis »materialne baze«.

B. Dunaj — Ljubljana

Da bi se kazala kot praktično podjetje, mora literarna zgodovina razpravljati o »rasti« pisatelja, o razvoju njegove ustvarjalske duše in tudi o izčiščenju, dozorevanju literarnega gradiva; določati mora etape na tej poti in razpostaviti mejnike, »prelome« . . . Tudi pri Cankarju nismo brez tovrstnih podatkov in smernic: tako je govor o prvem obdobju na Dunaju (t. i. »družbeno-kritična umetnost dunajskih let«), ki naj bi trajalo od 1896. do 1909. leta, in o drugem obdobju v Ljubljani (t. i. »rožniška dušeslovno izpovedna doba«) od 1909. leta do smrti (cf. Zgodovina slovenskega slovstva, V.). Takšne in podobne obravnave Cankarja ne morejo skriti dveh, sicer nerazloženih predpostavk:

1. da je literarna produkcija podložna nekakšnim kronološkim in geografskim zakonitostim, tj. da jo je mogoče opredeljevati, sistemizirati glede na »objektivne«, stalne »determinante«, ki delujejo sorazmerno urejeno, skladno, kontinuirano;

2. da je od zgoraj navedenih (neodvisnih) spremenljivk odvisna kvaliteta literarne produkcije: kar je nastalo kasneje, zaobsega sestavine prejšnjega, nudi pregled nad opravljenim, in dovoljuje prehod v višjo, boljšo fazo.

Tako se poznejše Cankarjevo delo kaže kot preseganje zgodnejšega: »rožniška dušeslovno izpovedna doba« je *nad* »družbeno-kritično« fazo. Težnja po izbrisu določenega dela Cankarjeve tvornosti je očitna.

Vendar se tudi takšnemu razumevanju samemu pokažejo problemi, in sicer nič manjši od običajnega protislovja. Takšno razumevanje mora namreč priznati, da nahaja v družbeno kritičnem obdobju celo vrsto artistskih, recimo »zahodnih«, »naturalističnih«, »dekadentnih« ... prvin, kar daje delom »aristokratsko tuj« značaj. Da bi se izmaknilo očitnemu kršenju lastnega zakona, se takšno razumevanje zateče k dodatni »perfekcionalizaciji« pariodizacijske sheme: samo dunajsko (torej družbeno-kritično) obdobje razdeli na zgodnji, nedozoreli, ter pozni, zreli del. Takšno početje seveda nima konca in prav lahko ga je začeti tudi z druge plati: tistemu razumevanju, ki je bolj naklonjeno »družbeno-kritičnemu« obdobju pri Ivanu Cankarju, je dovolj celo konstrukcijo postaviti na glavo; in že smo pri znanih obtožbah, da je Cankar ezoteričen, razbolel, dekadenten pa tudi nerazumljiv avtor, ki pa so se mu posrečila dela, ki jih je ustvaril pred določeno dobo, ki pomeni deviacijo oz. aberacijo, ali pa po njej ...

Ne da bi hoteli na tem mestu kritizirati tradicionalno literarnozgodovinsko metodo, oz. ji postaviti nasproti boljšo, »novejšo« ... (saj zato nimamo kvalifikacij), moramo opozoriti, v kakšne zablode in težave nas lahko takšno mehanično pojmovanje pripelje. So npr. *Tujci* (1901) zares le družbeno-kritično delo? Je takšno delo drama *Hlapci* (1909), ali morda ta tekst spada v »dušeslovno« dobo? In kaj je z njegovo »geografsko« določenostjo, ko je bil napisan v Sarajevu? Kaj je s *Hlapcem Jernejem* (1907), ki je bil napisan v Ljubljani, pa vendar spada v dunajsko dobo? Mar *Bela krizantema* (1910) ni družbeno kritična? Mar niso v nekem temeljnem smislu kritične *Podobe iz sanj* (1917)? Je hrepenenje *Lepe Vide* (1911) res samo odsev »religioznega iracionalizma«?

Je tedaj tako, da literarna produkcija poteka zunaj vseh zakonov, ali pa vendar pozna neke zakone, ki pa literarni zgodovini niso dostopni?

Pisec teh vrstic je po eni strani prepričan, da se mu za razumevanje literarnih izdelkov Ivana Cankarja ni treba odpovedati raziskovanju »okolja«, v katerem so nastali, torej analizi družbene resničnosti; po drugi strani pa se zaveda, da njegova raziskava pomeni odmik od literarnozgodovinske metode, oz. *afirmacijo sociološke metode*, ki je prejkoslej zavezana realni zgodovini — in to na ta način, da duhovne proizvode (kot je leposlovje) opazuje kot problem racionalizacije, ustreznosti, refleksije, zavesti o ... splošnih družbenih gibanjih, družbeno-ekonomskih zakonitostih ... Prepričani smo namreč, da Cankarjeva uveljavitev nekaterih umetniških konceptov predstavlja bolj ali manj rigorozno »realizacijo«:

1. modela osamosvojenega, kritičnega posameznika, ki celi vrsti Cankarjevih predhodnikov ni bil razumljiv in dostopen zaradi svojevrstne blokiranosti družbeno-kulturne situacije, ki je povezana z logiko nacionalnega boja Slovencev v drugi polovici 19. stoletja;

2. ideoloških predstav, ki so po eni strani rezultat prakse mladega slovenskega meščanstva, po drugi pa preseganje le-te v imenu še mlajšega delavskega gibanja in — posebne umetniške vizije, ki utegne biti varianta že več desetletij pred Cankarjem delujočega slovenskega kulturnega arhetipa (sindroma, kot smo ga imenovali na drugem mestu), in ki je povezan z determinanto »dolgoročne« narave — namreč z majhnostjo in nerazvitostjo slovenskega naroda.

Kot je razvidno iz gornjih predpostavk in opisa slovenske kulturne situacije v prvem razdelku tega spisa, razpravljamo o slovenski preteklosti z določeno distanco in na neki, lahko bi rekli, splošen način. Razlog temu je dvojen: glede na naravo pričujočega teksta smo prisiljeni k določenim posplošitvam (ki jim je lahko najti argumentacijo v drugih avtorjevih tekstih pa še v celi vrsti tekstov, ki so navedeni spodaj), ki pa so v dobršni meri pogojene z našim interesom, ki ni usmerjen k zgodovinskim oz. literarno-zgodovinskim podrobnostim in k sicer tako popularnemu anekdotiziranju; drugi razlog je načelne narave, saj menimo, da je za sociološki (oz. umetnostnosociološki) pristop bistveno, da teži k spoznavanju temeljnih značilnosti ter zakonitosti, celote . . . Seveda je vse odvisno od talenta in sposobnosti pisca teh vrstic: če je sposoben ugledati to celoto, kar pa ni nikjer zapisano. Opravičujemo se tedaj, če bo bralec naletel na spodrsrljaj ali nevzdržen sklep: o razmerju med družbeno znanostjo in slovensko literaturo prav tako ni veliko zapisanega.

II. SOCIOLOŠKI KONTEKST.

A. Mitologija — »umetnostna produkcija kot takšna«

Kritično naravo Cankarjeve proze in dramatike je poudarjala cela vrsta komentatorjev, ti poudarki pa hkrati dokazujejo, da ta kritičnost ni preprosta, kot se zdi na prvi pogled. Vprašljivo je namreč izhodišče te kritičnosti: to izhodišče ne morejo biti institucije Cankarjevega časa in okolja, v njih ni mogoče najti »pravice«. Vprašanje je sploh, če se je Cankar pri svoji kritiki mogel nasloniti na katerokoli obstoječih, realno prisotnih sil, saj — kot piše Boris Ziherl v zvezi s Hlapcem Jernejem — »povsod govori ista ‚zdrava pamet‘ lastnika in izkoriščevalca, s katero sta prežeta morala in pravo kapitalistične družbe in njenih stebrov« (1965, 116). Z drugimi besedami, Cankar nasprotuje vsemu tistemu, kar velja kot resnica in pravica — v imenu svoje, posebne resnice in pravice, ki jo lahko provizorično imenujemo *umetniška resnica in pravica*. Bistvo le-te je v tem, da je »vzvišena nad nizkotnostjo vsakdanje resničnosti,

izobčena iz oficialne družbe, katere licemerju se posmehuje in ga razkrinjuje«, »da osvetljuje najbolj skrite koticke te resničnosti« (Ziherl, 1957, 98).

Izhodišče Cankarjeve kritike in odpora zoper »zdravo pamet«, »nizkotnost vsakdanje resničnosti« in »oficialno družbo« — ali kot bi temu rekla Lukács in Goldmann — zoper konvencionalno kolektivno zavest, je potemtakem Cankarjeva (p)osebna umetniška zavest, za katero ne vemo, če se je mogla nasloniti na katero od na Slovenskem (tedaj) obstoječih (družbenih) sil. Seveda bi si lahko odgovor na ta dvom poiskali v znanih okvirih: lahko bi rekli, da Cankarjeva kritičnost izvira iz njegovih zvez z najradikalnejšimi skupinami avstrijske in slovenske socialne demokracije (cf. D. Kermavner, 1968). Vendar nas ta odgovor ne more povsem zadovoljiti, saj po eni strani vemo za Cankarjevo negotovost oz. kritičnost glede same socialne demokracije, po drugi strani pa si ni mogoče jasneje predstavljati, kako naj bi socialno-demokratsko stališče (naj bo še tako radikalno) »rodilo« tako zamotana in kompleksna literarna dela, kot so na primer Hlapci, Tujci, Pohujšanje v dolini Šentflorjanski, Lepa Vida, Martin Kačur, ali celo dela »diskurzivne« narave, kot so Bela krizantema ali Slovensko ljudstvo in slovenska kultura. Da bi mogli z večjo gotovostjo odgovoriti na vprašanje o impulzih Cankarjeve umetniške kritike, si moramo nekoliko podrobneje ogledati pisateljeve tekste ter posebno njegove eksplicitne izjave o naravi umetniškega ustvarjanja. Pri tem bomo skušali ostati v okviru sociološke metode: kar pomeni, da se bomo vsekakor spraševali, katere razsežnosti Cankarjevega pisanja so sociologiji sploh dostopne.

V začetku smo zapisali, da Cankarjevo delo na nek način sklepa tisto obdobje slovenskega leposlovja, ki je v pomanjkanju v narodu utemeljenih institucij opravljalo funkcijo celotne družbene vrhnje stavbe; obenem pa smo tudi rekli, da je Cankar kljub vsemu še zavezan tradiciji starejšega pisanja, ki se je postavilo v vlogo vladajoče ideologije (nasproti nemški kulturi). To zgovorno potrjuje primer Cankarjeve drame *Lepa Vida* (1911).

Lepa Vida je »dober« primer predvsem zato, ker nam nudi možnost, da jo primerjamo z aktualizacijami mita o lepi Vidi, kot sta na primer Prešernova pesem in Jurčičev roman z enakima naslovoma. Prešernova Lepa Vida »opisuje« hrepenenje po *domu*, ki je podobno pesnikovi tiski v prvem sonetu nesreče (»srečna, draga vsa domača«). Temeljna vrednota Prešernove pesmi je dom, domačija, kar pomeni nedvoumno afirmacijo vsega tistega, kar sicer opisujemo z besedami, kot so patriarhalna, družinska, pa tudi konvencionalna in prevladujoča zavest. Pri Jurčiču se situacija zaostri v tem smislu, da postane tragični junak ali nosilna oseba teksta Vidin zakoniti soprog Samorod, kar kaže na to, da je bil tudi Jurčič »privrženec« nedotakljivega domačega in družinskega sveta; medtem ko se Vidin značaj »očisti« šele v trenutku, ko sicer radoživa in

neodločna ženska prizna svoj greh, ki je v tem, da je zapustila domače ognjišče.

Pri Cankarju se je Prešernova in Jurčičeva domačija razkrojila: nič več ni »življenje ječa«, pač pa je ječa dom. Vidin dom je tu nenehen beg *z doma* v Utopijo, kjer ni mračnih izb in rešetk, kjer ni tuberkuloznega umiranja in razrednega zatiranja. Doma je odtujenost, ki je vplivna do takšne mere, da ne dovoljuje nikakršne konkretne rešitve: giblremo se v svetu prikazni, občutljivih in neopredeljenih oseb, ki skorajda nimajo teles in običajnih želja. Lahko bi rekli, da Cankar v scenah iz cukrarne uprizarja svet pod-kulture, ki se opaja z metafizičnimi načrti, s fantastičnimi zarisii alternativnega bivanja v breztežnih razsežnostih. Domače ognjišče ne predstavlja nikakršne privlačnosti, narobe, dom je mesto bede in gnusa, je »pod-kultura«. Domneva, da je dom podkultura, nas vodi k sklepu, da so se dokončno pretrgale niti, ki so nekoč spajale posameznike v »srečno« skupnost, kjer sta, kot bi rekel Lukács, ideja in življenje eno in isto. Z drugimi besedami, pravi dom je pod-kultura, tedaj način ter odnos, ki zanikata kulturo, prevladujočo ideologijo, dejanski dom.

Pri branju Cankarjeve *Lepe Vide* ima bralec občutek nedorečenosti, nekakšne negotovosti in praznine, saj osebe venomer kličejo sanjski svet rož in večne pomladi, o katerem ne vedo drugega kot to, da je daleč, in da je drugačen. Z omenjeno negotovostjo in nedorečenostjo so verjetno v zvezi tudi znane težave z uprizarjanjem *Lepe Vide*: saj je zelo težko igrati praznino in hrepenenje; v drami ni prave dramatičnosti in prave dramatične akcije: zdi se, kot da so se junaki zaustavili na mestu, od koder nazaj ni več mogoče, naprej pa so poti nejasne in mučne. Če parafraziramo Lukácsa: potovanje je končano, pot se še ni začela.

Cankar je ostal zvest tradiciji v tem, da se je oklenil znanega mita o lepi Vidi, katerega bistvo je v tem, da se Vida noče predati tujemu ugrabitelju. Prešernova in Jurčičeva varianta sta v marsičem ostala v oblasti tega mita, in zato tudi pravimo, da ima starejša slovenska literatura mitične razsežnosti. Cankarjeva interpretacija osnovnega mita je kritična ali vsaj nedorečeno kritična: v bistvu mit spreminja, dasi te spremembe natančno ne usmerja. Za nas sta v zvezi s tem pomembni dve ugotovitvi:

1. Cankar mit (ali mitologijo v Marxovem pomenu te besede) *predeluje*, ima do njega določeno distanco na način, ki ga Marx opredeljuje kot »Kunstproduktion als solche« (1953, 31);

2. kulturo in pod-kulturo, vladajočo zavest in individualno (junakovo) zavest Cankar ločuje z nenatančno, nedefinirano mejo, ki omogoča nekakšno ambivalentnost, nejasnost in mučnost: to se kaže v odsotnosti konflikta in dramatične akcije.

Koncept mitologije nam dovoljuje določeno svobodo: vsaka »nerazvita«, »lažna«, »napačna« ... zavest je mitologija. Vendar prav odlomek, kjer Marx govori o mitologiji (1953, 30—31), nam narekuje, da smo pri obravnavanju »predelave«, torej »obvladanja« mitologije, t. j. »nezaved-

nega umetniškega načina«, silno previdni. »Umetnostna produkcija«, razvita, »zavedajoča se« umetnost po eni strani mitologijo »predpostavlja«, jo potrebuje za gradivo, za tla in naročje . . . po drugi strani jo predeluje, ukinja ali presega. Marxov (lapidarni, tezni) tekst-osnutek je tu dokaj nejasen, in ga je mogoče razlagati na več načinov: saj po eni strani govori, da je za grško umetnost nujna prav določena mitologija, in da brez mitologije sploh ni mogla obstajati; po drugi strani pa piše, da je za (grško) umetnost obvezna mitologija in ne stopnja družbenega razvoja, ki izključuje mitološki odnos do narave, takšen odnos, ki od umetnika zahteva »fantazijo, neodvisno od mitologije«. Umetnost, ki potrebuje mitologijo in izključuje neodvisnost od nje? Pa vendar formulacija, ki predpostavlja, da obstaja od mitologije drugačna, neodvisna fantazija umetnika. Gre obakrat za enako zamišljeno umetnost? Tedaj se lahko preprosto vprašamo: ali je (mora biti) umetnost od mitologije neodvisna, ali jo potrebuje (za tla, naročje . . .)? Ali pa se po odvisnosti od mitologije ločita dve vrsti umetnosti: stara (grška . . .) in razvita (sodobna)? Ali pa gre preprosto za izginotje mitologije v sodobnem času: smo torej že povsem obvladali naravne sile?

Ne da bi hoteli preiskati vse podrobnosti in eventualna protislovja v Marxovem tekstu, lahko ostanemo pri pojmovanju mitologije kot koncepta splošne veljave, in prav tako lahko kot enotno obliko zavesti, kot v osnovi enak spoznavni način, ideološko tvorbo, epohé . . . smatramo grško in sodobno umetnost: ne da bi se na ta način odtujili Marxu. Gre namreč za problem, ki je težji od preprostega obrata iz nezavednega preoblikovanja k zavestnemu preoblikovanju narave (oz. družbe). »Težava je v tem,« pravi Marx, »da sta nam (grška umetnost in ep) še vedno v umetniški užitek.« Po eni strani kaže, da smo od stare Grčije pa do danes že premagali celo vrsto skrivnosti, ki so bile predmet mitološkega odnosa, da pa je v tedanji umetnosti ostala neka plast ali sestavina, ki je nekako primerna za sodobno aktualizacijo v smislu umetnostne predelave (doživetja). Poskusimo razumeti ta pojav.

Grški umetnik ustvarja na podlagi grške mitologije, ki je sama po sebi — z ljudsko fantazijo predelana narava, oz. nekakšna nezavedna »umetnost«. Marxove formulacije dopuščajo, da si umetnost Grkov (ali kakršnokoli umetnost oz. umetnostno produkcijo) predstavljamo kot »višjo« stopnjo zavesti, kot nekakšno »opozicijo« glede na mitologijo. Ta »opozicija« pa je takšne vrste, da nujno predpostavlja, celo vključuje, kombinira elemente mitologije: tedaj ni nekakšna docela alternativna, neodvisna zavest. Ravno ta mitološka razsežnost daje umetnosti tisto življenjskost, prepričljivost, naravnost, o kateri govori Marx v pismu Lassallu iz leta 1859, ko pravi, da »plemeniti predstavniki revolucije« (to je tisti, ki prinašajo revolucionarna *gesla*) kaj lahko postanejo navadna »trobila duha časa«. Trobila, gesla, »schilleriziranje« so druge besede za čiste ideje, odtrgane od vsakdanje človeške prakse, baze, ki jo po eni strani (v tekstu o »nesorazmerju med materialno in umetnostno proiz-

vodnjo« — 1953) predstavlja mitologija, po drugi strani (v pismu Lassallu) pa »predstavniki kmetov in revolucionarnih elementov v mestih«. Marx se, z drugimi besedami, zavzema za umetnostno produkcijo, ki bi upoštevala, kar se godi med ljudmi, kar je, pa čeprav je to, kar je, mitološki, napačen odnos do narave (t. j. predmetnega sveta in družbe). To »sporočilo« je zaslučil Gramsci, ko je govoril o razliki med literati in revolucionarji: revolucionarjem, ki imajo relativno neodvisno domišljijo, bodo pisatelji vedno nekoliko konservativni. In končno je podobno misel izpovedal sam Marx v 18. brumairu, ko je zapisal da je ustvarjanje možno šele, ko postane jezik (revolucije) povsem domač, ko postane življenjsko dejstvo, in ko ga ne prevajamo več v stari referenčni okvir (materinega jezika). Enako je čutil Lukács, ko je zavrnil socialistično ideologijo kot »ovoj« kapitalizma, in se opredelil za »notranji opis«.

Poleg pomena napačne, nemočne zavesti, ljudske fantazije, ima potemtakem mitologija pri Marxu tudi pomen realnega življenjskega dejstva, realnega odnosa do narave, baze, podlage (Boden). Današnje aktualnost stare umetnosti si moremo tedaj razlagati, ne kot bi radi dosegli nekateri zagovorniki ahistoričnega pogleda na umetnost, češ da ta ni podvržena zgodovinskemu razvoju; pač pa kot vselej zanimivo vrednost življenjske dejanskosti, ki jo umetnost skuša hkrati predstaviti in preseči. Stara umetnost ne predstavlja le konkretnega ideološkega napora pri premagovanju nerazumljivih naravnih sil, ampak model odnosa med stvarnostjo in fantazijo (umetnostno, mitološko...) sploh. Če bi umetnost uprizarjala le za svoj čas aktualna (za nas pa mitološka napačna...) spoznanja o naravi in družbi, bi zares zastarevala (in tudi zastareva, kolikor je preobremenjena s konkretnimi, času primernimi ideološkimi rešitvami); ker pa je v njej (vsaj ko gre za najimenitnejša dela) vsebovana celotna problematika človekovega odnosa do narave oz. vsa polnost spopada med človekom in družbeno resničnostjo z vso dialektiko preprostih (ljudskih, prvinskih...) in kompliciranih (profesionalnih, eksperimentalnih...) spoznanj, nas lahko zanima še danes. Z drugimi besedami, »stara« umetnost nas vabi, da v njenem kontekstu najdemo, preskušamo svoje lastne poglede, da v njej izmerimo razdaljo do mitologije, da se, kot pravi Marx, spomnimo otroštva-mitologije... In še več, in tu bi se dalo oporekati Marxovi formulaciji glede umetniškega užitka, mar niso »stara« umetniška dela aktualna šele spričo posebne intervencije »novega« branja, gledanja, poslušanja??? To pa pomeni, da niso polna užitka in vrednosti kar sama od sebe, marveč postanejo takšna, ko njihovo draž preskusimo v svojem okolju in s svojo pametjo. »Draž njihove (grške) umetnosti,« piše Marx, »je rezultat...«.

Lahko bi rekli, da »stara« umetnost za modernega človeka pomeni nekakšno mitologijo, in predvsem je tako v moderni umetnosti: o tem nam priča cela vrsta del, ki so si »sposodila« antične naslove in teme, da bi »na« njih zgradila nekaj povsem novega, nekaj, česar npr. Grki ne bi razumeli (v tem je tudi dokaz, da ima umetniški čut zelo določeno

zgodovino, ki se ne da ponoviti, »ki se ne more vrniti«). Morda bi morali namesto besede »užitek« uporabljati besedo »razumevanje« ali »izziv« — kar pa nikakor ne more biti nasprotno Marxovemu pojmovanju. V vsakem primeru pa mitologije, te kompleksne Marxove kategorije, ne moremo odpraviti z zamahom.

Kar je bilo za Grke umetnost, je za nas mitologija; če je bila za ljudsko fantazijo Lepa Vida ali npr. pravljica o kralju Matjažu najvišja ali celo edina možna oblika zavesti o nevarnosti slovenske domačije, sta bili tidve tvorbi za Prešerna mitični enoti, ki ju je bilo treba valorizirati v kontekstu poezije. Kakšna je bila ta valorizacija (ali je bila še zasvojena z mitološkim razumevanjem, ali je to na neki način problematizirala), je seveda stvar diskusije. Vsekakor je treba ugotoviti, da je pri Cankarjevi Lepi Vidi prišlo do zares svobodne interpretacije starega mita in seveda stare umetnostne produkcije (Prešeren, Jurčič).

Problem družbene kritike v umetnosti (t. j. na umetniški način) je mogoče v smislu gornjih ugotovitev opredeliti kot problem distance do mitologije.

B. Družbena kritika

Kot smo že nakazali, za umetnost izražanje odnosa do družbene resničnosti predstavlja težak problem, saj obstaja nevarnost redukcije umetniškega gradiva na preproste postulate, na gesla, na trobilo duha časa. Za Cankarja je očitno mitologijo predstavljala kapitalistična, meščanska zavest. Oglejmo si s tem v zvezi eno Cankarjevih izrazito družbeno-kritičnih del, ki se celo brez težave prilega že omenjeni periodi dunajske družbeno-kritične usmeritve, t. j. *Hišo Marije Pomočnice* (1904). Po eni strani je razmere v bolnišnici za neozdravljivo bolne otroke kaj lahko razumeti kot kritiko socialnih okoliščin v Avstro-Ogrski: ta naj bi bila velikanska hiralnica ponižanih, hrepenečih, pa vendar razoroženih državljanov, ki jim gospoda (grofica, mesarica . . .) tu in tam prinese drobtino tolažbe-slepila. Ta hiralnica-družba je vse kaj drugega kot prava domovina ali domačija. Temu hiranju prav tako ne pomeni nikakršne alternative povrnitev v privatno sfero družine in posameznega doma: iz splošnih bolezenskih vzrokov, iz razloga povsem prevladujoče in sistematične patološke urejenosti družbe je tudi družina razkrojena, gnusna, nezanimiva institucija (prostitutcija, promiskuiteta . . .). Kratki trenutki pozabljavanja, sprevržene solidarnosti med trpečimi, hipertrofirane sanje in droben ptič, ki je predmet splošne ljubezni . . . to je vse. Zdi se, da zaman iščemo »izhodišče« Cankarjeve kritičnosti — razen seveda, če iščemo na »negativni« strani: postati bi morali, kar nismo, biti bi moralo, kar še ni. Tedaj je Cankarjevo izhodišče spet domovina in skladna, srečna domačija — vse to pa je že davno postalo mitološko gradivo. Če izvzamemo kanarčka in vrabca, ki sta hotela odleteti iz bedne bolnišnice v

»življenje« in to svojo ambicijo plačala z življenjem, skoraj nimamo opore za določitev »akterja« Hiše Marije Pomočnice.

To delo je v nekem smislu za Cankarja tipično in v nekem smislu zvesto »odraža« položaj slovenske literature, ki je bila še nedavno (pred Cankarjem) opijanjena od kolektivne zavesti, narodnostne enotnosti, totalitete . . . Cankar je vzel to zavest pod drobnogled, posnel je »stanje«, zakopal se je v dotlej nepremišljeno osnovo, podlago literarne produkcije, ne da bi hotel postati trobilo nekakšnih plemenitih idej. Storil pa je nezaslišen »prestop« zoper vladajočo ideologijo s tem, da je pokazal gnolbo in neustreznost obstoječih vrednot in statičnega odnosa do njih. Zapisal je za slovensko leposlovje povsem novo stališče:

»Spoznala je bila Tina, da je rakev njen dom. Živela je med mrtveci in vse njih početje se ji je zdelo zoprno in smešno. Njene oči so gledale drugam . . .«

Seveda je »odpor« tu še vedno relativno nedoločen.

Treba je poudariti, da Cankar ni bil vselej tako nedorečen in negotov, kar zadeva družbeno kritiko oz. »predelovanje« mitologij. Znan primer tako rekoč zgledne jasnosti in enoznačnosti je *Hlapec Jernej* (1907), o katerem pravimo, da je prepesnjen Komunistični manifest, in da ga je avtor spisal namesto »agitacijske brošure za volitve«. Dasi novela, ima to delo značilne romaneskne poteze: to je epopeja sveta, ki ga je zapustil bog (cf. Lukács, 1968, 64), v katerem je pravica skrita za neprehodnimi zidovi neavtentičnih vrednot, v katerem je junak problematični posameznik, ki ga iskalska, pravičniška strast pripelje v propad in smrt. Hlapec Jernej se uniči, vendar svet, ki ga je k temu pripravil, ni nikakršna nevprašljiva, samoumevna skupnost totalitete, marveč sovražni, slepi svet razkola in razrednih protislovij. Seveda se ravno v primeru Hlapca Jerneja sprožajo najrazličnejši pomisleki, od katerih se zdi piscu teh vrstic upoštevanja vreden predvsem tisti, ki govori o zgodovinski vrednosti teksta, ki da presega njegovo aktualno berljivost, oz. o tem, da v Jerneju prevladujejo tiste razsežnosti, ki so primernejše za historično in npr. sociološko branje, ter manj primerne za »svobodno« literarno komunikacijo. Res je, da so problemi, ki jih je bržkone imel v mislih pisatelj, ko je pisal Hlapca Jerneja (pisal naj bi ga bil doma pri Etbinu Kristanu), večidel preseženi, in da — če so ti problemi postavljeni v središče pripovedi ter z njimi tekst stoji in pade — je živo, ustvarjalno branje na neki način ovirano, vendar je bolj zanesljivo sodbo o literarni vrednosti Hlapca Jerneja najbrž treba prepustiti literarnim oz. estetskim teoretikom in kritikom.

Relativno nazoren je konflikt v dramskem besedilu *Za narodov blagor* (1901), in sicer je tu na Jernejevem mestu žurnalist Ščuka, ki privede do skrajnosti Grudnovkino misel: »Doslej smo se grelí vsi skupaj pod enim plaščem . . .« Ščukina dejavnost hoče razdejeti, razbiti enotnost zdravorazumskega meščanstva, tisto enotnost, ki jo je napadal že Levstik, ko je svojim nasprotnikom očital, da postavljajo enotnost pred svobodo.

»Zakaj začenja se boj,« na koncu izjavi Ščuka, »proti blagru naroda — proti narodovim idealom . . .« »Na prvi pogled se zdi, da sta si Ščuka in Jernej enakovredna junaka, vendar bomo videli, da je Jernej v nekem smislu poenostavljena inačica Ščuke. Morda je v tem razlog, da je Hlapec Jernej ostal novela, in da ni prerasel v obsežnejši tekst.

Ščuka v začetku drugega dejanja v razgovoru z Grudnovko razpravlja o časih, ko je bil še »idealen človek«, ko so bile besede, ki so zdaj fraze, še lepe in so nekaj *pomenile*. V tej senci, ki je polna napetosti in dvojnih pomenov, ker sta Ščuka in Grudnovka pač nekoč prej (v idealnih časih) bila ljubimca, Ščuka izpove zanimivo in dvorezno misel, ki razkriva, da se junak ni povsem odpovedal idealom svoje preteklosti, in da mu besede, ki jih sicer imenuje fraze, vseeno še marsikaj pomenijo:

»Kar je bilo lepega in resničnega, je sicer izginilo za zmerom, toda plašč je pustilo v sobi. Besede so ostale, tiste fraze namreč, ki so danes naše svetinje in vse naše bogastvo.«

Lepo in resnično je izginilo, ostale pa so besede, ki jih Cankar imenuje »plašč« in »frazе«, ki so sicer svete in veljajo kot bogastvo. Poti razmišljanja zdaj potekajo v dveh smereh.

Prva pot nas vodi k naslednji ugotovitvi: besede so izgubile svojo polnost, vsebino, pomen, smisel; postale so na neki način abstraktne, izgubile so svoje aktivno jedro, postale so mitični jezik, ki ne služi spreminjanju stvarnosti, temveč ohranjanju podobe (cf. Barthes, 1970, 234). Cankar pravi »frazа«, lahko pa bi rekli tudi karikatura, osiromašena podoba, »ukraden stavek« . . . Nekdanji pomen, nekdanja polnost je padla skoz: besede so na milost in nemilost prepuščene mitu. Na videz predstavljajo svetinje in bogastvo, v resnici pa so prazne besede, osiromašene do golote. Cankar je tu neverjetno precizen, saj preostanek nekdanjih besed imenuje *plašč*, ki je ostal v sobi kot karikatura, kot strašilo, maska, preobleka — sevé brez telesa, brez žive vsebine. Ta Cankarjev izrek nas spominja na Marxove besede v 18. brumairu Ludvika Bonaparta, kjer je govor o zaklinjanju duhov preteklosti, o izposojanju »imen, bojnih gesel in kostumov, da bi v tej stari častitljivi preobleki in v tem izposojenem jeziku uprizorili nov prizor svetovne zgodovine« — to pa ne more biti drugega kot *farsa*. Ščuka hoče »pokopati mrtve«, z vsebino hoče preseči frazo, porogati se šibkosti in klavrnosti — zato tudi pod Grozdovim oknom govori slavne besede, da ga je z ugrizom zastrupil, in da bo ambiciozni prvak kmalu legel na postelj, torej, da bo umrl. Ščuka je, če uporabimo Barthesov izraz, mitolog. Besedo »plašč« pa Cankar uporabi še enkrat, in sicer jo položi v usta Grudnovki, ko ta govori o nevarnosti škandala in o tem, da bodo prišle na dan nedelikatne stvari. Gre za mit enotnosti, ki se utegne v »boju na življenje in smrt« usodno razkriti kot s plaščem pokrita in ogreta praznina. Tudi tu gre za podobno razmerje med plaščem in »resnico«, med praznimi besedami in bojem, ki bi jih razkrinkal, s tem pa bi jim dal pravi pomen, novo polnost. Preprosto rečeno, gre za nasprotje v Hamletovem smislu, v smislu izreka:

»Words, words, words,« ki pomeni nasprotno od dejanj, ki bi razkrinkala zaroto in maščevala krivice. Torej, besede in dejanja!

Druga pot, ki jo lahko ubere naše razmišljanje, je s prvo v delni (torej ne popolni, dokončni) opreki. Nadaljujemo lahko prav tam, kjer smo ravnokar nehali razvijati misel o nasprotju med besedami in dejanji, ter s tistim pomislekom glede Cankarjevega literarnega dela, ki govori, da mu manjka dramatičnosti in akcije. Kaj je zares storil Ščuka razen tega, da je Grudnovki priznal svojo slabo vest (2. dejanje), da je prvakom napravil pridigo o sramoti hlapčevanja in jim obljubil »tisti veliki čas« (3. dejanje), da je odšel iz njihove družbe, jim poslal letak o Grozdovi in Grudnovi mešetarski naravi, ter na koncu razbil šipe na oknu Grozdovega stanovanja (4. dejanje)? Se je svet laži sesul? Je propadel junak Ščuka? Na vsa ta dejanja moramo upravičeno gledati z nezaupanjem, o vseh pa moramo skleniti, da so prej napovedi dejanj kot prave akcije. Tedaj je Ščuka nekakšen junak obljub in proklamacij; se je sam ogrnil v plašč, ki ga je »lepo« in »resnično« pustilo v sobi — t. j. v ogrinjalo besed, ki so sicer svete vendar tudi prazne in neresnične? Na tem občutljivem mestu moramo problem zaostri: kakšen junak je pravzaprav Ščuka? Vemo, da je zapustil svet Grozdov in Grudnov, in da se je vanj vrnil kot subverzivni element. Na prvi pogled je ta prehod preprost in nedramatičen, vendar nas kljub vsemu še nekaj zadržuje, da bi Ščuko proglasili za slabotneža in anti-junaka. Kaj nas zadržuje? Zadržuje nas sam sklep drame Za narodov blagor. Tam Ščuka »zelo glasno, razločno, s kratkimi prestanki« zagrozi Grozdu: »začenja se boj . . . proti narodovim idealom«. Ščuka ni navaden junak, običajen bojevnik, pač pa *borec zoper ideale*, zoper vse tisto, kar smo že zgoraj označili kot prazne besede in fraze, in celo zoper tisto, kar je nekoč bil sam (idealni človek). Lahko bi rekli, da je hlapec Jernej podoben le prvemu delu Ščuke, tistemu, ki smo ga obravnavali v prvem delu našega razmišljanja o Blagru. V drugem delu, ko se odnosi med osebami zapletejo, Ščuka ni samo hlapec Jernej (ni le tisti Ščuka, ki mora zavezati gospodarju čevelj in se ob tem zdrami iz svoje hlapčevske vloge), pač pa je popolnoma nova osebnost, ki je za Slovence (in Cankarja) še posebno zanimiva in značilna.

Kot vemo, Ščuka ob koncu tretjega dejanja zapusti prizorišče in se pojavi šele ob koncu četrtega dejanja. Ob odhodu Ščuka zagrozi zbrani gospodi, da bodo za njihovo mizo sedli »pozabljeni hlapci«, »zavrženci in razcapanci«, vrne pa se sam in izjavi, da se začne boj proti idealom. Medtem ko bi za prvo izjavo lahko rekli, da je povsem jasna in da napoveduje enosmiselno dejanje (revolucijo), druga izjava prvo modificira in dejanje še zadrži: je še vedno »simbolična« in hkrati večpomenska, je splošnejša. Ščuka ni nikakršen naiven revolucionar in Cankarjeva rešitev v Blagru ni preprosto utopična, idealna, ampak se vrača na tla *realnosti*, je refleksija preprostega aktivizma in priprava dokončne, smotrne akcije. Če je v prvem delu v Ščuki še kakšna želja, da bi se ogrnil v plašč besed, ki ga je v sobi zapustilo resnično in lepo, na koncu junak nima nikakršnih

iluzij več, ni več idealen človek, kakršen je bil, predno je postal hlapec, in ni več hlapec, kakršen bi ostal, če bi se spustil v boj brez potrebnih razmislekov, v konfrontacijo z lažmi in frazami Grozdov in Grudnov. Če je Jernej kasneje lahko zrušil »grdi svet« (ker so bile razmere morda za takšno obsodbo zrelejše, vprašanje pa je tudi, koliko je avtor Jerneja priredil konkretnim političnim razmeram in razmerjem), tega Ščuka (še) ni mogel storiti: v kontekstu Blagra bi obveljal kot »lepa duša«. Slovenski junak je tedaj tu še na pol poti, kar pomeni, da je prepoznal vladajočo ideologijo in premislil tudi načine odpora zoper njo, ni pa še prišel s konkretnimi (revolucionarnimi) dejanji. Zdi se, da je bil Cankar glede izhodišča junakove akcije še v dilemah, o čemer pričajo prav zadnji stavki v drami: Grozd namreč izjavi, da fraze in svetinje, ki konstituirajo njegovo moč, niso napadene od samega Ščuke, pač pa od »strupa, ki ga diha že oddavnaj veliki, propali narodi«. S tem sta izpričani dve nevarnosti, ki sta zelo verjetno predstavljali temeljni slovenski problem: prva nevarnost je v tem, da bi se v medsebojnem boju slovenske sile razpršile (v tem je Cankar dedič mladoslovenske miselnosti, ki na literarnem nivoju poraja dela, ki izhajajo iz kolektivne zavesti), druga pa v povezovanju slovenskega in nemškega radikalizma oz. v tisti varianti internacionalizma, ki je bila pač aktualna v Cankarjevem času. Ščuka mora tedaj med koncem tretjega in četrtega dejanja premisliti in doživeti težka protislovja slovenskega junaštva in kritičnega odpora zoper vladajočo ideologijo: v njem divjajo težki notranji boji. Cankarjev dosežek je v tem, da teh notranjih bojev, katerih junak je pravzaprav Ščuka, ni prikril, temveč jih je razložil in problematiziral. Med drugim je problematiziral tudi tisti tip zdravega razuma, ki je družbene spremembe odpravljal s pavšalnimi, utopičnimi projekti in programi.

C. Dialektika angažmaja

Seveda bi Cankarja narobe razumel oni, ki bi iz branja in tolmačenja njegovega dela izvedel sklep, da Cankar ni bil »angažiran« avtor: tu bomo skušali dokazati ravno nasprotno, da je Cankar poznal problem angažmaja, in sicer da ga je poznal z relativno zelo moderne plati. Znane so interpretacije, ki hočejo celo vrsto Cankarjevih tekstov razveljaviti z obtožbami, češ da so ezoterični, razboleli pa tudi dekadentni in nerazumljivi, ki pa se v strahu pred avtoritetami seveda skrivajo za drugačnimi formulacijami, na primer na ta način, da poudarjajo Cankarjeva »realistična« dela. S takšnimi in podobnimi diskvalifikacijami Cankarjeve tvornosti se seveda ne bomo ukvarjali; ob tem lahko le ponovimo Adornov stavek, ki je še posebno aktualen v današnji kulturni situaciji: »V radikalnih desničarskih časnikih in revijah prejkoslej tvezejo o ogorčenju glede tega, kar naj bi bilo nenaravno, preintelektualno, nezdravo in dekadentno. Že vedo, za koga pišejo. To se pokriva z dognanji socialne psihologije o značaju,

ki je navezan na avtoritete (autoritätsgebunden). K eksistencijalizmu tega značaja spadajo konvencionalizem, spoštovanje do okamenelega pročelja mnenja in družbe, odpor do vzgibov (Regungen), ki ga begajo, ali pa v podzvesti tistega, ki je podložen avtoritetam, zadenejo v neko osebno lastnost, ki si je za nobeno ceno ne more priznati.« (Adorno, 1973, 9—10) Kot je prav tako znano, se je Adorno zavzemal za angažma, ki je dialektične narave, ki se godi v »napetosti« med t. i. »angažirano« in »neuporabno« (Zweckfrei) umetnostjo: medtem ko je ostro kritiziral tisto vrsto »angažirane« umetnosti, ki jo je mogoče zvesti na »meketanje; na to, kar vsi pravijo, ali vsaj kar si vsi na skrivaj želijo slišati«. Tudi najbolj sublimirana literatura, pravi Adorno, skriva v sebi nekakšen Naj bi bilo drugače . . . (ibid., 28).

Predno se vrnemo k Cankarju, se spomnimo Paula Kleeja, ki je po prvi svetovni vojni narisal karikaturu cesarja Viljema kot nečloveškega požiralca železa. Kot je znano, je Paul Klee leta 1920 to karikaturu »predelal« v znamenito delo *Angelus novus, strojni angel*, ki na noben način ne nosi znamenja karikature ali angažmaja (cf. ibid., 29). V tem odnosu med karikaturjo in umetniškim delom se tudi po mnenju avtorja tega sestavka skriva pravo bistvo angažmaja, in s tem odnosom lahko pojasnimo odnos med Cankarjevimi neposredno angažiranimi (t. j. »aplikativnimi«) in med »osebno izpovednimi« deli. Na neki način je to tudi odnos med Hlapcem Jernejem in Ščuko oz. notranja napetost v drami *Za narodov blagor*. Naša naloga je tedaj opisati to napetost oz. ta odnos.

Oglejmo si tedaj nekaj Cankarjevih eksplicitnih izrekov o naravi umetnosti in »dolžnostih« umetnikov. Leta 1898 piše Cankar Otonu Župančiču:

»Oči, ki vidijo ‚dušo‘ in tragedijo v vsakem, na videz najneznatnejšem prizoru, utrudijo se napósled ali pa pridejo do tega, da od trepetajočih nijans ne vidijo surove celote.«

Leta 1900 piše Zofki Kvedrovi:

»Prej sem se zaletaval v naše politike, literature in druge klepetulje iz svete navdušenosti in iz rodoljubja; zdaj nimam več nobene navdušenosti in nobenega rodoljubja in kar delam, delam iz same čiste, nepokvarjene hudobnosti. Popolnoma nedolžno in nevedé sem škropil s strupom upornosti svoje dolge perijode, a zdaj zlivam ta strup vanje in vem dobro, da je strup. Napraviti mislim namreč trgovino en gros s strupom upornosti, neuvažanja vseh avtoritet, cerkvenih, državnih itd.«

Mesec in pol kasneje spet piše Kvedrovi:

»Kar se tiče dekadence, bi Vam moral razložiti svoje nazore tudi bolj obširno, da bi me ne razumeli napačno. Jaz sem jo dihal toliko časa, da sem se naposled utrudil. To je mestni prah, mestna nervoznost; vsi najmanjši, komaj čutni čuti se pretiravajo v neizmernost; pesnik nima

druzega dela, kot da brska po samem sebi; on je egoist (...). Na koga in za kaj hoče vplivati z razkrinkavanjem in razlaganjem tistih čutov, ki jih čuti in razume komaj on san, a ki nimajo za druge ljudi nobenega pomena? Da Vam povem na kratko: mogoča in smiselna se mi zdi *samo* ali tista *tendencija* z *na* umetnost Gogola, Tolstega itd., ki hoče uveljaviti socialne, politične ali filozofične ideje s *silnimi* sredstvi *le po te*, — ali pa umetnost starih Grkov, Shakespearea, Goetheja itd., ki ima samo estetične in etične smotre... Umetnost nekaterih dekadentov pa je *mučenje samega sebe* in pri nekaterih sploh nič drugega kot igranje z izrazi... Na vsak način pa je dekadenca mnogo koristila; vslad njenega vpliva je postalo čustvovanje globokeje in fineje in izražanje nijansirano in *izvirno*. To zadnje je njena največja zasluga, zakaj — posebno pri Slovencih in Hrvatih, — je postal zadnje čase pesniški in pripovedni jezik grozno šablonski. — Še nekaj, — in to je glavni vzrok, da so mi *izrastki* takozvane dekadence postali zoperni. Pri nas tam doli je potreba reformacije in revolucije v *političnem*, *socialnem*, — *vsem* javnem življenju, in tej reformaciji mora delati *literatura* pot.«

Naslednje leto piše Kvedrovi v zvezi s svojim romanom »Tujci«, ko ga je ravno odposlal Matici:

»Pisal sem o naših 'tujcih' — o tistih naših ljudeh, ki nimajo domovine. In to smo mi vsi. Večji del sanjači, vseskozi pasivni ljudje, ki se sčasoma povagabundijo, zgodaj umro na tuberkulozi, ali pa postanejo pesimisti, kritiki, nemočni, sanjarski reformatorji, ki ne dosežejo nikoli ničesar. O teh ljudeh sem pisal in o onih drugih, ki imajo 'domovino'. In ti so še žalostnejši!«

Leta 1904 spet piše Kvedrovi:

»O čem naj ti pišem? O sebi, tem človeku, ki mi je zopern do srca in ki mu je življenje tako pusto, da bi se ga korajžen krojač ali kidavec snegá že zdavnaj rešil? O literaturi, ki jo sovražim tako iz vse duše, kakor na svetu samo še literate?«

1905. piše uredniku Ljubljanskega zvona Zbašniku o svojem Kačurju:

»Narisal sem brez usmiljenja boj idealista z nizkim življenjem; in kakor se spodobi, je idealist klavrno propadel!«

1906. piše na isti naslov naslednje slavne besede:

»Publicistika ne *služi občinstvu*, temveč ga *vo di*. Kaj mislite, da škoduje listu, če se kak 'rodoljub z dežele' jezi nanj? Prav nič mu ne škoduje (...). 'Zvon', pravijo, da je napreden list, celó edini napredni literarni list na Slovenskem. Kaj je torej njegova misija? Kaj je njegova dolžnost; Ali je njegova dolžnost, da zbira vse napredne, v prihodnost

strmeče moči — ali pa je njegova dolžnost, da posluša ‚rodoljube z dežele‘?»

Pod konec leta 1913 piše Cankar z Rožnika Lojzu Kraigherju:

»Ob tem načrtu sem se spomnil na Tvojo teorijo, da je umetniško delo le operacija, na lastni duši izvršena. Iztrebiš in odstraniš, kar se Ti je nabralo, pa je! Ta operacija se mi zdi nekoliko nemoralna. Kako si pomagajo drugi ljudje?«

Cankar v teh pismih, ki nosijo različne datume in so proizvod najrazličnejših duševnih stanj ter »družbenih« okoliščin, izoblikuje naslednja vprašanja oz. dileme:

1. umetnost je *konstruktivna* (smiselna, tendenciozna: delati mora pot revoluciji in reformaciji) — umetnost je *destruktivna* (porojena iz čiste hudobnosti, strup upornosti, nespoštovanje katerekoli avtoritete);

2. junak je vseskozi *pasiven* (tujec, ki nikoli ničesar ne doseže) — junak je vseskozi *aktiven* (idealist, ki se bojuje z nizkim življenjem in klavrno propade);

3. dekadenca je *škodljiva* (ne vidi surove celote, pretirava v neizmerenost, ukvarja se sama s seboj, za druge ljudi nima pomena) — dekadenca je *koristna* (ker povzroča globlje in bolj rafinirano izražanje, ker je povezana z izvirnostjo, ki jo pogreša slovenski in hrvatski šablonski pripovedni jezik);

4. umetnost je proces notranjega *očiščenja* (operacija duše) — umetnost je oblika *družbene akcije* (reformacija, revolucija, ima misijo, vodi občinstvo . . .);

5. umetnik je vreden *zaničevanja* (zoprni sam sebi, slabši od krojača ali kidavca snega) — umetnik je višji, *boljši* od drugih (se ne ozira na rodoljube z dežele . . .).

D. Položaj umetnika

Ta vprašanja in te dileme bi seveda lahko našli še v marsikaterih drugih Cankarjevih spisih, najrazločnejše pa jih je razodel v treh, ki se zdijo še posebno pomembni za družboslovno razmišljanje o možu, ki se je rodil pred 100 leti. To so: Bela krizantema, Slovensko ljudstvo in slovenska kultura, ter Krpanova kobila.

V *Beli krizantemi* (1910), ki je nekakšen povzetek in tudi radikalizacija idej, izraženih v drugih spisih, je Cankar izpovedal ključno misel: »Slikal sem noč, vso pusto in sivo, polno sramote in bridkosti, da bi oko tem silnejše zakoprnelo po čisti luči.« Vsaka umetnost, piše Cankar, je kritika dobe in rodu: umetnikovo uho in njegov jezik se branita »pozitivne ideje«, kot jo izraža vladajoča gospoda, umetnik je »prolét v meščanski suknji«, izven organizacije in družbe; umetnost je svobodna in vsled te svobode brezpravna. Po Cankarjevi definiciji umetniku ni

mogoče natanko določiti izhodišča, iz katerega izhaja v tej kritiki pozitivnih idej, organizacije in družbe: po svoje je proletarec, po svoje meščan. Po svoje svoboden, po svoje brez vsake svobode (brezpraven). Je tedaj na robu družbe in vendar v njenem temeljnem središču, v njenem jedru, bistvu? V *Slovenskem ljudstvu in slovenski kulturi* (1907) je ta misel izpovedana še jasneje: bankrot kulture, t. j. umetnosti, je strašnejši, kot če bi falirale vse slovenske banke. Tedaj je mesto umetnosti toliko pomembno in strateško, kot ni pomembno in strateško nobeno drugo mesto v družbeni delitvi dela: da je temu tako, govorijo vrstice, kjer zasmehuje zahtevo, naj bi pisal »za ljudstvo« (»In ti, ljubi moj Cankar, pojdi čitat svoje novele ljubljanskim barabam!«). Da bi ljudstvo lahko spoštovalo umetnost, da bi lahko tudi rešilo umetnost pred propadom, mora najprej samo priti na nivo umetnosti, mora se izobraziti in vstopiti v območje duhovne kulture. Centralni položaj v Cankarjevi »državi« ima ljudstvo, ki se je povzpelo do stopnje umetnosti: kar pa seveda pomeni, da umetnost vseskoz že ima ta centralni položaj. Enigmatični izrek, da je umetnik »prolét v meščanski suknji«, gre tedaj razumeti kot zvezo umetnika z ljudstvom v tem smislu, da mora ljudstvo internalizirati vso izobrazbo, vrednote, prepričanja . . . vladajočega razreda, vso to izobrazbo, vrednote in prepričanja preseči, dobiti moč v svoje roke, in skupaj z umetnostjo zaživeti novo življenje v čisti luči. V tem načrtu ima umetnost seveda velevažno vlogo, po svoji naravi pa je določena, da se ne bo dala zapeljati nikakršnim slepilom: kdo drug utegne zaiti s poti, utegne se utruditi, umetnost tega ne more storiti nikdar. Zato Cankar v *Krpanovi kobili* (1906) izjavlja, »da umetnik, ki se prilagodi, ni več umetnik«. V tem spisu, najbolj zgodnjem od treh, ki smo jih navedli, anticipira misel, da koprnenje po luči (rešitvi, resnici . . .) ne prihaja od nazornega, zvestega, »realističnega« upodabljanja te luči, pač pa iz nasprotnega, iz teme, sramote in bridkosti. »Morda gledam,« piše Cankar, »kar je bilo, v slabem ogledalu, tako da so oblike pretvorjene in spačene.« Ogledalo, v katerem se prikazuje resnica in luč, je »slabo in spačeno«. Ni slučajno, da je Cankar svoj napad na Govekarja povezal z Levstikom in njegovim Martinom Krpanom, saj je Cankar z Levstikom povezan v nekakšno ljubeznivo-sovražno razmerje: po svoje se ga še dotika in se ga ne more povsem otresti, po drugi strani pa ga mora zanikati in kompromitirati.

E. Vprašanje realizma

Cankar je bil prvi slovenski pisatelj, ki je vprašanje »realizma« v umetnosti zastavil na moderen način: medtem ko je Levstik trdil, da mora umetnost biti »zrcalo svojega časa«, »da bi Slovenec videl Slovenca v knjigi, kakor vidi svoj obraz v ogledalu«, je Cankar trdil, da Slovenec lahko zagleda svojo pravo podobo le še v pokvarjenem, premaknjenem zrcalu. V tem je Cankarjev smisel za dialektiko, in v tem je Cankarjevo

razmišljanje podobno nekaterim sodobnim teorijam o družbeni vlogi umetnosti kot »estetski subverziji« zdravorazumskega sveta (cf. Marcuse, 1972). Podobno je razmišljal tudi Jakobson, ki je razčlenil pojmovanja o realizmu in med drugimi inačicami le-tega navedel naslednjo: »Besede včerajšnje pripovedi postajajo neučinkovite, posušene; danes je mogoče neki predmet popisati z značilnostmi, za katere smo včeraj mislili, da so najmanj značilne, najmanj vredne opisovanja, značilnostmi, ki smo jih komaj opazili . . . Pripadnikom novega gibanja se zdi neki opis, ki temelji na nebistvenih podrobnostih, resničnejši od okamenele tradicije njihovih predhodnikov.« To težnjo je nato povzel s formulo: »Upiram se zoper dani umetniški vzorec in smatram, da je deformacija tega natančnejša predstavitev resničnosti.« (Jakobson, 1971, 41)

Cankarjevo pojmovanje resničnosti se odmika od in celo spopada s pojmovanji v prevladujoči ideologiji, kolektivni zavesti; pri tem pa ga tu in tam še vedno zavede mitična podoba, ko je umetnost v slovenski družbi opravljala vodilno vlogo in tako rekoč poosebljala kolektivno zavest. Odtod tu in tam neodločnost njegovih junakov in pomanjkanje tiste dramatičnosti, ki sicer junaka meče in suva po neizprosnih višinah in nižinah zgodovine; ki »pravega« junaka pahne v pekel, da bi lahko moralizirala o njegovi požrtvovalnosti in božanski vrlini. Cankar je komaj znanilec, prvi napovedovalec te dramatičnosti; ponekod jo uveljavlja radikalneje, ponekod sploh ne. Za večino njegovih del pa je značilna ambivalentnost, večpomenskost, dialektičnost — kot smo te značilnosti opisali zgoraj. Šele v luči te mnogoplastnosti nam je razumljivo Jermanovo oklevanje v zvezi z revolverjem, njegova delna resignacija in hkrati vera v novo življenje; šele v tej dvosmiselnosti se nam razodene stiska in hkrati korajža slovenskega pisatelja Ivana Cankarja, ki je v primitivnih slovenskih razmerah pisal o kompleksni naravi družbenega in svojega intimnega sveta. Za njegovo opazovanje odnosov okrog sebe je prav gotovo tipičen naslednji odlomek iz *Profesorja Kosirnika* (1901):

»Videl sem človeka, o katerem pripovedujem, spoznal sem njegove misli in čutil sem njegovo žalost. A zdaj me zasleduje, kamor se okrenem. Vidim ga v tisočeri oblekah, z različnimi maskami na obrazu; in izza vseh teh mask vzdihuje žalost, ki sem jo bil prvokrat občutil. Pogledal sem se v ogledalo in celo tam sem ga videl.«

V sklepu se Kosirnik-Cankar vpraša:

»Kako bi uravnal svoje življenje, da bi bil gospodar in hlapec obenem? Kako bi ukrenil, da bi družbi služil ter jo obenem podiral?«

Reference:

Adorno, Theodor W. 1973 — *Zur Dialektik des Engagements: Aufsätze zur Literatur des 20. Jahrhunderts II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Barthes, Roland 1970 — *Mythologies*. Paris: Seuil.

- Jakobson, Roman 1971 — »On Realism in Art«, *Readings in Russian Poetics*. Ed. Matejka and Pomorska. Boston: MIT.
- Kardelj Edvard 1970 — *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*. Tretja, pregledana in dopolnjena izdaja. Ljubljana: DZS.
- Kermavner, Dušan 1968 — *Ivan Cankar in slovenska politika leta 1918*. Ljubljana: CZ.
- Lukács, Georg 1968 — *Teorija romana*: jedan filozofskohistorijski pokušaj o formama ve-
like epske literature. Prev. K. Prohić. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marcuse, Herbert 1972 — *Counterrevolution and Revolt*. Boston: Beacon Press.
- Marx, Karl 1953 — *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*: Rohentwurf 1857—1858. Berlin: Dietz Verlag, Marx-Engels-Lenin Institut, Moskau.
- Ziherl, Boris 1957 — *Književnost in družba*. Ljubljana: CZ. 1965 — *O humanizmu in so-
cializmu*: članki in razprave. Ljubljana: DZS.

ZORICA PRIKLMAJER-TOMANOVIĆ

Zahodnoevropski socializem in diktatura proletariata

Diktatura proletariata postaja v mednarodnem komunističnem gibanju spet aktualna tema. Za to je več vzrokov. Neposreden povod za to je bilo ponovno razčiščevanje tega vprašanja v Komunistični partiji Francije, sproženo na zadnjem XXII. kongresu februarja tega leta. Vendar je to le neposreden povod, kajti KPF ni prva niti edina partija v zahodnoevropskem komunističnem gibanju, ki je to vprašanje postavila na dnevni red. Kot problem, ki terja temeljit razmislek, je bilo to vprašanje navzoče že v samem oblikovanju in utemeljevanju koncepcije o mirni poti v socializem, ki je v komunističnem gibanju zahodne Evrope že dve desetletji prevladujoča teorija revolucije.

Poleg nagibov, ki so vodili subjektivne socialistične sile, da se lotijo te problematike, so spodbude za razmišljanje o aktualnosti diktature proletariata, o njeni zastarelosti ali nepreseženosti tudi v objektivnih družbenih premikih v tej regiji. Vsekakor gre za potrebo, da se o tem pojmu razmišlja tudi s stališča specifičnosti dežel, v katerih se bije boj za socializem v tem delu sveta in seveda v sodobnih razmerah. Gre predvsem za sredozemski pas zahodne Evrope, ki je bil zadnja desetletja torišče socialnih nemirov, novega razvrščanja sil in sprememb. Tu naj omenimo manjske dogodke v Franciji leta 1968, stalna vrenja v Italiji od »vroče jeseni« leta 1969 dalje, revolucijo na Portugalskem leta 1974, razmere v Španiji, ki so jo globoko pretresli agonija frankizma in rodni krči med oživljanjem demokracije v letih 1975—1976. Za vse te dežele je značilno, da imajo v družbenopolitični konstelaciji njihove komunistične partije izredno pomembno vlogo in da te partije sodelujejo v širših levih frontah, ki imajo v nekaterih obdobjih velike uspehe; hkrati pa so komunistične partije izpostavljene velikim preizkušnjam zaradi notranjih in mednarodnih vplivov. V Franciji in Italiji se komunistična partija in levica soočata z nevarnostjo tako imenovane vertikalne cepitve družbe,¹ ki je ob vsestranskih odporih velikega kapitala ena od najtežjih preskušenj za možni prihod levece na oblast; obvladovanje težav terja obilico politične modrosti, vztrajnosti in medsebojne solidarnosti levih sil. Na Portugalskem so bili komunisti glavna tarča pogromov in nasilja, v zapleteni politični situaciji dežele so bili izpostavljeni

¹ Več kot 45 % glasov za levico na parlamentarnih volitvah leta 1973, več kot 49 % na predsedniških volitvah leta 1974 in 54 % na kantonalnih volitvah v Franciji leta 1976. V Italiji več kot 59 % glasov za razvezo zakona na referendumu leta 1974 in več kot 47 % glasov za levico na pokrajinskih volitvah leta 1975 — od tega 33,4 % za KP Italije.

neprestanim pritiskom iz različnih smeri. V Španiji je komunistična partija vedno izvzeta, kadar govorijo vladajoči krogi o »demokratizaciji« političnega življenja; legalizacija KP Španije je možna le, če bo še naprej intenzivno potrjevala svojo neizbrisljivost iz španske družbe in če bodo vse leve in demokratske sile dosledno demokratično trdne.

Kar zadeva nevarnosti zunanjepolitične narave, naj omenimo samo tole: od glasov o ogroženosti demokracije v zahodni Evropi, ki so prišli s sestanka šestih kapitalističnih dežel v Rambouilletu novembra 1975 in iz katerih je moč razbrati strah pred krepitvijo komunističnih partij, je minilo samo nekaj mesecev, pa so prišla že neposredna opozorila ZDA, da so proti vstopanju komunistov v vladi Francije in Italije — kar je vsekakor nedopustno vmešavanje v notranje zadeve teh dežel. Razen političnih in vojaško-strateških interesov ZDA v tem delu sveta ne smemo spregledati tudi močno zasidranega položaja mednarodnega velikega kapitala, ki se noče sprijazniti z možnostjo, da bi se spremenila politična in socialna ureditev v katerikoli državi zahodne Evrope, zlasti še v tako pomembnih, kot sta Italija in Francija.

Levica v zahodnoevropskem Sredozemlju je torej v polnem zamahu boja za družbene spremembe in v tem boju se srečuje s povsem jasno izraženimi nevarnostmi nacionalnih in mednarodnih razsežnosti. In ker so progresivne spremembe v tem delu sveta naravnane vsaj k odpiranju vrat socializmu, če že ne k njegovemu neposrednem uresničevanju, ima v tej perspektivi vprašanje diktature proletariata ne le teoretično, marveč tudi praktično-politično težo.

Vzroki za ponovno razpravljanje o diktaturi proletariata

Pri komunističnih partijah kapitalistične Evrope — zlasti pri najbolj vplivnih — lahko zasledimo dve vrsti motivov, ki jih k temu razčiščevanju navaajo: politične in konceptualne. Politični motivi so zaznavni med tistimi, ki se jim zdi sám termin neprimeren in celo odbijajoč *za uho širokih političnih krogov družbe, na katere se te partije opirajo*. Konceptualni motivi izhajajo iz funkcije oziroma iz družbene vsebine diktature proletariata, ki sta izpostavljeni spremembam, do katerih prihaja v sodobni zahodni Evropi.

Ko se je KP Finske ob razpravi o socialistični državi že leta 1965 lotila tega vprašanja, je kot razlog za odklanjanje termina diktatura proletariata navedla, da se je ta pojem kompromitiral zaradi kršenja socialistične zakonitosti v ZSSR za časa Stalina; namesto diktature proletariata so predlagali termin »delavska oblast«. ² Politični motivi so jasni: izraz diktatura proletariata bi morali izločiti iz rabe zato, ker je *v zavesti preprostega državljana* odseval režim stalinističnega tipa, kakršnega si finski komunisti niso postavljali za cilj. Na izrednem kongresu KP Portugalske leta 1974 — se pravi na prvem kongresu po revoluciji — je Alvaro Cunhal diktaturo proletariata označil za enega izmed tistih izrazov v terminologiji komunističnega gibanja, ki bi jih morali spremeniti ali odpraviti, ker v Portugalski po pol stoletja fašizma že sama beseda »diktatura« otežuje razumevanje in sprejemanje partijske politike v množicah. ³

² O marksistični teoriji države in finski poti v socializem, MRP — »Dokumentacije« št. 5/1965, str. 90.

³ Alvaro Cunhal, Poročilo na izrednem kongresu KP Portugalske, »Marksizam u svetu« št. 9/1975, str. 183—184.

V podobnem položaju se je znašel tudi Georges Marchais, ko je na XXII. kongresu KP Francije opozoril, da termin diktatura zbuja miselno zvezo z režimi Hitlerja, Mussolinija, Franca in Salazarja in je zaradi tega nesprejemljiv za široke demokratične množice dežele, h katerim se obračajo francoski komunisti.⁴ Gian Carlo Pajetta je na tem istem kongresu, ki mu je prisostvoval kot predstavnik KP Italije, dejal, da dobivajo besede tudi drugačen pomen, kot smo ga hoteli izraziti; diktatura spominja na tisto, za kar ne bi nihče želel, da se povrne; KP Italije je že zdavnaj opustila izraz diktatura proletariata in ga nadomestila s pojmom »hegemonija delavskega razreda«, povzetem po Gramsciju.⁵

Ko govorimo torej o političnih nagibih zahodnoevropskih komunističnih partij, da odklanjajo izraz diktatura proletariata, moramo razumeti njihovo težnjo, da z izrazom »diktatura« ne odvrnejo od sebe širokih demokratičnih slojev družbe; ti se namreč praviloma nočejo niti ne morejo poglobljati v teoretične vidike vsebine tega izraza, marveč se ravna po svoji privrženosti demokraciji in odklanjanju diktature — ne glede na to, ali gre za osovraženi fašizem, ki so ga preživeli, ali pa za strah pred stalinizmom. Teza, da je vsaka oblast enega razreda nad drugim razredom de facto oblika diktature, pa najsi je ta oblast izoblikovana v demokratičnem režimu, da torej o diktaturi lahko govorimo ne le v dobesednem pomenu, marveč tudi v prenesenem smislu, je seveda precej daleč od pojmovanj tako imenovanih preprostih državljanov. Ti lahko v zahodni Evropi sprejemajo samo tako vizijo socializma, ki jim lahko ponudi več demokracije, kot je imajo doslej; zato kakršnokoli povezovanje te vizije s pojmom diktature, pa najsi je še tako teoretično utemeljen in razčlenjen, ne bo imelo pozitivnega odmeva v njihovi politični zavesti. Ne smemo pozabiti tega, da je od obdobja resnih kontroverz okoli diktature proletariata v zahodnoevropskem delavskem gibanju minilo pol stoletja in da je ta polstoletna zgodovina zapustila prav v Evropi sledove tako fašistične kot tudi staliniistične diktature; te sledove morajo upoštevati, če hočejo mobilizirati najširše množice. Brez take mobilizacije pa v zahodni Evropi ni perspektiv niti za nadaljnje demokratične preobrazbe niti za poti k socializmu.

Zadržanost zahodnoevropskih komunističnih partij do termina diktature proletariata je potemtakem upravičena, če jo tehtamo z vidika njegove politične privlačnosti oziroma odbojnosti — s tem pa tudi njegove koristnosti oziroma škodljivosti.

Toda razen teh predvsem političnih motivov navajajo omenjene komunistične partije tudi nekatere druge motive za ponovno preverjanje pojma diktatura proletariata, motive, ki pa se nanašajo na njegovo vsebino. Ti razlogi zadevajo tiste komponente mirne poti v socializem, ki določajo način vzpostavljanja nove oblasti, njene nosilce in naravo oblasti. Način vzpostavljanja oblasti je demokratičen: po poti političnega boja, z osvajanjem političnih položajev v družbi, z uporabo obstoječih demokratičnih institucij in z oblikovanjem novih, z doseganjem konsenza večine družbe glede nujnosti globokih in bistvenih reform, katerih izhodišče je popolna družbena preobrazba. Nova oblast se ne vzpostavlja po nasilni poti, z močjo orožja in s fizičnim obračunom z vladajočim razredom, marveč s politično izraženo voljo večine in z močjo nove,

⁴ »L'Humanité«, 5. 2. 1976, str. 9.

⁵ »L'Unità«, št. 192, 13—19 februar 1976, str. 4—5.

na tej volji zasnovane socialistične zakonitosti. Predpostavka mirne zamenjave vladajočega razreda je tak odnos družbenih sil, ki zaradi premoči tistih, ki so se opredelili za revolucijo, izključuje nujnost, da bi socialistične sile uporabile za doseg oblasti nasilje — na drugi strani pa daje razlaščenim možnost, da se potegujejo za svoj položaj, seveda z najmanjšimi možnostmi za uspeh. Prav zaradi nujnosti, da si protagonisti revolucije zagotovijo množični družbeni konsenz, KP Italije poudarja, da volivna večina 51 % oddanih glasov za levico še ne zagotavlja uspešne socialistične preobrazbe; da je treba prav zato, da bi se izognili cepitvi družbe, doseči »zgodovinski kompromis« med komunisti, socialisti in katoliki, ki so prevladujoče politične in idejne komponente Italije. V KP Francije spet opozarjajo, da dežela v bistvu ni razdeljena na dve polovici, ki se med seboj izključujeta, pač pa je razdeljena na tanek sloj vladajočih in na ogromno večino eksploatiranih; njen model Zveze francoskega ljudstva je tako zastavljen, da bi omogočil strnitev velikanske večine v nekakšni družbeni fronti, ki naj izraža odločitev večine za progresivno oziroma socialistično preobrazbo družbe. Nedavno doseženi sporazum med Demokratično hunto in Platformo demokratičnega zbiranja v Španiji o združitvi v gibanje Demokratične koordinacije je prav tako politična poteza, ki ima enak cilj — oblikovanje nekega politično pluralističnega jedra, katerega glavni namen bi bil, da mobilizira množice za izsiljevanje demokratičnih sprememb v tej deželi — s političnim bojem in po mirni poti.

Predpostavka za tak način vzpostavljanja nove oblasti je, kot smo videli, zelo širok potencial njenih nosilcev, ki je socialno in politično dokaj pester. To je nov »blok oblasti«, ki je »mного širši in raznovrstnejši, kot je bil pri proletarskih revolucijah v preteklosti, in v katerem bi sodelovali vaški in mestni srednji sloji, pa tudi drobna in srednja industrija.«⁶ Glede tega ima »blok oblasti« vlogo avantgarde, kot to opredeljuje KP Francija, oziroma vlogo hegemonu, kot so to formulirali v KP Italije; vendar imajo te sile in njihov odnos do zavezništev v sodobnih razmerah zahodne Evrope tudi nekatere specifičnosti. Georges Marchais je na XXII. kongresu KP Francije naglasil, da proletariat, čeprav je jedro gibanja, ne predstavlja celotnega delavskega razreda.⁷ Nedvomno je imel v mislih dejstvo, da se v razviti družbi, kakršna je zahodnoevropska, kategorija delavski razred spreminja ter da ga je treba pojmovati mnogo širše, kot pa so pretežno ročni delavci. Vse širši obseg meznega odnosa, v katerega zapada intelektualna delovna sila, dviga na površje aktualnost pojma »kolektivni delavec«, ki opozarja v razmerah sodobnega proizvodnega procesa na vse večjo organsko povezanost med intelektualnim in fizičnim delom. Razen tega ne smemo pozabiti, da je po svojem družbenem položaju ta sodobni delavski razred v razviti kapitalistični družbi zahodne Evrope nekaj drugega, kot pa je bil proletariat v Marxovem času in v dobi velikega Oktobra.

Drugo, delavski razred je zaradi svojega položaja v kapitalistični proizvodnji in v kapitalistični družbi tista družbena sila, ki je najbolj sposobna in zato tudi najbolj poklicana in najbolj odgovorna za vodilno vlogo v boju za socializem. Tega pa sam ne more uresničiti po mirni poti brez udeležbe drugih protikapitalistično naravnanih slojev družbe, ki jih razviti kapitalizem vse bolj priteguje v stope svoje eksploatacije. Kot prihodnji nujni in enakopravni ude-

⁶ Luciano Gruppi: 'Blocco di potere e dittatura proletaria', »L'Unità«, 3. februar 1976, str. 3.

⁷ »L'Humanité«, 5. 2. 1976, str. 9.

leženci boja za novo oblast se ti sloji potem pojavljajo tudi kot enakopravni konkurenti pri izvrševanju oblasti. Kot se brez volje teh širokih ljudskih množic, brez njihove odločitve za novo družbo in njihovega neposrednega angažiranja ne more bojevati uspešna bitka za te cilje po politični oziroma mirni poti, tako se brez njihovega *konsenza* in njihove udeležbe ne more izoblikovati tudi nova oblast. Zato v danih razmerah ne gre več samo za oblast delavskega razreda, marveč, po opredelitvi KP Italije, za »nov blok oblasti«, katerega vsebino je moč razbrati tudi iz koncepcij drugih komunističnih partij te regije.

Narava nove oblasti je že po načinu nastajanja, po širini svoje družbene baze in v njej angažiranih subjektov globoko demokratična. Nastaja ne le zaradi podpore, marveč tudi zaradi aktivnega angažiranja večine družbe; delovala naj bi prek organizirane demokratične dejavnosti te večine na vseh področjih družbenega življenja, prek večplastne strukture organov in celic neposredne in predstavniške demokracije; če bi nosilci te oblasti zgubili podporo večine, ki se morali umakniti ter prepustiti oblast tistim, ki tako podporo uživajo.

In prav v tem je, v primerjavi s klasičnim pojmovanjem diktature proletariata, najbolj pomembna razlika. Najbolj pomembna zato, ker ne implicira samo možne zamenjave različnih političnih sil na oblasti v socializmu večpartijskega tipa, za kakršnega se opredeljujejo omenjene komunistične partije, marveč implicira tudi možnost, da bi iz kakršnegakoli razloga tudi socialistične sile kot celota zgubile podporo množic in bi bile prisiljene, da se umaknejo pred silami restavracije, če bi tem uspelo, da pritegnejo množice na svojo stran. Ta možnost seveda ne implicira samo vključevanje socialistične, marveč tudi antisocialistične opozicije v socialistični model zahodnoevropskega tipa, ki ga zagovarjajo obstoječe komunistične partije; to pa ni le najbolj neposreden izraz njihovega stališča, da je treba spoštovati politične pravice manjšine, marveč tudi tega, da je sprejemljiva samo tista oblast, ki uživa podporo večine družbe. Če socialistične sile to podporo zaigrajo — bodisi zaradi storjenih napak ali pa zaradi zlorabe oblasti, so dolžne krmilo družbene ladje prepustiti konkurentu, ki uživa zaupanje množic, pa čeprav bi prihajal s politične desnice. Po klasičnem pojmovanju diktature proletariata je bila socialistična oblast, ki je prišla do krmila, dolžna svoj obstoj braniti do konca, in sicer z vsemi sredstvi, vključno z oboroženim nasiljem.

To pomeni, da ima vloga nasilja eno od ključnih mest v vsebinskem preverjanju diktature proletariata. V danes poznanih konceptih revolucije v zahodnoevropskih komunističnih partijah vztrajajo pri demokratični poti v socializmu, pri širjenju in krepitvi demokracije prek tega boja, pri demokratičnih odnosih med partnerji-nosilci socialistične preobrazbe, pri socialistični demokraciji kot višji stopnji dosedanje demokracije, pri »demokraciji, ki je izpeljana do konca«. Glede na to, da oboroženo nasilje nima vloge instrumenta revolucije, se tudi ne pojavlja kot primarna sila za zadrževanje razlaščenega razreda v pokorščini. Ko je oblast izbojevana s političnimi sredstvi, se socialistična družba z njihovo močjo tudi vnaprej ohranja in brani: nasilje kot vzvod za nadaljnje umikanje razlaščenega razreda izhaja iz vzpostavljene demokracije in temelji na novi zakonitosti, za katero stoji izražena volja večine družbe. Ta volja je hkrati prvi in najmočnejši jez proti poskusom kontrarevolucije. Če bi predstavniki socialistične oblasti to voljo obrnili proti sebi, bi s tem sami od-

prli prostor silam starega sistema ter s tem zgubili svoj *raison d'être*. To pomeni, da če socialistične sile, ki so prišle na oblast po demokratični poti, ne bi bile sposobne, da jo po demokratični poti zadržijo, potem ni družbenega opravičila, da bi jo zadržale z golo silo.

V bistvu gre torej za obliko socialistične države. In če je sprejemljiva teza, da je vsaka oblast enega razreda svojevrstna diktatura nad drugimi deli družbe, in da je potemtakem tudi oblast delavskega razreda in njegovih zaveznikov nad odstavljenim kapitalističnim razredom prav taka diktatura, kot je diktatura in oblast kapitalističnega razreda nad eksploatiranimi sloji družbe, ostaja res, da pozna kapitalistični sistem različne režime — diktatorskega in demokratičnega — in da je socialistični sistem izpostavljen istim možnostim, o čemer priča stalinistična diktatura. Ne gre le za politične učinke tega zgodovinskega izkustva, marveč tudi za njegovo vsebino: za možnosti, da se v imenu diktature razreda vpelje diktatura ene politične organizacije, točneje njenega birokratskega aparata, spojenega z državnim aparatom, da se potem tej in taki diktaturi podredi z ostalo večino družbe tudi sam razred, v katerega imenu je bila prvotno diktatura vzpostavljena. Če je diktatura delavskega razreda — v njenem prenesenem in dobesednem smislu — kot dominacija nad silami kapitalizma možna samo v razmerah popolne demokracije za delavski razred in njegove zaveznike, oziroma za večino družbe, in kolikor je ta demokracija pogoj, da se diktatura proletariata ne sprevrže v diktaturo nove vladajoče manjšine, potem so razlogi za to, da je poudarek prav na demokraciji, da je njena nujnost postavljena v središče pozornosti.

Ponovno analiziranje pojma diktatura proletariata v zahodnoevropskih komunističnih partijah ima nedvomno tudi ta namen, da odpravi dvoumnost glede njihove opredeljenosti za demokratični režim v socializmu — z vsemi njegovimi možnimi posledicami. In to za demokratični režim takega tipa, ki ustreza tradicijam, današnji politični strukturiranosti zahodnoevropske družbe kot tudi pluralistični konstelaciji samih političnih sil; za režim večpartijskega tipa, ki naj hkrati s predvideno decentralizacijo oblasti in določeno ravniyo njene socializacije obvaruje socialistično družbo raznih oblik nove koncentracije ekonomske in politične moči.

Vzroki za to, da so se zahodnoevropske komunistične partije lotile analize diktature proletariata, naj bi bili tudi v tem, ker se sam pojem delavskega razreda v razviti kapitalistični družbi spreminja; ker ni v središču njihove pozornosti le oblast delavskega razreda, ki jo podpirajo drugi zavezniki, marveč »novi blok oblasti«, ki zbira v sebi širok spekter protikapitalistično naravnanih socialističnih sil; ker imajo metode boja za novo oblast, način vzpostavljanja in ohranjanja te oblasti, odnosi med njenimi nosilci pretežno demokratično obeležje; ker se ti procesi odvijajo brez neposrednega oziroma oboroženega nasilja; ker dominacija večine nad odstranjenim razredom, torej diktatura v prenesenem smislu, ne sme — po nazorih teh partij — postati oblika diktatorskega režima. Ker je, skratka, v mirni poti v socializem in na njej zasnovani socialistični graditvi prav demokracija tisto žarišče, v katerem se zbirajo in ki se skozenj prelamljajo ključne usmeritve delovanja socialističnih sil na vseh področjih družbenega življenja.

Lahko sklepamo, da je odklanjanje diktature proletariata v teh partijah posledica specifičnih razmer, v katerih razvijajo svojo strategijo boja za socializem, razmer, ki se razlikujejo od tistih, v katerih so potekale Oktobrska revo-

lucija in tudi druge oborožene socialistične revolucije po njej. Iz teh posebnih razmer revolucije pa izhajajo tudi specifičnosti zahodnoevropskega modela socializma. Vprašanje diktature proletariata, kakor ga obravnavajo v navedenih zahodnevropskih komunističnih partijah, prav opozarja na te specifičnosti; zato oživiljanja razprav o diktaturi ne bi smeli ocenjevati kot potezo, ki jo narokujejo zgolj aktualne politične potrebe.

Ko opozarjajo na te specifičnosti, naštevajo obravnavane partije predvsem vzroke, zakaj je diktatura proletariata v njihovih razmerah presežena, oziroma v čem je diktatura v njihovih razmerah nesprejemljiva. Toda vendar se zdi, da je v diktaturi proletariata nekaj trajnega; temu bi morali posvetiti pozornost — ne glede na to, ali se bodo ti elementi lahko vključili v kak drugačen pojem.

Trajne komponente diktature proletariata

To, kar je v diktaturi proletariata trajno, lahko zasledimo tudi v današnjih pojmovanjih teh partij.

Predvsem, ko se obravnavane komunistične partije odrekajo diktature proletariata kot pojmu, ki naj ne bi ustrezal razmeram, v katerih se odvija njihov boj za socializem, se ne odrekajo oblasti delavskega razreda, ki je temeljna vsebina diktatura proletariata. Čeprav govorijo v njihovih deželah o »novem bloku oblasti«, pripada delavskemu razredu še vedno odločilna vloga v tem bloku; še vedno je kohezivna sila družbe, iz katere izhajajo in okoli katere se kristalizirajo vsi ustvarjalni impulzi za odpravljanje kapitalističnih in za vzpostavljanje socialističnih družbenih odnosov. Pravilo »dviganja proletariata v vladajoči razred«⁸ oziroma delavskega razreda v vladajoči razred ima veljavo tudi danes, tudi v novih razmerah, kajti brez take njegove organiziranosti ne bi bil mogoč niti »nov blok oblasti«, katere duša je. Še več: lahko bi celo rekli, da prav razmere, v katerih so razvite družbe, izražajo večjo zahtevo po neposredni demokraciji;⁹ formula o organiziranju delavskega razreda v vladajoči razred dobiva zdaj polnejši smisel kot pa tedaj, ko so delavske organizacije prevzemale nase pretežno ali izključno izvrševanje oblasti v imenu razreda. Zelo je verjetno, da se bodo tudi komunistične partije regije, o kateri govorimo, vse bolj soočale z zapleteno problematiko svojega odnosa do organov neposredne demokracije, ki izraščajo iz delavskega razreda, se pravi s problemom odnosa med predstavniško demokracijo, katere nosilec in dejavnik so te partije same, in med neposredno demokracijo v obliki raznih organov soupravljanja in samoupravljanja. Te partije vidijo danes oblike neposredne demokracije v funkciji nadaljnje demokratizacije predstavniške demokracije; to lahko pojasnimo s konkretnimi razmerami, v katerih bijejo svoj boj, in z uredništvimi nalogami, ki si jih neposredno postavljajo; zgraditi skušajo neposredno zvezo med prvo in drugo demokracijo prav v perspektivi vzpostavljanja novih družbenih odnosov.

⁸ Manifest komunistične partije, izd. Kultura, Beograd, 1948, str. 63.

⁹ Tu so mišljene predvsem tiste oblike, ki izvirajo neposredno iz delavskega razreda, kot je bilo leta 1968 v Franciji in leta 1969 v Italiji z gibanjem delavskih delegatov in delavskih skupščin ter v Španiji — še za časa Franca z delavskimi komisijami.

Nujnost oblasti delavskega razreda kot *conditio sine qua non* graditve socializma v teh komunističnih partijah torej ni sporna.

Kako pa stoje stvari s temeljnimi funkcijami te oblasti? Ali so glede tega v pojmu diktature proletariata tudi trajne vrednote?

Vse partije, o katerih govorimo, posvečajo največjo pozornost zavarovanju, nadaljnjemu širjenju in poglobljanju demokracije: z uvajanjem sredstev, prek katerih bi se izvršila socialistična preobrazba (»demokratska pot v socializem«), glede demokratičnih odnosov med partnerji-nosilci te preobrazbe in glede končnega cilja — socialistične demokracije. Če si mirne poti v socializem — in seveda družbe, kakršna naj bi se v njem izoblikovala — ni mogoče zamisliti brez *konsenza* večine družbe in če naj »novi blok oblasti« politično izrazi ta dosežen konsenz, potem se v bistvu v celoti uresničuje ena od temeljnih funkcij diktature proletariata v njeni klasični koncepciji. Ta funkcija diktature se nanaša na obvladovanje oziroma prisiljevanje razlaščene eksploatorske manjšine k pokorščini, izvršuje pa jo velika večina družbe, predvsem delavski razred, ki se je osvobodil eksploatacije; diktatura nad odstranjeno manjšino je neločljivo povezana z najširšo demokracijo za to osvojenino večino; eno je pogoj drugega. Če se organizira ta večina tako, da preprečuje novo koncentracijo ekonomske in politične moči v relativno tankem sloju upravljalcev in s tem tudi konstituiranje nove kategorije oblastnikov, ki lahko postane nosilec diktatorskega režima v socializmu, potem je teoretični koncept diktature proletariata v celoti uveljavljen. To pa je možno, če se demokratične institucije nove družbe ne le množijo, marveč tudi kvalitetno rastejo, če prinašajo v primerjavi z demokracijo kapitalističnega sistema nove kvalitete. In če zdaj postavimo vprašanje, kateri je tisti višji tip demokracije, ki je neuresničljiv brez odprave kapitalističnih družbenih odnosov, smo spet pri temi o neposredni oziroma o samoupravi demokraciji kot obliki neposredne oblasti delavskega razreda in drugih socialnih kategorij, ki so zainteresirane za odpravo eksploatacije in oblasti človeka nad človekom. Bistvo je v vsebini te demokracije, njene konkretne oblike, prepletanje in kombiniranje s predstavniško demokracijo pa vsekakor ni podvrženo nikakršnim univerzalnim »modelom«; tudi meščanska demokracija kapitalističnega sistema ni poznala ene same »univerzalne oblike«, tako kot tudi zametki samoupravne demokracije v oblikah participacije že danes nakazujejo celo skalo različic.

Druga funkcija diktature proletariata — preprečevanje kontrarevolucije in restavracije kapitalističnega sistema — izhaja iz te in take demokracije kot oblike družbenih odnosov, ki jih ne samo spoštuje, marveč jih tudi ustvarjalno razvija večina družbe. Komunistične partije, o katerih pišemo, vidijo v tej opredeljenosti in angažiranosti večine družbe za socializem najvažnejše zagotovilo in jez pred kontrarevolucijo.¹⁰ V tej naravnosti sta hkrati zajeti tudi sovraštvo in obrambno razpoloženje do sil stare ureditve; nasilje nad temi je zajeto v moči socialističnega družbenega potenciala. V oboroženi revoluciji se nasilje izraža v fizičnem obračunavanju; to je posledica skrajne zaostrenega razrednega boja, ko se diktatura nad razlaščenim razredom ne kaže v prenesenem, marveč v pravem pomenu besede — belemu terorju odgovarjajo z rde-

¹⁰ »Eksploatorska velika buržoazija nikoli prostovoljno ne spusti iz rok svoje dominacije in svojih privilegijev... Zato morajo delovni ljudje, ljudske množice... v vsakem obdobju zbirati svoje sile, razviti veliko dejavnost, da bi paralizirali reakcionarne maneuvre...« (»Ce que veulent les communistes pour la France«, »L'Humanité«, 12. 11. 1975, str. 9).

čim terorjem. V tej obliki revolucije se zakonitosti nove družbe rojevajo iz oboroženega obračuna z nekdanjim vladajočim razredom. V mirni revoluciji pa poteka razlašanje nekdanjega vladajočega razreda prav z vzpostavljanjem nove zakonitosti; izvajanje te zakonitosti se tudi izraža kot nasilje nad tisto manjšino družbe, ki je noče sprejeti prostovoljno. Iz te zakonitosti seveda izhaja tudi pravica do nasilnega obračuna s silami starega sistema, če te ne spoštujejo veljavne legalitete in poskušajo po nasilni poti obnoviti svojo oblast. Upravičena je domneva, da so možnosti tovrstnih poskusov toliko manjše, kolikor močnejša je kohezija množičnega socialističnega potenciala; če namreč sile restavracije nimajo prostora za politično manevriranje, se tudi v morebitnem oboroženem pohodu na oblast ne morejo zanašati na kolikor toliko resnejšo podporo. Ofenziva desnice, kot nas učita primera iz Čila in Portugalske, je možna predvsem tedaj, kadar postajajo socialistične sile neenotne in kadar dopustijo, da se njihov politični pluralizem, namesto da bi bogatil prakso — v ključnih vprašanjih pa bi nastopal enotno — začinja razhajati, s svojimi razpokami pa odpira kanale za vdor restavracije. Dezorientacija množic, omahovanje posamičnih družbenih slojev — predvsem srednjih — odpira prostor za delovanje antisocialističnih sil in tudi za nasilna dejanja. Mirna revolucija lahko ostane mirna do konca, če zagotovi trdno zvezo med izvrševalci in množičnimi nosilci revolucije, kajti že ta moč in trdnost jemljeta kontrarevolucionarnim nameram vsakršno možnost za uspeh; zlasti, če ta moč in trdnost zagotavljata spoštovanje na novo vzpostavljene zakonitosti z vsemi njenimi demokracijskimi obeležji — pa tudi z elementi nujnega nasilja nad razlaščenim razredom.

Aktualnost te funkcije diktature proletariata je za perspektive mirne poti v socializem v sedanjih razmerah zahodne Evrope toliko večja, ker je že očitno, v kolikšni meri se progresivne sile tudi v tem delu sveta soočajo z nevarnostjo povezovanja notranje in zunanje kontrarevolucije in seveda z nujnostjo obrambe revolucije. Ta zveza med notranjimi in zunanjimi sovražniki nove ureditve je bila tudi doslej spremljajoči pojav dosedanjih revolucij, od Oktobrske do čilnske, pa najsí so se pojavljale kot oborožene intervencije ali pa so uporabljale drugačna sredstva, npr. izzivanje ekonomske zmede, vpletanje vohunskih agencij, preskrbovanje notranje kontrarevolucije z orožjem itn.

In nazadnje, trajna oznaka diktature proletariata je tudi ta, da diktatura ni samo oblast delavskega razreda in njegovih zaveznikov, marveč tudi oblast, ki zagotavlja prehod iz razredne družbe v brezrazredno; ki mora torej »razlastiti« samo sebe oziroma odpraviti oblast kot obliko dominacije človeka nad človekom, se pravi kot kategorijo razredne družbe. To je funkcija oblasti delavskega razreda, pa naj se izraža v obliki diktature proletariata ali kako drugače, in ta funkcija je ena izmed najpomembnejših vidikov zgodovinskega poslanstva socializma kot prehodnega obdobja. Če je ta vidik v zahodnoevropskih komunističnih partijah nekoliko manj v središču pozornosti, si to lahko razlagamo s fazo boja, v kateri so te partije danes; pred njimi je šele naloga, da si izbere oblast in postavijo temelje socialističnega sistema; zavedajo se tega, da tega poslanstva ne bodo uresničili čez noč. Ker stoje pred njimi dolgoročne naloge, se za zdaj še ne ukvarjajo z vprašanji, kot je to, kako bi — še preden so osvojili oblast — njihove socialistične sile opravile zgodovinsko poslanstvo, da odpravijo oblast nad ljudmi s tem, da odpravijo svojo lastno

oblast. Toda čeprav se zdi, da je to vprašanje povsem teoretične narave, ima tudi svojo praktično-politično razsežnost: nameravane »razlastitve oblasti« se ne da opraviti brez njene socializacije, ta pa ima v razviti družbi, kakršna je zahodnoevropska, možnosti, da se začne že s strujanji mirne revolucije. Še več: če ne bi začeli te socializacije, bi postalo vprašljivo tudi uresničevanje socialistične demokracije kot demokracije višjega tipa — v primerjavi z buržoazno demokracijo. Ni namreč dovolj, da se spremeni le nosilec oblasti, nujno se mora spremeniti tudi narava oblasti.

To, kar je trajnega v klasičnem konceptu diktature proletariata, omogoča določeno kontinuiteto med njenim uresničevanjem v preteklih revolucijah in mirno potjo v socializem, za katero so se, kot obliko revolucije, opredelile komunistične partije zahodne Evrope. Te ne odklanjajo diktature proletariata zato, ker jo je zgodovina ocenila za neprimerno, marveč zato, ker posebne razmere, v katerih bojujejo boj za socialistično oblast, zahtevajo tudi nekatere nujne spremembe v pogledih na oblast; glede tega je dala zgodovina tudi nekatere izkušnje, ki od komunističnih partij zahodne Evrope ne terjajo samo, da nedvoumno izberejo med režimoma diktature in demokracije, temveč se opredelijo tudi glede jasne politike, kako to demokracijo zagotoviti. Če gledamo stvari iz tega zornega kota, potem seveda njihovo razčlenjevanje diktature proletariata ni revizija, marveč tako nadaljnje razvijanje marksističnih pogledov na poti in vsebino socializma, ki ustreza specifičnostim njihovega družbenega okolja.

GEORGES MARCHAIS

Socializem za Francijo*

Za razvoj demokracije do socializma: dvoje odločilnih vprašanj

1. Lastnina in upravljanje

Ker pa smo komunisti, tudi ne sodimo, da bo uresničitev splošnega programa pomenila končni dosežek. Demokracijo hočemo razvijati naprej, hočemo socializem.

Osnutek dokumenta opredeljuje značilnosti socialistične družbe, kakršno predlagamo deželi. Zaustaviti bi se želel ob dveh vprašanjih, ki sta odločilni za to, da bi mogli dobro razjasniti, za kakšen tip družbe se borimo.

* Odlomek iz istoimenskega referata, ki ga je imel Georges Marchais, generalni sekretar KPF na 22. kongresu KPF, ki je bil od 4. do 8. februarja 1976. Odlomek smo vzeli iz *Cahiers du Communisme*, 2—3/1976. Pripominjamo, da je prav tisti del, ki se nanaša na vprašanje diktature proletariata, zbudil veliko, tudi polemično pozornost, zlasti med komunističnimi partijami vzhodne Evrope, pa tudi med delom levo usmerjenih intelektualcev (H. Lefebvre), na drugi strani pa je žel odobravanja (npr. KPI). *Teorija in praksa* se bo še lotevala osvetljevanja tega za socialistično misel tako pomembnega vprašanja. Bralca opozarjamo na prispevek Zorice Priklmajer-Tomanović v tej številki, ki obravnava prav to temo.

Uredništvo

Kakor opozarja naš dokument, sodimo, da »morajo velika sredstva za produkcijo in menjavo v celoti postati lastnina družbe same«. To je eden izmed temeljev socialistične družbe, in ni socializma, če ta pogoj ni izpolnjen. To dokazujejo izkušnje socialno-demokratskih strank — obotavljale so se pred nujnostjo, da bi razlastile veliki kapital nad poglavitnimi bogastvi dežel, ki so jih vodile ali jih danes vodijo, in zato jim ni nikjer uspelo uresničiti socializma.

Mar to pomeni, da hočemo za Francijo tisto, kar reakcionarna propaganda imenuje »kolektivizem«, to se pravi, razlastitev vsakogar, uniformiranost in zastrašenost. Naš odgovor je kategoričen »ne«.

Predvsem očitno ne nameravamo kratiti osebnih lastnin različnih osebnih in uporabnih dobrin in tudi ne prenašanja te lastnine z dedovanjem. To velja, na primer, za lastnino nad stanovanjem ali hišo.

Drugič, cilj socializma je, da zadosti potrebam pripadnikov družbe. Zaradi te zahteve bo družbena lastnina dobila drugačne oblike, kot so nacionalizacija, združena lastnina, občinska lastnina, pokrajinska lastnina. Hkrati pa majhna privatna lastnina v vrsti dejavnosti (obr, trgovina, industrija) in kmečka dejavnost družinske narave bolj omogočata zadovoljevanju potreb; upošteva tudi mednarodne izkušnje jo nameravamo spodbujati tudi v socialistični Franciji.

In tretjič, monopoli izvršujejo nad podjetji resnično diktaturo, v sedanji ureditvi se razvija tehnokratska birokracija, ki hoče vladati z vsem narodovim življenjem; to je država velikega kapitala, ki izvršuje varuštvo in se vmešava v lokalne skupnosti. Danes se borimo proti temu avtoritarizmu, proti temu dušečemu centralizmu. Ne zato, da bi jutri plačeval odpravnino socializmu! Hočemo, narobe, da nacionalizirana podjetja razpolagajo s svobodo upravljanja, da je planiranje demokratično, s sodelovanjem delavcev in porabnikov, da je tudi upravljanje samo demokratično, to se pravi, da delavci — fizični delavci, uradniki, inženirji in drugi — v tem upravljanju bolj in bolj aktivno sodelujejo. Prav tako hočemo, da občine in pokrajine postanejo prava središča odločanj in demokratičnega upravljanja.

Iste težnje navdajajo tudi naše pojmovanje kulturnega življenja. Hočemo kulturo, ki bo osvobodjena denarja, kulturo, ki ne bo več ne blago ne razkošje, temveč dobrina vseh moških, vseh žensk v naši deželi. V socialistični Franciji bo kultura široka in živa, odprta vsakršnim spoznanjem, vsakršnemu iskanju, vsakršnemu ustvarjanju. Ko bo razvijala velike tradicije našega ljudstva, se bo obogatila z različnostjo talentov in dala možnosti vsakemu posamezniku, da bo svobodno razvil sposobnosti, ki jih nosi v sebi.

Skratka, nočemo uniformnosti, ki osiromašuje, ampak različenost, ki bogati. Nič bolj ni tuje našemu pojmovanju socializma kot tisto, kar imenujejo »kassarniški komunizem«, ki trpa ves svet in vse stvari v isti kalup. O socialističnem sistemu, ki ga hočemo za našo deželo, imamo živo, široko, inventivno pojmovanje, ki podpira raznovrstnost rešitev in se opira na izobilje pobud.

2. Vprašanje o »diktaturi proletariata«

To pa me je pripeljalo do drugega vprašanja.

Dokument opredeljuje drugo odločilno vprašanje socializma, neločljivo povezano s prvim: »Samo predstavniška politična oblast delovnega ljudstva bo

omogočila uresničiti korenite spremembe ekonomskega in družbenega življenja.«

Pomembnost tega vprašanja je še bolj izzvala bogato razpravljanje, ker »diktature proletariata« ni v osnutku dokumenta. Ob njem se moramo torej ustaviti.

Če »diktatura proletariata« ne nastopa v osnutku dokumenta, da bi z njo označili politično oblast v socialistični Franciji, za katero se borimo, je temu vzrok, da ta izraz ne pokriva stvarnosti naše politike, stvarnosti tistega, kar predlagamo deželi.

Kaj pravimo v načrtu dokumenta? Pravimo:

— Oblast, ki bo vodila socialistično preobrazbo družbe, bo oblast delavskega razreda in drugih kategorij delavcev, fizičnih in umskih, iz mest in vasi, se pravi velike večine ljudstva.

— Ta oblast se bo vzpostavila in delovala na podlagi svobodno izražene volje s splošno volilno pravico; njena naloga bo uresničiti najbolj razvito demokratizacijo ekonomskega, družbenega in političnega življenja dežele.

— Njena naloga bo, da spoštuje in zahteva spoštovanje do demokratičnih zahtev ljudstva.

V nasprotju z vsem tem »diktatura« avtomatično spominja na fašistične režime Hitlerja, Mussolinija, Salazarja in Franca, to se pravi na sâmo negacijo demokracije. To pa ni tisto, kar hočemo.

Kar zadeva proletariat, je danes jedro, srce delavskega razreda. Četudi je njegova vloga bistvena, pa ne predstavlja celote delavskega razreda in še toliko manj celoto delavcev, katere utelešenje bo socialistična oblast, kakor si jo mi zamišljamo. Očitno je torej, da tega, kar predlagamo delavcem, našemu ljudstvu, ni mogoče označiti kot »diktaturo proletariata«.

V čem se utemeljujemo, ko določamo naše stališče glede tega vprašanja? Utemeljujemo se na načelih znanstvenega socializma, ki so jih izdelali Marx, Engels in Lenin.

V prvi vrsti gre za to, da mora delavski razred opravljati vodilno politično vlogo v boju za socialistično preobrazbo družbe.

Čeprav lahko delavci, ljudske množice že danes z bojem dosežejo določene nujne družbene ukrepe in čeprav dosežejo celo določene nove svobode, pa je dejanska in trajna izpolnitev njihovih ekonomskih, družbenih in političnih pravic popolnoma nemogoča brez spremembe narave razreda na oblasti. Soudeležba delavcev in njihovih predstavnikov pri upravljanju zadev v deželi, njih vzpon k vodenju družbe — to je ključno vprašanje boja za socializem. Med delavstvom je delavski razred najštevilnejši, najbolj bojevit, najbolj preizkušen v boju za družbeni napredek in tudi — to je treba poudariti — za nacionalne interese. Dobiti mora torej pravo mesto v socialistični državi in v njej imeti odločilno vlogo.

V tem smislu osnutek dokumenta nakazuje: »...samo kot razred lahko delavski razred pripelje revolucionarni boj do uspeha. Njegovi življenjski interesi, njegova številčna moč, njegova velika koncentracija, njegova izkušnja v razrednem boju in njegova organizacija so iz njega za danes in za jutri naredili vodilno silo v boju za novo družbo...«

V drugi vrsti pa gre za to, da je nujen revolucionarni boj množic, da bi premagali spletke velike buržoazije.

Načrt dokumenta v tej zvezi poudarja: »... velika izkoriščevalska buržoazija se nikoli rade volje ne odreče svojemu vladajočemu položaju in svojim privilegijem. Vedno poskuša izrabiti vsa možna sredstva, da bi ohranila ali znova pridobila tak položaj in te privilegije.« Dodal bi še, da to prav posebej velja za francosko buržoazijo, kajti če v naši deželi živi demokratična tradicija, pa živi v njej tudi versajska tradicija, in obnašanje ljudi na oblasti nas vsak dan opozarja, da še ni mrtva.

Zato osnutek dokumenta opozarja, da morajo delavci, ljudske množice »na vsaki stopnji zbrati svoje sile in razviti veliko aktivnost, da bi premagale reakcionarne poskuse...«, da bi onemogočile ali zatrle možne poskuse reakcije, da bi se zatekla v ilegalnost, v subverzivnost in nasilje.«

V skladu s samim duhom našega nauka skrbno upoštevamo »dejanske procese«, z drugimi besedami, okoliščine našega časa in naše dežele. Te okoliščine pa dopuščajo in zahtevajo, da poiščemo drugačne poti za uveljavljanje socializma v Franciji, kakršne so bile tiste, po katerih so hodila ljudstva, ki so že uresničila socialistično preobrazbo svojih dežel.

V razmerah, kakršne so bile v Rusiji leta 1917 in potem v mladi Sovjetski zvezi, je bila diktatura proletariata nujna, da bi zagotovili uspešno graditev socializma. Upravičeno je reči, da brez nje delavski razred in sovjetska ljudstva ne bi mogla ne začeti ne ohraniti takšnega osvobodilnega dejanja, ki mu ni para v zgodovini in ki so ga uresničili. Zato so komunistične partije, odkar so bile ustanovljene na podlagi izkušenj iz neuspehov mednarodne socialne demokracije in na podlagi zmage oktobrske revolucije, v razmerah tistega časa, po pravici prevzele to geslo.

— Svet se je spremenil.

V zadnjem zgodovinskem obdobju se je svet globoko spremenil. Razmerje sil se je spremenilo in se kar naprej spreminja v korist neodvisnosti in svobode ljudstev, v korist demokracije in socializma. Miroljubna koeksistenca se uveljavlja. V krvavih težkih bojih, ki jih označujejo koraki naprej in kdaj pa kdaj tudi nazaj, se v bistvu umika reakcija in fašizem, medtem ko napreduje demokracija, kar dokazujejo dogajanja v Grčiji, na Portugalskem in tudi v Španiji. Ni dvoma, da ljudstva niso imela nikoli tako velikih možnosti odločati o svoji usodi, nadaljevati po poti lastne narodnostne in družbene osvoboditve. Te nove možnosti temeljijo na obstoju in na razvoju socialističnih držav, na razvoju boja delavskega razreda in množic v kapitalističnih državah, na izviru in višjih vsebinah narodnostnih osvobodilnih gibanj, na solidarnosti vseh teh revolucionarnih sil. Naše ljudstvo bo v tem našlo podporo, ki ga seveda ne bo odvezala njegove lastne akcije, ki pa bo tej akciji dala doslej neznana sredstva in možnosti, da se bo razvijalo v popolni neodvisnosti. Še več, če položaj Francije v zahodni Evropi in njene zveze, ki jo navezujejo na sosednje dežele na eni strani postavljajo vprašanja, na katera ne bi smeli pozabljati, pa lahko nudi tudi možnosti za sodelovanje in za skupno akcijo revolucionarnih in naprednih sil v boju za to, da bi našli — na podlagi konkretnih razmer naše dežele — nove poti za demokracijo in socializem. Naša partija si slej ko prej, že več let, prizadeva pospešiti to akcijo. V tem duhu smo prispevali k uspehu konference komunističnih partij kapitalistične Evrope januarja 1974, v tem smislu sodelujemo pri uresničevanju njenih sklepov in v tem smislu smo z našimi italijanskimi tovariši sprejeli pomembno skupno deklaracijo.

Iz vsega tega izhaja, da so komunisti in vse progresivne sile seveda zelo prizadete zaradi vsega, kar se je dogajalo v Čilu. Prav tako pozorno spremljajo dogodke na Portugalskem. Kljub pomembnim razlikam, ki se kažejo v teh dogajanjih, se vendarle s surovo očitnostjo potrjuje, da se reakcija ne obotavlja, da uporablja nasilje. Kdor resnično hoče preobrazbo družbe v smislu napredka, v smislu interesov delavcev, v smislu socializma, ne sme pozabljati ali zanemarjati tega. Toda ti dogodki kažejo tudi, da se reakcija ni mogla in se ne more zateči k nasilju v kakršnihkoli razmerah, temveč samo na podlagi takšnega razmerja političnih sil, ki ji je bolj naklonjeno.

V Čilu je Ljudska enotnost na popolnoma legalen in normalen način prišla na oblast. Vendar pa ne gre pozabljati, da v začetku ni imela večine v deželi. Nasproti pritiskom domače reakcije in imperalizma pa ni bilo nič bolj pomembno, kot da v svoj prid spremeni razmerje sil na vseh področjih, in sicer tako, da si je prizadevala doseči in razširiti večinsko ljudsko podporo. Čilski tovariši so dejali, da so bili doseženi pozitivni rezultati, da pa so bile storjene tudi hude napake, ki niso omogočile, da bi ta cilj uresničili. Na Portugalskem je strmoglavljenje fašizma omogočilo ljudskemu gibanju, da je doseglo pomembne rezultate, toda razkol demokratičnih sil, za katerega nosi strašno odgovornost socialistična stranka Maria Soaresa, je izzval obotavljanje v ljudskem gibanju. Boj za to, da bi ohranili in v prihodnosti tudi razrešili demokratične pridobitve portugalskega ljudstva, se zato danes nadaljuje v težavnejših okoliščinah.

Ko obnavljamo ta dogajanja, nam ni do tega, da bi delili nauke, temveč hočemo izluščiti tisto, kar nujno potrebujemo za naš lastni boj. In v tej zvezi smo iz enih in drugih izkušenj izluščili, da se moramo nenehno izogibati dvojni nevarnosti:

— nevarnosti, da ne bi v pravem času, ko so pogoji dani, izvršili demokratične preobrazbe ekonomskih in političnih struktur, opirajoč se na ljudsko gibanje;

— nevarnosti, da bi razglašali parole ali se lotili pustolovskih dejanj, ki ne ustrezajo dejanskim možnostim, se navdihujejo v volji po »preskakovanju etap« in peljejo revolucionarne sile v osamitev in poraz.

Najbolj bistveno, kar se nam v tem razkriva, je spoznanje, da je odločilni pogoj za uspeh obstoj in uveljavitev takšnega delavskega gibanja, ki bo dovolj široko, da bo zajelo veliko večino ljudstva, trdno združenega okoli ciljev preobrazbe. Ta temeljni nauk potrjuje sklepe, ki smo jih naredili glede Francije v analizi obstoječih razmer v naši deželi.

Kakšna je ta analiza in kakšne so njene ugotovitve?

— Francoska stvarnost.

Kakor je znano, šteje danes delavski razred v Franciji 10 milijonov ljudi ali 44,5 % aktivnega prebivalstva. Poleg tega pa več milijonov drugih mezdnih uslužbencev, predvsem uradnikov, živi v takšnih življenjskih in delovnih razmerah, ki so podobne razmeram delavskega razreda. Skupaj z delavskim razredom v pravem smislu besede sestavljajo vsi mezdni delavci najmanj tri četrtine aktivnega prebivalstva. Še več, kriza ne zadeva samo interesov mezdne množice, ampak tudi interese drugih plasti delovnega prebivalstva. To, da se poglobitni interesi vseh teh družbenih sil ujemajo, daje torej doslej neznane možnosti za to, da pridobimo večino ljudstva za stvar družbene preobrazbe,

za to, da se okrog močnega jedra, ki je delavski razred, izoblikuje široko večinsko gibanje ljudstva. To je zgodovinsko novo. Ali naj zagrabimo za to priložnost? O tem ni dvoma.

V tej zvezi pa se je treba vrniti k vprašanju o »državljskih svoboščinah«. Nekateri predvidevajo, da bomo nasprotovali določenim svoboščinam z izgovorom, da so meščanske ali formalne. To pa bi pomenilo, da razvrednotimo tako naše stališče kakor stališče utemeljiteljev naše doktrine.

Obstaja svoboda, ena sama svoboda, ki so ji komunisti bili in so ji vedno nasprotni, saj jo vsi njihovi boji hočejo odpraviti: to je svoboda izkoriščanja delavcev. Ta svoboda je edina meščanska svoboda, če je sploh mogoče govoriti o svobodi, kadar gre za pravico do zatiranja. Kar pa zadeva drugo, popolnoma zavračamo, da bi uveljavili svobodo na račun buržoazije. Takrat, odtlej je skoraj 200 let, ko je francoska buržoazija prišla na oblast, je seveda uveljavila v življenju naše dežele nekatera demokratična načela, ki so jih razglašali njeni filozofi. Toda kaj hitro jih je — in tudi tega je že dolgo — zožila in omejila na tisto, kar ustreza njeni naravi in njenim potrebam izkoriščevalskega razreda.

V resnici pa v Franciji ni nobene svoboščine, ki ne bi bila plačana z žrtvami, boji in tudi s krvjo našega ljudstva. Da, delavci, ljudske množice, so se morale, med drugim, boriti za splošno volilno pravico, za svobodo mišljenja, izražanja, združevanja, tiska, za pravico do stavk, za sindikalne pravice, za pravico, da imajo svoje politične stranke. In borili so se, ker vse te svoboščine ustrezajo njihovim interesom in njihovim hotenjem. Zato jim je toliko do njih in zato je komunistična partija tako trajno navezana nanje. Komunisti so — in njihovo hotenje, je da so — nasledniki vseh delavcev, kmetov, intelektualcev, preprostih državljanov ali državnikov, ki so se v naši deželi stoletja in stoletja borili za svobodo.

Če so danes nekatere svoboščine formalne narave, je to zato, ker si je buržoazija na oblasti prizadevala, da jim je odvzela njihovo vsebino. Daleč smo od tega, da bi jim jih pomagali znikati; te svoboščine nameravamo, nasprotno, obnoviti v vsej polnosti, jih prenoviti. Socializem ni samovoljna konstrukcija duha. Rojeva se iz dejanskega gibanja zgodovine, iz dejanskih bojov ljudstva, kakršno je, z njegovimi tradicijami in hotenji. Prepričani smo: socializem v naši deželi se mora poistovetiti — četudi se utegne to zdeti fraza — z ohranjanjem in razširjanjem demokratičnih pridobitev, ki so jih omogočili veliki in opozicijski boji. Socializem to mora storiti in to lahko stori.

Opozoril sem že, da osnutek dokumenta zavrača vsakršno iluzijo glede ravnanja velike buržoazije, glede njene pripravljenosti, da spoštuje splošno volilno pravico.

Toda hkrati se ta dokument tudi ograjuje od ideje, ki bi jo bilo mogoče v tem ali onem trenutku postaviti na mesto večinske politične volje ljudstva, od akcije »majhnih trdno odločenih skupin« oziroma sredstev pritiska. To je prav tako nevarna iluzija, ker daje notranji in zunanji reakciji sredstva nasilja; revolucionarno gibanje lahko zapelje le v izolacijo in v poraz.

Boj množic in svoboščine

V boju za socializem ni ničesar, prav ničesar, kar bi moglo v našem času in v deželi, kakršna je naša, nadomestiti večinsko ljudsko voljo, ki se demokratično izraža v bojih in v splošni volilni pravici. Ne glede na to, kakšni

bodo načini, po katerih se bo uresničevala pot v socializem v naši deželi in ki jih ni mogoče v podrobnostih predvideti, moramo biti prepričani, da se morata na vsaki stopnji politična večina in aritmetična večina ujemati. In to moreta.

Kako ustvariti najboljše razmere, da bi se razvijalo to nujno večinsko gibanje našega ljudstva, kako mu dati moč, širino in učinkovitost? To je pravo vprašanje; zunaj njega so le kramljanja ali izzivanja.

Demokratska pot v socializem, ki jo predlagamo, daje na to vprašanje resen odgovor.

Ko se danes borimo za demokratske spremembe, kakršne predvideva skupni program, nudimo najboljšo podlago za združevanje širokih ljudskih množic, za združevanje, ki bo sposobno zagotoviti zamenjavo monopolne oblasti z novo demokratsko oblastjo.

Uvedba demokratskih reform bo že jutri povzročila, da se bodo oslabili položaj in sredstva velike buržoazije, okrepili pa se bodo položaj in torej tudi sredstva boja delavskega razreda in ljudstva.

In še več, z razvijanjem ekonomske, socialne in politične demokracije, z nadaljnjo razširitvijo osebnih in kolektivnih svoboščin se bo ljudsko gibanje krepilo, socialistična oblast bo našla svojo oporo in pridobila njegovo nujno sodelovanje. Na drugi strani pa bo boj množic čedalje bolj spreminjal razmerje družbenih in političnih sil v korist delavcev, vseh slojev prebivalstva.

Ko hočemo zagotoviti uspeh socializma, v resnici ne gre za to, da bi oropali svoboščin tisto manjšino, ki jo sestavljajo reakcionarne sile, ampak za to, da jih damo delavcem, ki so velika večina naroda. Ali se bodo reakcionarji lahko organizirali v reakcionarno partijo? To počnejo danes in torej ne bo nič novega. Nasprotno pa bo velika novost npr. ta, da bodo imeli delavci razširjene pravice v podjetjih, da bodo njihovi predstavniki dobili pravi vpliv na televizijo, da se bo policija demokratizirala. Razpolagali bodo s tako učinkovitimi sredstvi za boj zoper ekonomsko sabotažo reakcije, da bodo lahko razgrinjali in zagovarjali svoja stališča, svoja mišljenja, svoja dejanja, da bodo lahko politično in ideološko potolkli svojega nasprotnika. Delavci bodo močni, vedno močnejši in seveda tudi njihove svoboščine.

Opirajoč se na te svoboščine pa bodo razvijali svoj boj in prisilili veliko buržoazijo v umik in poraz.

Prav z opiranjem na ta široki boj bo socialistična oblast terjala od reakcije, da bo spoštovala svobodno izražene odločitve velike večine ljudstva. To pa pomeni, da predlagamo — daleč od tega, da bi se odrekli socializmu ali odložili njegovo uresničitev — najboljšo pot, najkrajšo pot za to, da ga uresničimo.

Pri tem smo v celoti zvesti nauku marksizma-leninizma, ki nima v sebi ničesar dogmatičnega, zvesti ustvarjalni izkušnji svetovnega komunističnega gibanja in naše lastne partije.

Znano je npr., da je Lenin, ko je analiziral dejanske razmere na začetku stoletja, razvil tezo, da socializem, v nasprotju s tistim, kar je predvideval Marx, lahko zmaga najprej v eni sami deželi. Ta odločilni sklep je utemeljil strategijo boljševiške partije leta 1917. Prav tako je komunistično gibanje leta 1960 sprožilo novo idejo, da svetovna vojna ni več neizogibna v današnjih razmerah. In res je, da je minilo trideset let po drugi svetovni vojni, da se razvija miroljubna koeksistenca in tega procesa ni mogoče ustaviti.

Ideja Ljudske fronte v naši deželi, ki je postala stvarnost leta 1936, ni bila vsa izdelana že v Marxovih ali Leninovih tekstih. Nastala je na splošnih načelih znanstvenega socializma in na »konkretni analizi konkretne stvarnosti«. Še mnoge druge primere bi lahko navedli, ki kažejo, da naša današnja pot črpa svoje navdihe v živih virih teorije in revolucionarne prakse našega gibanja.

Takšni so temelji našega stališča, razlogi, ki nas vodijo, da predlagamo demokratično pot, kakršno opredeljuje osnutek dokumenta.

In zato tudi »diktatura proletariata« ni zajeta v ta osnutek.

Zaradi vsega tega in zato, ker so tako zahtevale vse federalne konference, predlagamo kongresu, da se odloči opustiti ta pojem. Kongresu tudi predlagamo, da pooblasti centralni komite, ki ga bomo izvolili, da prihodnjemu partijskemu kongresu predloži spremembe, ki jih je potrebno vnesti v preambulo statuta.

BOGDAN OSOLNIK

Svoboda in odgovornost množičnih občil

(v luči dokumentov OZN in UNESCO)

I

Konec decembra preteklega leta je bila v Parizu konferenca vladnih izvedencev, ki jo je sklical UNESCO z nalogo, da pripravi načrt Deklaracije o temeljnih načelih uporabe množičnih občil za krepitev miru in mednarodnega sporazumevanja in za preprečevanje propagandne vojne, rasizma in apartheida.

S konference, na kateri so sodelovali predstavniki 85 dežel, je povzel svetovni tisk v glavnem le nekatere politične zaplete, predvsem v zvezi z razpravo, ali je cionizem oblika rasne diskriminacije, manj pa je prišlo v javnost tega, kar je bilo za sestanek bistveno, namreč uveljavljanje različnih prijemov v razpravi o načelih mednarodnega komuniciranja. Tak odnos do konference si lahko razlagamo predvsem z odsevi političnega trenutka, v katerem se je odvijala. Sestala se je namreč neposredno po tem, ko so sprejeli resolucijo generalne skupščine Združenih narodov, ki je obsodila cionizem kot obliko rasizma, in v času, ko je bilo pred varnostnim svetom palestinsko vprašanje. S tem, da so predstavniki ZDA in zahodnoevropske deveterice ostro izrazili svoje stališče in končno celo zapustili konferenco, so protestirali ne le proti stališčem, ki jih je večina proti njihovi volji sprejela na tej konferenci, ampak so tako reagirali tudi proti nastopu neuvrščenih v generalni skupščini Združenih narodov, hkrati pa poskusili na UNESCO pritisniti zaradi njegovega vse večjega zavzemanja v smeri, ki je ne odobravajo. Značilno pa je, da svojega demonstrativnega odhoda niso obrazložili le s kritiko procedure in sklepa večine, da se v preambuli načrta resolucije omeni tudi resolucija gen. skupščine OZN 3379, ki govori o cionizmu kot obliki rasne diskriminacije, temveč tudi z apriornim stališčem, da je »nemogoče pričakovati kakršnekoli rezultate od konference, na kateri sta soočeni dve tako diametralno nasprotni filozofiji o vlogi množičnih občil: ena, ki zastopa načelo svobode, in druga, ki hoče iz njih napraviti orodje države«.

Čeprav ni točno, da bi se na konferenci izrazili samo ti dve skrajnosti — saj obstajajo na svetu tudi drugačni pogledi, med njimi tudi naš: ti pogledi množična občila ne želijo podrediti niti državnemu niti privatnemu monopolu — kaže ta primer, kako zelo se vedno znova v teh vprašanjih zaostrojuje nasprotna stališča.

Že v razgovorih na konferenci o evropski varnosti in sodelovanju je bilo vprašanje svobodnega pretoka informacij eno glasnih spornih vprašanj tako imenovane »tretje košare«. Po konferenci je prav uresničevanje določil s tega področja predmet medsebojnih očitkov, pri čemer zlasti evropski zahod obtožuje Sovjetsko zvezo in socialistične dežele, da se ne držijo helsinških sporazumov.

Zanimivo je, da v vsej dolgotrajni debati o pretoku informacij na evropski konferenci ni prišlo do kake bistvene razprave o tem problemu s stališča sodobnega razvoja svetovnega sistema množičnih komunikacij, ki nastaja kot rezultat tehnološke revolucije v sredstvih množičnega komuniciranja. Boj je potekal okoli konkretnih političnih koncesij, ki jih je Zahod želel izsiliti od Sovjetske zveze, da bi se dežele njenega bloka v večji meri odprle za pretok informacij in kulturnih dosežkov iz dežel kapitalistične ureditve.

Konferenca v Parizu je znova načela vprašanje svobode in odgovornosti množičnih občil.

Predstavniki držav evropskega zahoda, Amerike in drugih kapitalističnih dežel so odločno zastopali načelo, po katerem njihova ustavna ureditev državam oziroma njihovim vladam ne dovoli sprejemati nikakršnih obveznosti glede delovanja množičnih občil, češ da so ta sredstva svobodna in da je v odnosu do njih pravni sistem popolnoma brez moči. Pri tem so šli tako daleč, da so zanikali celo obveznosti, ki so jih njihove države sprejele s podpisom helsinške listine, saj ta nalaga državam, da tudi prek sredstev javnega obveščanja pospešujejo in podpirajo razvijanje prijateljstva in razumevanja med narodi.

Na drugi strani so predstavniki Sovjetske zveze in drugih dežel socialističnega tabora — nastopale so popolnoma usklajeno — vztrajali pri stališču, da so za vse probleme na področju informacij v mednarodnem komuniciranju odgovorne predvsem države. Pri tem so očitno izhajali iz odnosov, v katerih delujejo množična občila v njihovih deželah. Naglašali so, da miroljubna koeksistenca ne pomeni tudi koeksistence ideologij, in so dosledno zavračali načelo svobodnega pretoka informacij.

Razumljivo je, da med tema dvema stališčema ni bilo lahko najti sporazuma, čeprav je bila na začetku konference izražena želja, naj bi vse delo potekalo na podlagi konsenza.

Naša usmeritev ni bila, da bi iskali srednjo pot med tema skrajnostma, ki se izključujeta, ampak smo se zavzeli za drugačno osnovno izhodišče, s katerim naj bi ti skrajnosti presegli. Izhajali smo s stališča, da opravljajo množična občila ne glede na to, komu pripadajo, pomembno družbeno vlogo, v kateri ni mogoče ločevati svobode in odgovornosti. Obe načeli sta sprejemljivi samo kot neločljiva celota, tako da ni svobode brez odgovornosti, kakor tudi ne resnične odgovornosti brez svobode. V tem smislu je treba tako svobodo kot odgovornost bliže in natančno opredeliti.

Zavzeli smo se za to, da se zlasti v mednarodnem komuniciranju zaradi vse večjih možnosti vpliva množičnih občil upoštevajo neka najsplošnejša načela v interesu mirnega sožitja med narodi in napredka v svetu, načela, ki naj bi obvezovala vse, ne glede na pravni položaj sredstev množičnega komuniciranja v posameznih deželah. Če resnično sprejemamo idejo miroljubne koeksistence kot edino alternativo vojni in uničenju človeštva, potem izhaja iz tega prepričanja tudi obveznost, da v mednarodnem komuniciranju, ki ima tako

važen vpliv tudi na mednarodne odnose, zagotovimo neka osnovna pravila obnašanja in strpnosti; to je prvi pogoj za skupno življenje na našem planetu. Pri tem seveda ne zanikamo, da bodo družbena, razredna in druga protislovja še naprej nujno porajala nasprotja in ideološki boj, toda gre za to, v kakšnih oblikah ta boj poteka, s kakšnimi sredstvi in s kakšnimi posledicami za posamezne narode in vse človeštvo.

Zavzeli smo se za realno oceno možnosti držav, da vplivajo na delovanje množičnih občil v okviru svojih ustavnih ingerenc. Te pa obstajajo — v eni ali drugi obliki — v vsaki deželi. Mednje spada na primer določanje pogojev za ustanavljanje informativnih ustanov, radijskih in televizijskih postaj, prikazovanje filmov in podobno. Skoraj v vseh deželah in tudi v tistih, ki se sklicujejo na neodvisen položaj množičnih občil, obstajajo tudi vladine institucije, ki se ukvarjajo z informiranjem, posebno z obveščanjem tujine, in specializirane ustanove, ki za svoje delovanje dobivajo javna sredstva ali drugo pomoč. To je le nekaj primerov, ki potrjujejo, da se države ne morejo odreči vsake odgovornosti na tem področju.

Države poleg tega lahko veliko storijo s tem, da podpirajo pozitivne iniciative in da izpopolnjujejo domačo zakonodajo, saj že sam razvoj tehnologije komuniciranja, tako kot mnogi drugi novi pojavi v razvoju naše civilizacije (na primer potreba zaščite okolja) zahtevajo v skupnem interesu ljudi določen poseg zakonodaje tudi na področja, ki so se nekoč obravnavala kot izključno privatna stvar, ali na področja, kamor zakon ni segal.

Vsem dežlam je treba priznati pravico, da tudi z državnimi ukrepi zaščitijo svojo družbeno in kulturno integriteto in da se spričo monopolnega položaja nekaterih razvitejših dežel oziroma njihovih sredstev komunikacij tudi na tem področju borijo za svojo enakopravnost, neodvisnost in samoopredelitev, za odpravo duhovnega kolonializma.

Seveda niso države oziroma vlade edini dejavnik, ki lahko vpliva na odnose na področju mednarodnega komuniciranja. Gre tudi za ljudi, ki na tem področju delujejo, za njihovo profesionalno etiko, zrelost in odgovornost. Končno, ne gre podcenjevati tudi vpliva drugih družbenih dejavnikov, političnih, kulturnih in drugih organizacij, ki se vse bolj zanimajo za učinke delovanja množičnih občil, pa tudi ne zanemariti vpliva javnega mnenja, ki se uveljavlja v delovanju množičnih občil posredno, v meri, ki jo omogoča stanje družbenih odnosov v neki deželi.

Naše stališče je torej izhajalo iz gledanja, da je proces komuniciranja družbeni proces. Pri tem smo poudarili vlogo in posebej odgovornost vseh dejavnikov v njem. Tako stališče je seveda moralo priti navzkriž z abstraktno-liberalističnim, pa tudi z etatističnim konceptom. Dobilo pa je podporo nekaterih dežel v razvoju, predvsem neuvrščenih, ki tudi same iščejo nove poti družbenega razvoja in se ne vklapajo v klasične modele niti kapitalističnega niti etatističnega tipa.

Načrt deklaracije, ki je rezultat take protislovne razprave v dokaj zaostreni atmosferi, bo predložen generalni konferenci UNESCO, ki se bo sešla letos jeseni v Nairobiu.

Preden bomo analizirali sam dokument, pogledjmo, kako se vprašanje svobode in odgovornosti tudi sicer obravnava v dokumentih OZN in UNESCO in kakšen je historiat prizadevanj, da se ta načela izoblikujejo tudi kot vir mednarodnega prava.

A. Načelo svobode

Najprej o vprašanju svobode in svobodnega pretoka informacij.

V organizaciji Združenih narodov za prosveto, znanost in kulturo so zlasti v prvih povojnih letih veliko pozornost posvečali področju informacij in še posebej svobodnemu pretoku informacij in idej in odpravljanju ovir na tej poti. Zato so ustanovili celo poseben oddelek v aparatu UNESCO, ki je deloval vse do nedavne reorganizacije. Brez dvoma je na tako usmeritev te svetovne organizacije, ki je v bistvu odsevala interese najrazvitejših dežel za udrnitev njihovega monopolnega položaja in možnosti za nadaljnjo ekspanzijo na področju množičnih občil, vplivalo to, da je prevladoval v njej vpliv Amerike in zahodnoevropskih držav. Šele s spremembo strukture držav članic je prišlo v zadnjih letih do spremembe v osnovni usmerjenosti delovanja te organizacije.

Generalna skupščina Združenih narodov je na prvem zasedanju 14. decembra 1946 z resolucijo 59/1 razglasila svobodo informacij za »temeljno pravico človeka«, za »preskusni kamen vseh svoboščin, katerih obrambi so posvečeni Združeni narodi«, in za »bistveni element vseh resnih naporov za ohranitev miru in dosego napredka v svetu«. Generalna skupščina je naročila ekonomsko-socialnemu svetu, naj skliče posebno konferenco, ki bo formulirala »pravice, dolžnosti in pravila, ki naj jih vsebuje pojem svobode informacij.«

Na temelju tega sklepa je prišlo do velike konference o svobodi informacij, ki je bila od 23. marca do 21. aprila leta 1948 v Ženevi. Na konferenci je prišlo do ostre ideološke konfrontacije v razpravi o svobodi informacij. Čeprav so na konferenci izdelali tri načrte mednarodnih konvencij in sprejeli 43 resolucij, teh dokumentov niso potrdili v OZN, saj je bil to ravno čas najostreje hladne vojne. Tudi mnoge pozitivne iniciative in predlogi, za katere so se zavzemali poznavalci materije in ljudje dobre volje, so ostali na papirju.

Načelo svobode informacij je prišlo tudi v splošno deklaracijo o človekovih pravicah — sprejeta je bila v generalni skupščini Združenih narodov 20. decembra 1948; ta deklaracija v členu 19 pravi:

»Vsak posameznik ima pravico mišljenja in izražanja, kar vključuje pravico, da ne more biti preganjan zaradi svojega prepričanja, in pravico, da išče, sprejema in širi informacije in ideje, brez ozira na meje in s kakršnimi koli sredstvi.«

V členu 29 pa je glede vseh pravic in svoboščin rečeno, da se nikakor ne smejo uveljavljati v nasprotju s cilji in načeli Združenih narodov.

V generalni skupščini Združenih narodov so v naslednjih letih večkrat obravnavali načrt konvencije o svobodi informacij, izdelan na že omenjeni ženevski konferenci. Generalna skupščina je ustanovila poseben *komite ad hoc*, ki se je sestel v letu 1951. Uspelo mu je sestaviti le preambulo in 19 členov. Generalna skupščina je na 6. zasedanju 1951/52 odložila razpravo o načrtu, to pa se je potem redno dogajalo vse do lanskega leta. Med tem časom je tretjemu komiteju generalne skupščine, ki se ukvarja s humanitarnimi vprašanji, vendarle uspelo, da je pretresel in sprejel preambulo in štiri člene načrta konvencije, potem pa se je vprašanje tudi v njem zataknilo.

Spričo težav, ki so onemogočale, da bi prišlo v OZN do strinjanja o konvenciji o svobodi informacij, so nekatere države predložile, naj bi se svoboda informacij izrazila v obliki deklaracije Združenih narodov. ECOSOC je na 59. seji (21. aprila 1960) sprejel načrt deklaracije in ga poslal generalni skupščini. Načrt je ostal na dnevnem redu generalne skupščine do današnjega dne, ne da bi prišlo do razprave v njem.

Svoboda informacij je izražena v tem načrtu v tehle členih:

Člen 1.

»Pravica, da človek spoznava in svobodno išče resnico, je neodtujljiva in temeljna človekova pravica. Vsi ljudje, posamič ali združeni, imajo pravico, da iščejo, sprejemajo in širijo informacije«.

Člen 2.

»Vse vlade so dolžne voditi politiko, ki zagotavlja svoboden pretok informacij v deželi in prek meja. Pravica iskanja in širjenja informacij mora biti zagotovljena na tak način, da bo javnosti omogočeno, da se seznanja z dejstvi in si ustvarja mnenje o dogodkih.«

Člen 3.

»Informacija mora biti v službi javnosti. Nobena vlada in noben organizem ali združenje v zasebnem ali javnem interesu ne sme nad sredstvi informiranja izvrševati takega nadzora, ki bi onemogočal obstoj različnosti virov informiranja ali preprečeval posamezniku svoboden dostop do teh virov. Podpirati je treba razvoj neodvisnih nacionalnih sredstev informiranja.«

Kot že rečeno, je tudi ta načrt ostal v arhivih Združenih narodov. Zelo pomembno pa je, da so pravice s področja obveščanja prišle v mednarodni sporazum o državljanskih in političnih pravicah, ki so ga soglasno sprejeli v generalni skupščini združenih narodov 18. decembra 1966.

V 18. členu tega sporazuma je zapisano, da »nihče ne sme biti preganjan zaradi svojega prepričanja.« Drugi odstavek tega člena pa se glasi: »Vsakdo ima pravico svobodnega izražanja. Ta pravica vsebuje svobodo iskanja, sprejemanja in širjenja informacij in idej vsake vrste v ustni, pisani, tiskani ali umetniški obliki ali na kakršenkoli drugi poljuben način in ne glede na meje.«

Tretji odstavek tega člena naglašata tudi odgovornost.

»Uresničevanje svoboščin, ki izhajajo iz drugega odstavka tega člena, vsebuje tudi posebne dolžnosti in odgovornosti. Zato je lahko podvrženo določenim omejitvam, ki pa morajo biti izrecno določene z zakonom, kadar so nujne;

- a) zaradi zaščite pravic in ugleda druge osebe,
- b) zaradi očuvanja državne varnosti, javnega reda, zdravja in javne morale.«

Kot vidimo, je v paktu o državljanskih in političnih pravicah načelo svobode informacij že tesno povezano tudi z načelom odgovornosti za posledice.

To stališče je postalo osnova za oblikovanje ustavnih in drugih zakonskih določil v mnogih deželah — tudi v Jugoslaviji, še preden je sporazum začel veljati, kar se je zgodilo šele pred kratkim, marca letošnjega leta, ko ga je

ratificiralo 35 držav. Tako je sporazum postal tudi vir mednarodnega in domačega prava.

Med dokumenti UNESCO, ki govorijo o uresničevanju svobode informacij, naj omenimo samo še »Deklaracijo o vodilnih načelih pri uporabi radio-difuzije prek satelitov za svoboden pretok informacij, širjenje izobraževanja in razvoj kulturne menjave«, ki je bila sprejeta na 17. zasedanju generalne konference UNESCO 15. novembra 1972.

Deklaracija je pomembna posebno zato, ker poskuša že na začetku uporabe tega novega medija postaviti kriterije vsebinske usmerjenosti komuniciranja prek satelitov in opozarja na potrebo, da se zagotovijo splošni interesi sožitja med narodi.

Deklaracija zatrjuje, da »morajo vsi narodi brez izjeme in ne glede na stopnjo razvitosti uživati koristi od difuzije prek satelitov«. Naglaša, da mora satelitsko komuniciranje pospeševati »širjenje znanja in razvijanje razumevanja med narodi«. Cilj uporabe satelitov naj bo »najširše posredovanje novic iz vseh dežel, razvitih in nerazvitih, vsem narodom sveta.« Posebej ugotavlja, da morajo kulturni programi »spoštovati različnost, vrednost in dostojanstvo vsake kulture«. V deklaraciji zasledimo torej že poudarek na tistih prvinah, ki naj bi postali podlaga novega globalnega sistema mednarodnih komunikacij, ki naj bi bil odprt za vse dežele in vsem omogočal enakopravno oddajanje in sprejemanje.

B. Načelo odgovornosti

Oglejmo si zdaj, kako se je v mednarodnih dokumentih uveljavljalo načelo odgovornosti.

Že pred II. svetovno vojno, 23. septembra 1936, so v Ženevi v okrilju Društva narodov podpisali mednarodno konvencijo o uporabi radio-difuzije v interesu miru. Veljati je začela 2. aprila 1938, torej na pragu II. svetovne vojne, kar je zapečatilo njeno usodo. V vojni so ostala brezpredmetna njena določila, ki so obvezovala podpisnike, da se vzdržijo radio-oddaj, ki bi ogrožale mednarodni red ali varnost drugih dežel. Države podpisnice so se pred tem celo obvezale, da bodo nadzorovale oddaje, ki prihajajo z njihovega ozemlja, in zagotovile, da v njih ne bo podžiganja k vojni ali izzivanja. To je še toliko bolj zanimivo, ker danes nekatere od teh držav sprejem take obveznosti odklanjajo.

Ker je konvencija formalno ostala v veljavi, je po vojni generalna skupščina OZN leta 1954 naročila generalnemu sekretarju, naj sproži med državami članicami vprašanje, ali naj se na Organizacijo združenih narodov prenesejo pooblastila, ki jih je konvencija dala Društvu narodov. O tem naj bi sprejeli poseben protokol, ki bi mu dodali tudi nova določila, s katerimi bi prepovedali neupravičene napade na druge dežele in blatenje drugih dežel, obenem pa bi se države obvezale, da ne bodo motile tujih radijskih oddaj. Tak protokol je generalni sekretar sestavil in poslal državam članicam, vendar doslej ni o tem bilo nobene odločitve. Očitno ni moglo biti drugače, saj si, posebno v hladni vojni, nobena stran ni hotela vezati rok niti glede svoje propagande prek radijskih valov niti glede motenja oddaj iz tujine.

Ena prvih resolucij, ki jih je po vojni sprejela generalna skupščina OZN s področja informacij, je bila resolucija 10/II, ki so jo soglasno sprejeli 3. no-

vembra 1947 in govori »o ukrepih proti propagandi nove vojne in proti vsem, ki jo podžigajo«. Veljavnost resolucije je s sporazumom o zunajatmosferskem prostoru razširjena tudi na vesolje.

Resolucija obsoja »vsako propagando, ki ima za cilj — ali ki lahko spodbuja ali izzove — kakršnokoli ogrožanje miru, rušenje miru ali spodbujanje h kakršnemkoli aktu nasilja«.

Generalna skupščina je povabila vlade vseh držav članic, da »v okviru svojih ustavnih možnosti sprejmejo ustrezne ukrepe za spodbujanje prijateljstva med narodi na osnovah ciljev in načel temeljne listine« in za »spodbujanje širjenja informacij, ki izražajo željo vseh narodov sveta o svobodi«.

Na istem zasedanju je generalna skupščina sprejela še drugo resolucijo, ki je nalagala, naj si države prizadevajo preprečevati lažne in popačene vesti, ki škodujejo prijateljskim odnosom med državami.

Načelo, da svoboda informacij ne sme biti zlorabljena za širjenje laži in vojno hujskaško propagando, so poudarili tudi na že omenjeni konferenci o svobodi informacij v Ženevi. Na njej so soglasno ugotovili, da je treba preprečevati širjenje lažnih in popačenih vesti, ki kvarijo prijateljske odnose med narodi, in da je propaganda, ki ogroža mir in spodbuja k agresiji, v nasprotju s cilji Združenih narodov. Pozvali so k nujnim ukrepom proti takim pojavom v nacionalnih in mednarodnih okvirih.

V tedanjih mednarodnih razmerah so ti pozivi morali ostati brez večjega praktičnega odmeva, čeprav so nekatera priporočila in dokumenti te konference še danes zelo aktualni.

Posebna podkomisija ženevske konference se je ukvarjala z vprašanjem »pravice, dolžnosti in pravil, ki jih mora vsebovati načelo svobode informacij«.

Iz njenega poročila izhaja, da v razpravi ni bilo sporno, da svoboda informacij vključuje tudi obveznosti in odgovornosti, kakor tudi da to opravičuje določene pravne omejitve svobode in nalaga posebne moralne obveznosti tistim, ki širijo informacije. Glede pravnih omejitev je bistveno, da jih nalaga zakon in da morajo biti z njim točno opredeljeni motivi, zaradi katerih se omejuje širjenje določenih informacij. Ne sme pa biti vnaprejšnje cenzure pisanega ali tiskanega teksta, radijskih ali filmskih vesti. Končno besedo v sporu, kaj je zloraba svobode informacij, mora imeti sodišče, ne pa katerikoli upravni organ.

Glede moralnih obveznosti je v dokumentu podkomisije rečeno:

»Pravica svobodnega izražanja nalaga vsem, ki jo uporabljajo, moralno dolžnost, da govorijo resnico brez predsodkov, da objavljajo dejstva brez tendenčnih zadnjih misli, da olajšujejo reševanje ekonomskih, socialnih in humanitarnih problemov sveta prek svobodne menjave informacij, ki se na to nanašajo, da prispevajo k spoštovanju človekovih pravic in temeljnih svoboščin brez razlikovanja in pristranosti, da prispevajo k vzdrževanju miru in mednarodne varnosti, da se upirajo širjenju lažnih in popačenih informacij, ki spodbujajo sovraštvo ali zlo voljo do drugih držav, oseb ali rasnih, jezikovnih, religioznih oziroma svetovnonazorskih skupin, da se vzdržijo vsega, kar vznemirja narode in na kakršenkoli način ogroža sadove zmagovitega skupnega boja proti nacističnim, fašističnim in japonskim agresorjem v II. svetovni vojni.«

Na tej osnovi je bil izdelan načrt mednarodnega kodeksa časti za ljudi, ki delajo v množičnih občilih, kodeksa, ki ga je leta 1952 pretresal ekonomsko-

socialni svet. Generalna skupščina OZN je na 9. zasedanju 1954 razpravljala o predlogu ECOSOC, da bi o tem načrtu sklicali konferenco profesionalnih organizacij in ustanov s področja informiranja, pa je le zadolžila generalnega sekretarja, da tekst načrta pošlje zainteresiranim organizacijam in ustanovam, da bi same ukrepale, če se jim to zdi potrebno.

Med določili načrta mednarodnega kodeksa časti je tudi tale člen v zvezi z mednarodnim poročanjem:

»Vsi, ki so poklicani, da opisujejo ali komentirajo sprotno dogajanje v drugih deželah, so dolžni, da si pridobijo o tem predmetu tako znanje, ki jim bo omogočalo, da opisujejo in komentirajo točno in popolno«.

To je vsekakor zelo splošna definicija odgovornosti, zlasti če pomislimo, da imajo poročevalci pri iskanju vesti o dogajanju v tujini zelo težko in zapleteno nalogo, zlasti v okoliščinah mednarodnih kriz in napetosti.

Nekoliko natančneje je vprašanje dolžnosti in odgovornosti sredstev mednarodnega komuniciranja obdelal načrt deklaracije o svobodi informacij. V členu 4. je zapisano:

»Uporaba pravic in dolžnosti je povezana s posebnimi odgovornostmi in dolžnostmi. Kdorkoli objavlja informacije, je dolžan, da se potrudi, v dobri veri, za točnost objavljenih podatkov in da spoštuje pravice in dostojanstvo narodov, kot tudi skupin in posameznikov, brez razlike glede na raso, narodnost ali verovanje.«

Edini dokument ženevske konference, ki ga je potrdila generalna skupščina OZN, je bil načrt konvencije o mednarodni pravici do popravka, ki so jo sprejeli na VII. zasedanju generalne skupščine OZN. Konvencija ne nalaga neposredno nikakršnih obveznosti množičnim občilom in novinarjem, pač pa zadeva odnose med državami. Prvi člen predvideva možnost, da država podpisnica, ki meni, da so dopisniki ali informativne ustanove iz druge dežele širili lažne vesti o njej ali take vesti, ki škodijo odnosom med dvema državama, lahko drugi državi, iz katere so te vesti prišle, predloži svoj popravek oziroma svoje pojasnilo o dejstvih. Vlada te države je dolžna popravek prenesti informativnim ustanovam na svojem področju. Če tega ne stori, se druga stran s svojo zahtevo lahko obrne na generalnega sekretarja OZN, ki o tem — če oceni, da je tako potrebno — izda ustrezno javno sporočilo. Slabost konvencije je v tem, da ne predvideva nikakršnih sankcij, če se neka država noče odzvati na zahtevo po popravku. Poskus, da se institut pravice do popravka — sprejet je v domačo zakonodajo mnogih dežel in poznamo ga tudi pri nas — prenese na področje mednarodnega komuniciranja, oziroma v mednarodno pravo, tako ni uspel. Na nedavni pariški konferenci UNESCO je celo več dežel glasovalo proti temu, da bi pravico do popravka sploh omenjali v načrtu deklaracije.

Posebno pozornost gotovo zaslužijo določila sporazuma o državljanskih in političnih pravicah, ki je dokument mednarodno-pravne veljave. Člen 20. pravi:

»1. Vsaka propaganda vojne je z zakonom prepovedana.

2. Z zakonom je prepovedano vsako izzivanje narodnostne, rasne ali verske mržnje, izzivanje, ki je spodbujanje k diskriminaciji, sovraštvu ali nasilju.«

Znano je, da smo ta načela sprejeli tudi v našo zakonodajo. V mednarodni teoriji in praksi pa je še vedno zelo sporno in težko ugotovljivo, kaj je vojna propaganda. Zato se ta določila v praksi ne upoštevajo, čeprav se pogosto

srečujemo — v eni ali drugi obliki — s primeri vojnega hujšakaštva in opravičevanja vojnega nasilja prek množičnih občil.

Med drugimi dokumenti Združenih narodov, ki posegajo tudi na področje mednarodnega komuniciranja, naj opozorimo še na mednarodno konvencijo o izkoreninjenju vseh oblik rasne diskriminacije, ki je bila sprejeta 21. decembra 1965 in je začela veljati 4. januarja 1969.

Izhajajoč iz pravice vsakogar do »enakosti pred zakonom in v uživanju državljanskih pravic ne glede na raso, barvo, narodnostno ali etnično poreklo«, konvencija poziva države, »da razglasijo za kaznivo dejanje vsako širjenje idej, ki se opirajo na rasno superiornost ali mržnjo, da razglasijo za nezakonite in da prepovejo organizacije, ki spodbujajo in podpirajo rasno mržnjo, kot tudi, da označijo za kaznivo dejanje udeležbo v takih organizacijah ali njihovih aktivnostih.«

Ko je 30. novembra 1973 generalna skupščina OZN sprejela mednarodno konvencijo o izkoreninjenju in onemogočanju apartheida, pri čemer je bil apartheid obsojen kot zločin proti človeštvu, je bila pred sredstva javnega informiranja še bolj ostro postavljena naloga, »da v nikakršni obliki ne podpirajo politike apartheida in drugih podobnih oblik segregacije in da se vzdržijo vsakršne podpore takim pojavom.«

V UNESCO se vse močnejše uveljavlja spoznanje o izrednem pomenu vloge mednarodnega komuniciranja, zlasti zaradi vpliva, ki ga imajo sodobna množična občila na družbeno in posebno na kulturno življenje ljudi in na odnose med narodi. Najnovejši dokument o tem je poročilo, ki so ga sprejeli na generalni konferenci UNESCO v letu 1974 in ki daje državam članicam tudi sugestije glede ukrepov na tem področju.

Poročilo ugotavlja, da je kljub izrednemu napredku, ki omogoča hkraten prenos besede in slike z ene strani zemlje na drugo stran, velik del sveta brez najosnovnejših sredstev za sprejemanje ali oddajo vesti in idej. Prav tako ugotavlja, da je pretok informacij zelo enostranski in da teče le v eni smeri, to je iz tehnološko in industrijsko najrazvitejših dežel v ostali svet. Zato se dokument zavzema za pospeševanje razvoja nacionalnih informativnih ustanov.

Poročilo opozarja, da je treba posvetiti več pozornosti vsebini, kvaliteti in kulturni ravni informacij prek množičnih občil, ki imajo tako široko publiko in izredne možnosti, da vplivajo nanjo, kar velja zlasti za radio in TV. Zato je nujno še z večjo odgovornostjo obravnavati problem vsebine in kvalitete tega, kar se objavlja in širi, s stališča družbenih posledic te dejavnosti.

Poročilo posebej naglašá pomen kodeksov poklicne etike in se zavzema za nadaljnje razvijanje oblik sodelovanja vlad, občil in javnosti pri utrjevanju standardov javne komunikacije. Med temami, ki zaslužijo posebno pozornost, omenja poročilo tudi problem prikazovanja nasilja, zločina in seksa in problem zaščite zasebnega življenja ljudi.

V generalni skupščini OZN so na 25. seji leta 1970 ponovno sprožili vprašanje zaščite novinarjev pri izvrševanju profesionalne dolžnosti v nevarnih zonah oboroženih konfliktov. Izdelali so načrt konvencije, s katero naj bi, poleg zaščite, opredelili tudi odgovornost novinarjev. Na hrbtni strani posebne legitimacije, s katero bi nosilec užival zaščito pri izvrševanju svojega poklica, naj bi bilo zapisano:

»Nosilec te legitimacije se zavezuje, da se bo pri izvrševanju svoje misije vedel na način, ki je v soglasju z najvišjim standardom novinarske integritete,

in da se ne bo mešal v domače zadeve države, ki ga sprejme, in da se ne bo vključeval v nikakršne politične ali vojaške dejavnosti, ali v kakršnekoli postopke, ki bi vodili v neposredno ali posredno udeležbo v sovražnih akcijah na področju, kjer opravlja svojo nevarno nalogo.«

Zahtevo po posebni zaščiti so sprožile novinarske organizacije zaradi tega, ker ob poročanju s področij konfliktov položaj novinarjev, fotografov in snemalcev postaja vse težji in nevarnejši. Zahteva je naletela na močan odpor nekaterih držav, ki so ocenile, da omenjena zagotovila niso zadostno poročstvo, da poslanstva tujih poročevalcev ne bi zlorabljali v drugačne namene.

Na to vprašanje naletimo tudi v helsinški listini, kjer najdemo — med drugimi — tole zagotovilo:

»Države udeleženske ponovno potrjujejo, da novinarji ne bodo izgnani ali kako drugače kaznovani zaradi svoje legitimne poklicne dejavnosti. Če bo kak novinar izgnan, bo obveščen o razlogih za izgon in bo lahko vložil prošnjo, da se njegov primer ponovno razižee.«

Lahko bi naštevali še več primerov, da se v dokumentih OZN omenja mednarodna vloga in odgovornost množičnih občil, na primer v zvezi s programom uresničevanja razvoja, s procesi dekolonizacije in podobnim. Vendar naj omenjeni primeri zadostujejo za dokaz, da v OZN in UNESCO kljub nasprotjem, ki izvirajo iz razrednih, idejnih, kulturnih in drugih razlik v svetu, postopoma vendarle dozoreva spoznanje o pomenu mednarodne vloge množičnih občil, spoznanje, ki zahteva hkrati spoštovanje njihove svobode in odgovornosti. Zato so potrebne ustrezne rešitve, da bi obe prvini tudi pravno opredelili. Rezultati teh prizadevanj se že kažejo v nekaterih mednarodnih instrumentih in v raznih multilateralnih in bilateralnih meddržavnih sporazumih. Tako prehajajo ta načela tudi v mednarodno pravo, vplivajo pa zlasti na nacionalno zakonodajo posameznih dežel in na načela profesionalne etike organizacij in ljudi, ki se ukvarjajo z javnim obveščanjem.

III

Vrnimo se zdaj k načrtu konvencije, ki so ga sprejeli na nedavni pariški konferenci UNESCO. V luči historiata dosedanjih naporov OZN in UNESCO na tem področju nam bo vsekakor lažje oceniti, v čem so na konferenci storili korak naprej in kje gre za tavanje v mestu ali celo za korak nazaj.

Morda je najbolj značilno, da se udeleženci konference vse do zadnjega trenutka niso mogli zediniti niti v terminologiji glede nekaterih formulacij, ki so bistvenega pomena. Tako so v tekst nekateri sprejemali le izraz »menjava informacij«, drugi pa so se zavzemali za »svobodnejšo in širšo difuzijo informacij«, tretji pa za »svobodno kroženje idej«. Zadnji različici so se odločno uprli predstavniki Sovjetske zveze in nekaterih socialističnih dežel. Končno je zmagala kompromisna formula, ki je vzeta iz helsinške listine: »pospeševati svobodnejšo in širšo menjavo informacij«. Tisti, ki so bili proti »svobodnemu pretoku«, so bili vendar pripravljeni povsod namesto besede »svobodni« sprejeti oznako »svobodnejši« ... Iz načrta deklaracije je izpadla celo omemba že sprejete konvencije o uporabi difuzije prek satelitov, ker govorijo o svobodnem pretoku informacij.

Povedali smo že, kako odbojno so — na drugi strani — nekateri zahodni predstavniki reagirali na vsakršno omenjanje obveznosti držav glede delovanja množičnih občil.

Načrt deklaracije v osnovi izraža ideje, ki so bile že večkrat ponovljene v OZN in UNESCO, da so namreč množična občila dolžna, da prispevajo k ustvarjanju ozračja mednarodnega zaupanja in medsebojnega spoštovanja, in da se morajo vzdrževati vsega, kar bi spodbujalo k agresivnim vojnám ali k uporabi sile v nasprotju s cilji OZN. Posebej opozarja na odgovornost ljudi, ki delujejo v množičnih občilih, in njihovih poklicnih organizacij, da se zavzamejo za spoštovanje pravic in dostojanstva vsakega naroda, skupin in posameznikov ne glede na raso, spol, narodnost in vero, in da odločno preprečujejo širjenje vojne propagande, rasizma in apartheida.

V operativnem delu načrta deklaracije zaslužijo posebno pozornost zlasti te ideje in poudarki:

Na predlog neuvrščenih dežel je bil sprejet sklep, da je nujno »na podlagi ustreznih sporazumov posvetiti posebno pozornost formiranju in pospeševanju nacionalnih množičnih občil v deželah v razvoju in pripravi njihovega osebja, da bi se izravnavalo obstoječe neravnotežje v pretoku informacij iz teh dežel in da bi uravnotežena menjava informacij postala stvarnost za vso mednarodno skupnost«. (Člen 4.)

Predlog, da bi v načrt deklaracije zajeli tudi problem narodnostnih manjšin, se je izrazil posredno v določilih, ki prepovedujejo vsakršno diskriminacijo prek javnih občil zaradi narodnostnega ali etničnega porekla.

Za narodnoosvobodilna gibanja in vse, ki se borijo proti tuji agresiji in okupaciji, je pomemben člen 8, ki pravi:

»Glasu tistih, ki se borijo proti apartheidu in drugim oblikam rasne diskriminacije, proti kolonializmu, neokolonializmu in tuji okupaciji, povzročeni z agresijo, pa nimajo možnosti, da se izrazijo v lastni deželi, je treba dati možnost, da se slišijo prek množičnih občil drugih dežel, ob dolžnem spoštovanju suverenosti dežele gostiteljice.«

Načrt opozarja na dolžnost poklicnih organizacij na področju množičnih občil, »da opredelijo in razvijajo standarde poklicne etike na nacionalni in mednarodni ravni in da podprejo svoje člane pri odgovornem opravljanju njihovega poklica«.

Zelo pomemben je tudi člen 12, ki določa, da so »države odgovorne za mednarodno delovanje vseh množičnih občil na področju svoje jurisdikcije«. Če bi bilo to načelo sprejeto v mednarodno pravo, bi to pomenilo, da morajo države odgovarjati za delovanje vseh informativno-propagandnih ustanov, ki delujejo z njihovega ozemlja ob njihovem sodelovanju ali pomoči, oziroma z njihovim dovoljenjem.

Načrt deklaracije je seveda rezultat mnogih kompromisov in marsikatera ideja se je zgubila v iskanju soglasja. Vendar bi deklaracija lahko bila določen napredek, če bi jo generalna konferenca UNESCO potrdila — kar pa je v sedanjem trenutku malo verjetno.

Na vsebino tega dokumenta je zelo vplivala tudi sestava konference. Med predstavniki 85 dežel je bilo največ ljudi diplomatskega in upravno-političnega profila, katerim je bil strokovni in znanstveni prijem v obravnavi množičnih občil manj pomemben. Morda je ena od izkušenj konference tudi v tem, da je za urejanje vse bolj perečih in občutljivih vprašanj mednarodnega komuniciranja potrebno večje angažiranje strokovnih in znanstvenih krogov, zlasti pa poklicnih združenj novinarjev samih, če ne želimo z reševanjem teh vprašanj še bolj zaostajati za revolucionarnim razvojem tehnologije komuni-

ciranja in zahtevami časa. V mednarodnem sodelovanju imajo nekateri organizmi množičnih občil — na primer na področju radio-difuzije — že precejšnje praktične izkušnje, ki bi jih bilo treba spodbujati in razvijati, ker bi lahko postale osnova za nove, širše mednarodne sporazume.

Tudi na pariški konferenci je bil močno poudarjen problem zaostajanja velikega dela sveta glede možnosti dostopa do informacij in aktivnega sodelovanja v mednarodni menjavi vesti in kulturnih dosežkov. Očitno je, da se bo morala politika svetovne organizacije za prosveto, znanost in kulturo odločneje angažirati za premagovanje tega stanja. Problem ni le v »filozofiji« informacij in v pomanjkanju pravil obnašanja množičnih medijev, s katerimi se je njen organizem dolga leta ukvarjal. Osrednje vprašanje je izgradnja take infrastrukture svetovnega sistema množičnega komuniciranja, ki bo omogočila enakopravno udeležbo vseh narodov na trgu vesti in v kulturni menjavi, kar je prvi pogoj za odpravo duhovnega kolonializma.

Boj za oblikovanje in uresničenje novega koncepta politike na področju mednarodnega komuniciranja postaja tako bistvena prvina političnega boja za demokratizacijo mednarodnih odnosov in boja za novo ekonomsko ureditev sveta, boja, ki ga je začelo gibanje neuvrščenih. Uresničevanje ciljev neuvrščenosti pa je v veliki meri odvisno prav od tega, kako bo neuvrščenim deželam uspelo, da se bo njihov glas enakopravno uveljavljal v svetovnem komunikacijskem procesu in v mednarodni javnosti.

ERNEST PETRIČ

Helsinki in narodne manjšine

I

Kdor ni sam sodeloval v napornih in zamotanih večletnih pripravah Sklepne listine Konference o varnosti in sodelovanju v Evropi,¹ bi težko mogel verjeti, koliko napornih razprav in protislovnih predlogov na pripravljalnih sestankih v Ženevi in Helsinkih se skriva za formulacijami o narodnih manjšinah, sprejetimi na sklepnem sestanku v Helsinkih. Naš namen nikakor ni, da bi proučevali genezo končnih formulacij o narodnih manjšinah v Sklepni listini. To tudi presega naše trenutne možnosti, čeprav bi nam to moglo znova potrditi, tudi na manjšinski problematiki, kako izrazito sta povezani notranja in zunanja politika evropskih držav. Pokazalo bi se namreč, da so države, ki same ne priznavajo v lastnem okviru obstoja narodnih manjšin, budno in vztrajno skrbale za to, da bi v Sklepno listino konference ne sprejeli kake formulacije, ki bi jih mogla kakorkoli resneje obvezovati v odnosu do narodnih manjšin. Na drugi strani pa so si tiste evropske države (prvenstveno prav

¹ Sprejeli so jo 1. 8. 1975 v Helsinkih.

SFRJ),² ki same narodnim manjšinam in njihovim pripadnikom priznavajo širok krog posebnih pravic, vztrajno, čeprav s skromnim uspehom, prizadevale za to, da bi Sklepna listina konference o evropski varnosti in sodelovanju bila tudi v odnosu do narodnih manjšin korak naprej pri uveljavljanju progresivnih hotenj in pogledov. Tistih hotenj in pogledov, katerih izhodišče je spoštovanje pravice vseh narodov, kultur, jezikov — torej tudi kultur, jezikov in drugih posebnosti narodnih manjšin — do obstoja in enakopravnega razvoja. Znano načelo, da zunanja politika neke države v bistvu odseva njena notranja razmerja, bi analiza stališč držav udeleženk konference — kolikor je moč sklepati oddaljenemu opazovalcu — po vsem sodeč potrdila. Prav tako moremo na temelju spremljanja priprav za konferenco³ soditi, da bi empirična analiza stališč posameznih držav pokazala, da pripravljenost in razumevanje držav buržoazne demokracije za manjšinsko problematiko zaenkrat — kljub močnim procesom v teh državah, procesom, ki odpravljajo načelo »ena država — en narod« in kljub primerom nekaterih buržoaznih držav (npr. Švica, Kanada, Belgija), ki so se že iz razumljivih razlogov odtrgale od klasičnega buržoaznega pojmovanja narodnostne problematike — ne sežeta prek priznavanja formalne enakopravnosti in nediskriminacije pri uživanju splošnih človekovih pravic. Tako je bilo tudi ob pripravi in sprejemanju splošne deklaracije OZN o človekovih pravicah,⁴ obeh Konvencij OZN o človekovih pravicah,⁵ Evropske konvencije o človekovih pravicah⁶ ipd. Na primerih nekaterih stališč, npr. stališč LR Bolgarije, pa bi mogli najti potrdilo za tezo, da tudi k razvoju socializma zavestno usmerjene družbene sile in njihova politika same na sebi še niso imune pred odkloni pri obravnavanju mednarodnih odnosov in manjšinske problematike še posebej.⁷

II

Omenili smo prizadevanja naše države,⁸ katerih cilj je bil, da bi v Sklepni dokument helsinške konference vnesli določilo, ki bi naj vsebovalo tisti minimum pravic, ki naj bi jih evropske države spoštovale v odnosu do narodnih manjšin. Ob tem velja poudariti, da je naša država tudi pred tem bila pogosto pobudnik in zagovornik neasimilacijskega odnosa mednarodne skupnosti do narodnih manjšin. Tako je ob sprejemu Splošne deklaracije o človekovih pra-

² Delegacija SFRJ je dejansko bila tista, ki je kljub nasprotovanju številnih držav s svojo vztrajnostjo dosegla, da se je odstavek o narodnih manjšinah vključil v čl. 7. Sklepne listine.

³ Te so bile v Zenevi od 18. 9. 1973 do 21. 7. 1975, potekale pa so tudi v obliki številnih dvostranskih stikov med zainteresiranimi državami.

⁴ »Universal Declaration of Human Rights«, sprejeta z resolucijo GS OZN 217 (III), 10. 12. 1948.

⁵ »International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights« in »International Covenant on Civil and Political Rights«, obe sprejeti 16. 12. 1966, kot prilogi h resoluciji GS OZN 2200 (XXI); prva je že začela veljati (l. 1975), druga bo začela veljati v kratkem; SFRJ je ratificirala obe.

⁶ »Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms«, podpisana v Rimu 4. 11. 1950, začela veljati 3. 9. 1953 med državami, ki so jo ratificirale; članice konvencije so zahodno-evropske kapitalistične države.

⁷ Tako že V. I. Lenin opozarja v zvezi z nacionalnim vprašanjem na možnost odklonov: »Proletariat ne bo postal svetniški in ne bo zavarovan pred napakami in slabostmi samo zato, ker bo izvedel revolucijo«. Cit. po Zborniku iz Leninove dediščine, CZ, Ljubljana, 1963, str. 108.

⁸ Med pripravami konference je SFRJ nekajkrat dala predloge o vsebini tistega dela Sklepne listine, ki naj bi se nanašal na manjšinsko problematiko.

vicah naša država predlagala, da naj bi splošna deklaracija o človekovih pravicah vsebovala tudi določilo o pravicah narodnih manjšin.⁹ Ob pripravljanju Konvencije OZN o državljskih in političnih pravicah človeka (konkretno čl. 27 konvencije), je spet naša država predlagala tekst člena,¹⁰ ki naj bi pripadnikom narodnih manjšin in narodnim manjšinam zagotavljal pravice do ohranjanja in razvijanja njihove kulture in enakopravnosti pri uporabi njihovega jezika.

V Splošno deklaracijo OZN o človekovih pravicah ni bilo vneseno nobeno določilo, ki bi se neposredno nanašalo na manjšine ali njihove pripadnike. Tudi člen 27 Konvencije OZN o državljskih in političnih pravicah ni bil dopolnjen po jugoslovanskem predlogu in je ostal na neustreznih ravni ter zagotavlja pripadnikom manjšin v bistvu le formalno enakopravnost.¹¹ Vendar pa moramo v dobri meri pripisati prav pobudi naše države, da so ob sprejemanju Splošne deklaracije OZN o človekovih pravicah sprejeli posebno resolucijo »O usodi manjšin«.¹² Ta resolucija je s poudarkom, da OZN ni ravnodušna do problematike manjšin, manjšinski problematiki odprla vrata v organe OZN. To pa je zelo pomembno, saj je bil — kot posledica neuspele, celo tragične izkušnje z manjšinskim varstvom v okviru sistema Društva narodov — odnos OZN in mednarodne skupnosti v prvih povojnih letih do manjšinske problematike skrajno zadržan.

Podobno moramo prav vztrajni pobudi, katere nosilka je bila tudi naša država, pripisati, da Sklepna listina Konference o evropski varnosti in sodelovanju vendarle vsebuje troje določil, ki se neposredno nanašajo na narodne manjšine. To pa je ne glede na dokaj skromno vsebino teh treh določil in ne glede na specifično pravno naravo Sklepne listine izjemnega pomena. S tem je namreč *odnos evropskih držav do narodnih manjšin uveljavljen kot ena izmed prvin varnosti in sodelovanja v Evropi*, naj gre za narodne manjšine v Evropi, katerih status in pravice določajo konkretni mednarodni dogovori (npr. avstrijska državna pogodba), ali pa za manjšine, katerih pravice niso zagotovljene s konkretnimi mednarodno-pravnimi akti (npr. Slovenci v Porabju). Moremo trditi, da je manjšinska problematika z vključitvijo v Sklepno listino helsinške konference formalno postala *element evropske varnosti in sodelova-*

⁹ Predlog se je glasil takole: »A. Vsaka oseba naj ima pravico do priznanja in varstva svoje narodnosti in pravico, da svobodno razvija narodnost, ki ji pripada. Narodnostne skupnosti, ki so v državni skupnosti z drugimi narodi, so enake glede narodnostnih, političnih in državnih pravic. B. Vsaka narodna manjšina ima kot etična skupnost pravico, da razvija svojo etnično kulturo in da svobodno uporablja svoj jezik. Država je dolžna, da zaščiti te pravice. C. Pravice, proklamirane v tej deklaraciji, gredo tudi vsaki osebi, ki pripada prebivalstvu ozemlja pod skrbništvom ali na nesamoupravnem teritoriju.« (Cit. po UN Doc. A/C. 3/307/Rev. 2.)

¹⁰ Predlog se je glasil: »Vsaka oseba naj ima pravico, da svobodno izraža pripadnost etični ali jezikovni skupini, brez ovir uporablja ime svoje skupine, v javnem in privatnem življenju uporablja svoj jezik in se ga uči, ter pravico, da je izobraževana v tem jeziku, kot tudi pravico do kulturnega razvoja, skupaj z drugimi člani skupine, ne da bi bila zato izpostavljena kakršnikoli diskriminaciji, in še zlasti ne taki diskriminaciji, ki bi ji mogla odvzeti pravice, ki jih uživajo drugi državljani iste države.« Cit. po E/CN. 4. Sub. 2/L. 564, par. 23.

¹¹ Člen 27 Konvencije OZN o državljskih in političnih pravicah, se glasi: »V tistih državah, v katerih obstoje etnične, verske ali jezikovne manjšine, osebam, ki pripadajo takim manjšinam, ne sme biti zanikana pravica, da skupaj z drugimi člani svoje skupine uživajo svojo kulturo, ohranjajo in izvršujejo svojo vero ter uporabljajo svoj jezik«. Podrobneje o analizi vsebine tega člena glej: E. Petrič, Pravice pripadnikov narodnosti, v: Teorija in praksa, št. 1—2 1975, str. 50 i. d.

¹² Res. GS OZN 217C (III), 10. 12. 1948, imenovana »Fate of Minorities«.

nja. Z nekaj drznosti si moremo zato dovoliti trditev, da še je s tem pričelo dokončno podirati v evropski mednarodni politični praksi uveljavljeno stališče, da je namreč odnos do manjšin izključna notranja pristojnost držav, razen kolikor ne gre za konkretne mednarodne pogodbene odgovore, ki urejajo status neke manjšine.

III

Menimo, da je bistveno in izjemno mednarodno politično pomembno, da se je manjšinska problematika uveljavila kot element evropske varnosti. Zato je manj pomembna konkretna vsebina določil Sklepne listine, ki govore o narodnih manjšinah. Pa tudi to, da Sklepne listine ni moč imeti za formalno obvezujoč dokument mednarodnega prava. Vsekakor je to *dokument izjemnega mednarodnega-političnega pomena*. Tudi formuliran je v obliki mednarodno-politične deklaracije. Po svoji vsebini vsebuje določila, ki so že del mednarodnega prava *de lege lata*, pa tudi določila, ki po svoji pravni naravi zaenkrat ne presegajo deklaracije političnih načel.

Kolikor se omejimo le na troje določil o narodnih manjšinah, potem bi mogli, opirajoč se na druge vire mednarodnega prava, zlasti na Ustanovno listino OZN in nekatere konvencije, nanašajoče se na zagotavljanje enakopravnosti pri uživanju človekovih pravic in na odpravo diskriminacije, še zlasti pa opirajoč se na prevladujočo prakso držav, trditi:

a) določilo o narodnih manjšinah v čl. VII Deklaracije o načelih, po katerih se države ravnaajo v svojih medsebojnih odnosih,¹³ je po svoji dejanski vsebini, ki je *grosso modo* obveza držav, da zagotove osebam, ki pripadajo narodnim manjšinam, formalno enakopravnost, v *bistvu* že *mednarodno pravo de lege lata*.

b) skorajda identični določbi¹⁴ v okviru dokumenta Sodelovanje na humanitarnem in drugih področjih, določbi, ki poudarjata, da imajo države udeleženske konference namen olajšati, da bi narodne manjšine in regionalne kulture mogle dati prispevek mednarodnemu sodelovanju na področju kulture oz. izobraževanja, sta vsekakor zaenkrat *deklarativno politične narave*. To seveda v ničemer ne zmanjšuje njunega pomena v Sklepni listini, ki tudi sama ni, kot smo zapisali, v formalnem smislu mednarodno-pravni akt.

Ko sicer brez pretenzij, da bi podrobneje proučevali pravno naravo Sklepne listine, vendarle posegamo v to zanimivo vprašanje, je smotrno opozoriti na nekatera dejstva. Prvič je to dokument, ki *temelji na soglasju* vseh držav udeleženk konference. To je gotovo razumljiv razlog za ohlapnost nekaterih formulacij. Tudi onih, ki se nanašajo na narodne manjšine, saj je ena sama država izmed 35 udeleženk mogla s svojim nesoglasjem preprečiti neko določeno formulacijo v Sklepni listini. Obenem pa je prav to, kar vsebuje Sklepna listina, *izraz soglasne volje držav udeleženk konference*. To pa je po svoji

¹³ »Države udeleženske, na katerih ozemlju so narodne manjšine, bodo spoštovale pravico oseb, ki pripadajo tem manjšinam, do enakosti pred zakoni, nudile jim bodo vsestransko možnost, da dejansko uživajo človekove pravice in temeljne svoboščine, in bodo na ta način varovale njihove tovrstne zakonite interese.«

¹⁴ »Narodne manjšine in regionalne kulture. Države udeleženske, priznavajoč prispevek, ki ga narodne manjšine in regionalne kulture morejo dati njihovem sodelovanju na raznih področjih kulture, nameravajo, če na njihovem ozemlju obstoje take manjšine ali kulture, tem olajševati, da bi dale tak prispevek, upoštevajoč pri tem zakonite interese njihovih pripadnikov.«

dejanski teži — ne glede na obliko dokumenta — zelo blizu multilateralnim mednarodnim pogodbam, če že ni isto kot takšna pogodba, ki je v svojem bistvu slej ko prej tudi »soglasno izražena volja pogodbenih strank.«¹⁵ Vsekakor pa v pravnem pogledu več, kot so npr. resolucije in deklaracije Generalne skupščine OZN, zlasti tiste, ki niso soglasno sprejete. Pomembno je prav tako, da države same v ničemer ne spodbijajo politično obvezujoče narave Sklepne listine.

Ustanovna listina OZN in Splošna deklaracija o človekovih pravicah¹⁶ ne vsebujeta nobene določbe o pravicah manjšin oz. njihovih pripadnikov. Isto velja za konvencijo o človekovih pravicah in za vrsto drugih konvencij v okviru sistema OZN. Konvencija OZN o preprečevanju vseh oblik rasne diskriminacije¹⁷ sicer za možno osnovo za diskriminacijo postavlja tudi narodnostno oziroma etično pripadnost — torej pokriva tudi diskriminacijo narodnih in etničnih skupin — izrecno pa pravic narodnih manjšin ali njihovih pripadnikov ne omenja. Res je tudi, da je leta 1966 podpisana Konvencija OZN o državljanskih in političnih pravicah človeka, ki vsebuje v 27. členu le skromno določilo o pravicah pripadnikov etničnih, verskih in jezikovnih manjšin, šele na tem, da začne veljati med državami, ki so jo ratificirale. Seveda je ob teh dejstvih pomen določb Sklepne listine o narodnih manjšinah *izjemen tudi z vidika razvoja določil občega mednarodnega prava de lege ferenda* o pravicah narodnih manjšin in njihovih pripadnikov.

IV

Na helsinški konferenci so poleg ZDA in Kanade sodelovale evropske države. V njih se problematika narodnih manjšin vendarle pojavlja v nekih skupnih »evropskih« značilnostih, v nasprotju z področji zunaj Evrope. Tudi v obdobju Društva narodov so prav v evropskem prostoru že uveljavili sistem mednarodnega manjšinskega varstva. Mogli bi tako vsaj na prvi, površni pogled pričakovati, da bo vsebina določil Sklepne listine, ki se nanašajo na narodne manjšine, vendarle daljnosežnejše. To tudi zato, ker je formalno to mednarodno-politični, deklarativni akt, ki ne predvideva nobenih mehanizmov za implementacijo na mednarodni ravni. Navadno je bilo to tisto, kar je najbolj povzročilo, da so bile države zadržane, kadar so sprejemali mednarodne akte, ki so se nanašali ali bi se mogli posredno nanašati tudi na varstvo narodnih in drugih manjšin, npr. pri obeh konvencijah OZN o človekovih pravicah.

Zapisali smo na prvi, površni pogled, kajti ni prvič,¹⁸ da so prav evropske dežele klasične meščanske demokracije (npr. Francija, Združeno kraljestvo) pokazale bolj kot mnoge zunajevropske države, ki se jim kaj takega pogosto a priori pripisuje, nenaklonjenost do problematike narodnih manjšin in do manjšinskih pravic. Zavesti nas ne sme zlasti to, da je obstajal v Evropi sistem med-

¹⁵ O pojmu mednarodne pogodbe in še posebej o konsenzualistični tezi, ki vidi bistvo mednarodne pogodbe sploh le v »soglasju volj«, glej: Milan Bartoš, *Medjunarodno javno pravo*, III, del, Beograd 1952, str. 64—71.

¹⁶ Ta sama ni v formalnem smislu dokument mednarodnega prava.

¹⁷ International Convention on the Elimination of all Forms of Racial Discrimination, Aneks h G. S., Res. 2106 A (XX), z dne 19. 1. 1965

¹⁸ Tako npr. na pariški mirovni konferenci l. 1946 tudi predstavnika ZDA in V. Britanije odkrito izražata asimilacijski odnos do manjšin, podrobneje glej I. L. Claude Jr., *National Minorities — International Problem*, Harvard University Press, Cambridge, 1955, str. 141.

narodnega varstva manjšin v obdobju Društva narodov. To namreč ni bil nikakršen splošen evropski sistem varstva manjšin, temveč obveze, ki so jih neenakopravno vsilili le novim in v I. svetovni vojni premaganim malim državam. Vse evropske velike sile so se izognile kakršnikoli mednarodno-pravni obveznosti v odnosu do manjšin ali pripadnikov manjšin. Znale so vsiliti obveze manjšin državam v srednji in vzhodni Evropi in obdržati zase vlogo tistega, ki nadzira izpolnjevanje teh obveznosti, ne da bi same prevzele enake obveznosti. Glede tega je bila prav pregovorna Italija, ki ni sprejela, sklicujoč se na svojo »dvatisočletno civilizirano preteklost«, nobenih obvez v obdobju Društva narodov v odnosu do manjšin na ozemlju, ki ga je pridobila po I. svetovni vojni. Bila pa je kot članica sveta Društva narodov med nadzorniki izvajanja obveznosti, ki so bile vsiljene le nekaterim državam. Obenem se je »odlikovala« z grobim raznorodovalnim nasiljem v odnosu do svojih lastnih narodnih manjšin, kar so naši Primorci občutili na lastni koži, od dni, ko je avstro-ogrska oblast zamenjala italijanska, pa do trenutka, ko je razpadel Mussolinijev imperij, ponekod pa še mnogo let po tem.

Tokrat, v Helsinkih, je šlo za dokument, ki je *enako obrnjen k vsem državam udeleženkam* konference, tako ZDA, ZSSR, kot Malti in Cipru. Tu pa je seveda kaj hitro prenehalo kakršnokoli navdušenje za pravice narodnih manjšin prav pri tistih državah, ki so bile protagonisti sistema manjšinskega varstva v obdobju Društva narodov. Ob povedanem je seveda nevzdržna in brezpredmetna vsakršna primerjava vsebine določb o pravicah pripadnikov manjšin iz obdobja Društva narodov z vsebino določb Sklepne listine, to je akta, ki v enaki meri zavezuje evropske države oziroma vse udeleženske helsinške konference. Edina ustrezna komparativna trditev je, da je bil storjen pomemben korak od posameznim državam vsiljenih obveznosti k *obče evropskemu priznavanju pravic pripadnikov narodnih manjšin*. Storjen je bil korak od neenakopravnega obravnavanja posameznih držav k *enakopravnim, čeprav skromnim obveznostim vseh evropskih držav v odnosu do narodnih manjšin*.

V

Vsekakor je temeljno določilo Sklepne listine, ki se nanaša na narodne manjšine, četrti odstavek v okviru VII. člena Deklaracije o načelih, po katerih se ravnaajo države udeleženske v medsebojnih odnosih. To je poglavje, ki ima naslov: Spoštovanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, vključno svobodo misli, veroizpovedi in prepričanja. V tem poglavju se države udeleženske zavezujejo, da bodo spoštovale človekove pravice in temeljne svoboščine ne glede na raso, spol, jezik in vero, in da bodo, kolikor gre za človekove pravice in temeljne svoboščine, delovale v skladu z načeli Ustanovne listine OZN, v skladu s Splošno deklaracijo OZN o človekovih pravicah in da bodo izpolnjevale svoje obveznosti iz drugih deklaracij in sporazumov, nanašajočih se na človekove pravice in temeljne svoboščine, če jih ti sporazumi zavezujejo. Ob tej splošni zavezi držav udeleženk helsinške konference, da bodo spoštovale in krepile človekove pravice in temeljne svoboščine kot pomemben dejavnik mednarodnega miru, blaginje in prijateljskih odnosov med državami, četrti odstavek navedenega člena posebej za narodne manjšine določa: »Države udeleženske, na katerih ozemlju so narodne manjšine, bodo spoštovale pravico oseb, ki pripadajo tem manjšinam, do enakosti pred zakoni, nudile jim bodo vse-

stransko možnost da dejansko uživajo človekove pravice in temeljne svoboščine in bodo na ta način varovale njihove zakonite interese te vrste.«

Prvo, kar je smotrno ugotoviti, je, da je *varstvo posebnih pravic* narodnih manjšin postavljeno v okvir *splošne zaščite človekovih pravic* in temeljnih svoboščin.¹⁹ Po splošni praksi mednarodne skupnosti po l. 1945 v odnosu do manjšin, tako v okviru OZN kot zunaj nje, to ne more presenečati. To je tista praksa, tisti prijem, ki se je uveljavil in obdržal po l. 1945 in katerega bistvo je zagotoviti vsem ljudem, s tem pa tudi pripadnikom manjšin, enakopravno uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin, brez sleherne diskriminacije. Glede na to, da tako načelo vsebuje Ustanovna listina OZN (zlasti čl. 1 tčk. 3), ter glede na to, da je bila sprejeta vrsta konvencij²⁰ in deklaracij²¹ univerzalne ali regionalne narave, in če upoštevamo prakso držav, ni nobenega dvoma, da je priznavanje enakopravnosti pri uživanju človekovih pravic in prepoved diskriminacije danes eno *temeljnih načel občega mednarodnega prava*; mogli bi reči, da je del obče pravne zavesti človeštva.²² Glede tega Sklepna listina ni nič novega.

Sama formulacija ostavka, ki se izrecno nanaša na narodne manjšine, pa je ne glede na to, da je skromna in ohlapna, vendarle zanimiva. V marsičem je podobna prijemu, ki ga uveljavlja čl. 27. Konvencije OZN o državljanskih in političnih pravicah. Tako je tudi tu poudarjeno, da v »državah, na katerih ozemlju obstoje narodne manjšine«, gre do pripadnikom manjšine v členu navedene pravice. Iz geneze nastajanja čl. 27. Konvencije OZN o državljanskih in političnih pravicah je razvidno, da je smisel te formulacije v tem, da neka država more trditi — če z mednarodnimi pogodbami, lastno ustavo, zakoni ali političnimi akti ne priznava obstoja neke narodne manjšine — da v njenih mejah ni narodnih manjšin ali da ni neke konkretne narodne manjšine. Taka praksa nepriznavanja obstoja manjšine v preteklosti in sedanjosti v Evropi žal ni neznana. Značilno je, da so stavek: »države, v katerih obstoje manjšine,« sprejeli, kot amandma k čl. 27. Konvencije OZN na predlog ene izmed latinskoameriških držav prav z utemeljitvijo, da v latinskoameriških državah ni manjšin in manjšinske problematike.²³ V pripravah helsinške konference so tiste države, ki so vztrajale pri tej formulaciji, enako navajale, da v njih »ni narodnih manjšin«.

Pravica do »enakosti pred zakoni« seveda ni nič drugega kot ponovno zagotovilo formalne enakopravnosti in prepoved diskriminacije. Torej je ni moč imeti za eno izmed posebnih pravic pripadnikov narodnih manjšin, tj. tistih pravic, ki naj bi prav omogočale, da se prepreči vsak dan nastajajoča neena-

¹⁹ O odnosu splošnih človekovih pravic in posebnih pravic pripadnikov manjšine glej podrobneje E. Petrič, *Pravice pripadnikov narodnosti*, v: *Teorija in praksa*, 1—2/1975, str. 50 i. d.

²⁰ Npr.: že omenjeni konvenciji OZN o človekovih pravicah z dne 16. 12. 1966; Evropska konvencija o zaščiti človekovih pravic in temeljnih svoboščin z dne 4. 11. 1950; Konvencija OZN o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije z dne 19. 1. 1965 (priloga G. S. 2106-A (XX); Konvencija UNESCO zoper diskriminacijo v izobraževanju, z dne 14. 12. 1969.

²¹ Npr. že omenjena Splošna deklaracija o človekovih pravicah iz l. 1948; Deklaracija OZN o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije (Res. G. S.: 1904/XVIII); Deklaracija OZN o pravicah otroka (Res. G. S. 1386/XIV); Deklaracija UNESCO o načelih mednarodnega kulturnega sodelovanja, z dne 1. 11. 1966.

²² Toliko bolj nevzdržni so zato zadnji ostanki rasistične miselnosti in prakse ponekod v svetu.

²³ Glej E/CN. 4/Sub 2/L. 564, pag. 21—35.

kopravnost v življenju in da se zagotovi tudi dejanska, ne le formalna enakopravnost.

Presenetljivo tudi ni, zlasti v primerjavi s podobno dikcijo čl. 27 konvencije OZN, da se ostaja pri pravicah »oseb, ki pripadajo manjšini«; torej se *manjšini kot skupnosti* ne zagotavlja pravica do ohranjanja lastne narodne samobitnosti, t. i. *pravica do obstoja in razvoja manjšinske skupnosti*. Ni odveč ugotoviti, da si je delegacija SFRJ brez uspeha prizadevala za formulacijo, ki bi priznala narodno manjšino kot kolektivnega nosilca pravic.

Formulacija Sklepne listine, o kateri razpravljamo, nič ne govori o pravici do uporabe lastnega jezika in uživanja lastne kulture, kar vsebuje npr. čl. 27 Konvencije OZN. To skorajda preseneča. Spoštovanje pravice pripadnikov manjšin, da uporabljajo svoj jezik in negujejo svojo kulturo, obveza držav, da to tolerirajo, je danes, na temelju načela o prepovedi diskriminacije, pa tudi prevladujoče prakse držav, že obče sprejeto načelo mednarodnega prava. Določilo v Sklepni listini o pravici do uporabe lastnega jezika in razvoja kulture bi torej ne bilo nič na novo zavezujočega. Tako pa praktično sklepna listina v ničemer ne opredeljuje ali konkretizira *posebnih pravic pripadnikov manjšin* glede uporabe lastnega jezika, oz. razvijanja lastne kulture. Ostaja na ravni zagotavljanja enakosti pred zakonom, to je na ravni zagotavljanja formalne enakopravnosti in splošnih človekovih pravic.

Spodbudnejše so nekatere druge nianse v obravnavani formulaciji Sklepne listine. Zlasti tiste, ki kažejo na *obvezo držav*, da »varujejo«, »spoštujejo«, »nudijo« možnost za »dejansko« uživanje človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Ti poudarki presegajo npr. dikcijo čl. 27. konvencije OZN, ki ne vsebuje *druge obveze države*, razen to, da *tolerira prizadevanja samih pripadnikov manjšin*. Dikcije Sklepne listine ni moč razumeti drugače, kot da so *evropske države dolžne skrbeti za odnos do manjšin*, za to, da bi njihovi pripadniki mogli *dejansko enakopravno* uživati človekove pravice in temeljne svoboščine. Če to glede na formalno-pravno naravo Sklepne listine danes še ni mednarodno-pravna obveza, je to vsekakor mednarodno politična obveznost, temelječa v Sklepni listini. To seveda tudi pomeni, da so *povsod tam, kjer so posebne pravice pripadnikov narodne manjšine določene z ustavo, zakoni, še zlasti pa z mednarodnimi sporazumi* (npr. čl. 7. Avstrijske državne pogodbe), države udeleženke helsinške konference *dolžne zagotoviti, da pripadniki narodne manjšine svoje pravice dejansko lahko uživajo*.

Ni nam docela znana geneza formulacije v Sklepni listini, ki v nasprotju s številnimi drugimi mednarodnimi akti²⁴ omenja le »narodne manjšine«, tako da ne moremo soditi, ali je taka dikcija plod zavestne usmeritve konference ali pa je zgolj naključna. Res pa je, da si je prav delegacija SFRJ, ki je mislila na »tipične« narodne manjšine ob *državnih mejah* (npr. Slovenci v Avstriji in Italiji), prizadevala za vključitev pojma »narodne manjšine«. Brez opore v konkretnih podatkih bi vendarle mogli sklepati, da *omejitev* le na »narodne manjšine« tudi odseva zavestno težnjo nekaterih držav, da ne bi vključili raznih etničnih in jezikovnih skupnosti, pri katerih ne gre za izoblikovano zavest v

²⁴ Glede tega je v mednarodnih dokumentih dokaj različna praksa; tako čl. 27 konvencije OZN o državljanskih in političnih pravicah govori o »etničnih, verskih in jezikovnih« manjšinah; konvencija o preprečevanju in kaznovanju zločina genocida govori o »narodnih, etničnih, rasnih in verskih« skupinah; konvencija o preprečevanju vseh oblik rasne diskriminacije govori o »rasnih in etničnih« skupinah.

smislu narodne zavesti, in ki zunaj države, kjer žive, nimajo svoje matične narodne države, npr. Bretonci, Ladinci, Laponci ipd., pa tudi migracijskih skupin. Vsekakor bi bila po naši sodbi — tudi za evropske razmere — širša in smotnejša dikcija »narodne, etnične in jezikovne manjšine«.²⁵ Ta bi preprečevala, da nekatere države za nekatere manjšine trde, da niso narodne manjšine, ki bi jim šle pravice ipd. Bila pa bi smotnejša, širša tudi zato, ker doslej kljub prizadevanjem v OZN²⁶ ni uspelo jasno definirati pojma »manjšina« za potrebe mednarodno-pravnega varstva.

VI

Preostali formulaciji v Sklepni listini, nanašajoči se na narodne manjšine,²⁷ v bistvu pomenita, da države udeleženke konference v medsebojnem sodelovanju na področju kulture in izobraževanja sprejemajo prispevek narodnih manjšin in regionalnih kultur in da imajo namen olajševati tovrstno vlogo narodnih manjšin in regionalnih kultur. S tem priznavajo vlogo narodnih manjšin in regionalnih kultur kot *pozitivnega dejavnika mednarodnega sodelovanja*, vlogo mostu med različnimi kulturami in narodi. Zapisali smo že, da o tej formulaciji Sklepne listine ne bi mogli reči, da je njena vsebina danes še del obstoječega občega mednarodnega prava *de lege lata*. Gotovo pa je politično zavezujoča za države udeleženke konference. Če pa so narodne manjšine in regionalne kulture priznane kot element mednarodnega sodelovanja, potem ne more biti dvoma o tem, da je v enaki meri priznana *pravica narodnim manjšinam oz. njihovim pripadnikom, da razvijajo svojo narodno oz. regionalno kulturo*. To pa je vsekakor formulacija, ki je dalekosežnejša kakor katerikoli splošni mednarodni akt po letu 1945, nanašajoč se na manjšine. V bistvu se udeleženke helsinške konference namreč zavezujejo, da bodo *olajševale* prispevek narodnih manjšin in regionalnih kultur v mednarodnem sodelovanju, kar mora torej pomeniti vsaj to, da bodo *omogočale razvoj kulture narodnih manjšin in regionalnih kultur*. Moramo zato ugotoviti, da Sklepna listina, čeprav z izjemno rahlo formulacijo, vsebuje zavezo držav udeleženk konference, da bodo *omogočale, ne le tolerirale*, razvoj kulture narodnih manjšin in regionalnih kultur.²⁸ V primerih seveda, ko je pravica do razvoja lastne kulture neke manjšine posebej *že predmet neke konkretne mednarodne pogodbe* (npr. čl. 7. Avstrijske državne pogodbe), *to pomeni zavezo države, udeleženke helsinške konference, da bo zagotovila uresničevanje te pravice narodne manjšine do razvoja njene kulture*, kakor izhaja iz konkretne mednarodne pogodbe.

Ni odveč omeniti, da je na temelju načela občega mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe — danes je to nedvomno eno izmed načel mednarodnega prava *de lege lata* — že mednarodno pravna obveza držav, da

²⁵ To bi vnaprej onemogočilo razprave o tem, ali je neka »etnična« skupina oz. manjšina tudi »narodna manjšina« v smislu dikcije Sklepne listine.

²⁶ V mislih imamo zlasti razprave in predloge za definicijo manjšin na tretji, četrti in peti seji Podkomisije OZN za preprečevanje diskriminacije in varstva manjšin; glej: E/CN 4/Sub 2/119, E/CN 4/Sub 2/140, aneks I; E/CN 4/Sub 2/149, in študijo »Definition and Classification of Minorities«, Un Publication, Sales No. 50, XIV. 3 (E/CN 4/Sub. 2/85).

²⁷ Tekst glej spredaj.

²⁸ Že omenjena Deklaracija UNESCO o načelih mednarodnega kulturnega sodelovanja z dne 4. 11. 1966 posebej poudarja enakopravnost vseh kultur in njihovo enakopravno pravico do obstoja in razvoja.

dopuščajo razvoj kulture narodnih manjšin. Če imajo namreč na temelju načela mednarodnega prava o pravici narodov do samoodločbe narodi pravico, da *odločajo po svoji volji o svojem kulturnem razvoju*,²⁹ to prav gotovo implicira njihovo pravico, pa tudi pravico njihovih delov, tj. manjšin, da *ohranjajo in razvijajo svojo kulturo*.

VII

V Evropi položaj nekaterih narodnih manjšin urejajo posebni mednarodni sporazumi. V mislih imamo npr. sporazum De Gasperi—Gruber,³⁰ ki zagotavlja položaj manjšine v Južni Tirolski, sporazum v specifični formi identičnih deklaracij vlad Danske in ZR Nemčije³¹ o položaju nemške oz. danske manjšine v obmejnem področju, mednarodno pravno regulativo položaja švedske manjšine na Aalandskem otočju,³² vsekakor pa tudi ustrezna določila Avstrijske državne pogodbe (zlasti čl. 7 pa tudi Posebni statut o manjšinah, ki je bil priloga Londonskega memoranduma iz l. 1954 in ki naj bi po čl. 8 osimskega sporazuma³³ po svoji vsebini ostal nekak minimum pravic slovenske oz. italijanske manjšine.

Sklepna listina posebej poudarja,³⁴ da bodo države udeleženke »izpolnjevale svoje obveznosti, vsebovane v mednarodnih deklaracijah in sporazumih s tega področja (varstva človekovih pravic in temeljnih svoboščin, op. E. P.) ... kolikor so z njimi zavezane.« *Torej je konkretna obveznost držav udeleženk helsinške konference, da izpolnjuje določila mednarodnih pogodb o pravicah narodnih manjšin oz. njihovih pripadnikov.*

Naj dodamo, da se v poglavju X. Deklaracije o načelih, po katerih se ravnaajo države udeleženke v medsebojnih odnosih, države udeleženke zavezujejo, da bodo »vestno izpolnjevale svoje obveze po mednarodnem pravu, tako tiste, ki izhajajo iz obče priznanih načel in pravil mednarodnega prava, kot tudi obveze, ki izhajajo iz pogodb in drugih sporazumov, v skladu z mednarodnim pravom, katerih podpisnice so.« *Torej se države udeleženke helsinške konference zavezujejo, da bodo izpolnjevale svoje mednarodne pravne obveznosti »vestno«, tj. dosledno in v dobri veri.* Gotovo to ni nič novega, saj le ponovno potrjuje eno izmed temeljnih načel vsakega prava, tudi mednarodnega, namreč *pacta sunt servanda*. Vestno izpolnjevanje, (oz. izpolnjevanje v dobri veri) mednarodnih pogodb je seveda le tisto, ki ustreza dejanskemu namenu pogodbe, volji strank, kot jo pogodba izraža. Kolikor gre za mednarodne sporazume, ki določajo pravice človeka ali pravice pripadnikov manjšin oz. manjšin,

²⁹ Tudi Sklepna listina v členu VIII (Enakopravnost in pravica narodov do samoodločbe) deklaracije o načelih, po katerih se države udeleženke ravnaajo v medsebojnih odnosih, poudarja pravico narodov, »da po svoji volji uresničujejo svoj ... kulturni razvoj«.

³⁰ Sklenjen 5. 9. 1946 in je priloga IV. mirovne pogodbe z Italijo.

³¹ Danska deklaracija z dne 19. IV. 1955 in nemška z dne 29. III. 1955.

³² Ta temelji na določitih sporazuma med Švedsko in Finsko iz l. 1921.

³³ Člen 8 osimskega sporazuma z dne 10. 11. 1975 določa: »V trenutku, ko preneha veljati Posebni statut, priložen Londonskemu memorandumu o soglasju z dne 1. 10. 1954, izjavlja vsaka stran, da bo obdržala v veljavi notranje ukrepe, ki so že bili sprejeti v okviru izvrševanja omejenega statuta in bo zagotovila v okviru svojega notranjega prava, da se bo ohranila raven zaščite pripadnikov ustreznih manjšin (ustreznih etničnih skupin), ki je predvidena z določbami Posebnega statuta, ki je prenehal veljati«.

³⁴ V členu VII Deklaracija o načelih, po katerih se ravnaajo države udeleženke v medsebojnih odnosih.

je stvarni namen take pogodbe prav gotovo vsaj, da zavaruje obstoječe človekove pravice oziroma pravice manjšin, če že ne, da jih razširi. Ob dokaj izčrpnem študiju mednarodno-pravnega varstva človekovih pravic in še posebej mednarodno-pravnega varstva pravic manjšin oz. njihovih pripadnikov nam doslej ni uspelo ugotoviti mednarodnega sporazuma, katerega namen bi bil, da okrni, omeji pravice pripadnikov manjšin oz. pravice manjšin. Zato je z vso gotovostjo moč trditi, da je vestno izpolnjevanje mednarodnih sporazumov o pravicah pripadnikov narodnih manjšin oz. manjšin (oz. izpolnjevanje v dobri veri) le tisto, ki zagotavlja ali pa razširja obstoječe pravice. Vsako »izpolnjevanje«, katerega dejanski učinek je okrnjenje, zoženje že obstoječih pravic, naj bo glede vsebine pravic ali glede obsega ozemlja, kjer je moč te pravice uživati, je grobo izigravanje sprejetih obveznosti, kršitev norm in načel mednarodnega prava o izpolnjevanju mednarodnih pogodb v dobri veri.

Če zadevo konkretiziramo z nadvse aktualnim primerom izpolnjevanja čl. 7. Avstrijske državne pogodbe, moramo najprej, zlasti na osnovi geneze tega člena, nedvomno ugotoviti, da je njegov pomen bil, da zagotovi pravice slovenske in hrvaške manjšine, ne pa da jih okrni. Dosedanja praksa izvrševanja tega člena pa praktično pomeni okrnitev, ožjenje pravic slovenske manjšine na Koroškem v vsebinskem in še zlasti v ozemeljskem smislu, kljub ogroženim protestom manjšine pa tudi kljub protestom SFRJ, ki je ena izmed pogodbenih strank Avstrijske državne pogodbe.

Sedanji poskus »uresničevanja« čl. 7, pri čemer naj bi glavno sredstvo bilo ugotavljanje manjšine, bi bil dejansko, po svojih učinkih skrčenje pravic iz čl. 7 le na nekaj izoliranih ozemeljskih otočkov na Koroškem. Če bi to »uresničevanje« čl. 7. res uveljavili, bi bila to »izginitev« slovenske manjšine na Koroškem, kot ugotavljajo tudi avstrijski strokovnjaki.³⁵ Tako izpolnjevanje čl. 7 avstrijske državne pogodbe seveda ne ustreza namenu te pogodbe, ni »vestno« izpolnjevanje, ni izpolnjevanje sprejetih obvez »v dobri veri«, pač pa izigravanje pogodbe, kršitev njenega temeljnega namena. Torej je to groba kršitev načel in določb mednarodnega prava o izpolnjevanju mednarodnih pogodb, konkretno pa tudi nespoštovanje obvez iz Sklepne listine helsinške konference o vestnem izpolnjevanju mednarodnih pogodb kot enega izmed tistih načel, po katerih se države udeležinke helsinške konference zavezujejo ravnati v svojih medsebojnih odnosih.

VIII

Če skušamo narediti bilanco helsinških dosežkov v odnosu do narodnih manšin, moramo ob vsej zavesti o dokaj skromnih rezultatih vendarle ugotoviti: narodne manjšine in odnos do njih so nedvoumno priznane kot element varnosti in sodelovanja v Evropi. Iz dikcije ustreznih določil Sklepne listine pa tudi izhaja, da so države dolžne spoštovati pravice pripadnikov narodnih manjšin, še zlasti seveda tiste pravice, ki so mednarodno-pravno določene. Države so dolžne zagotoviti, da pripadniki manjšin dejansko morejo uživati svoje pravice. Tudi so države dolžne skrbeti za to, da so zavarovani legitimni interesi pripadnikov manjšin. Z multilateralnim mednarodnim dokumentom je

³⁵ Npr. znani avstrijski strokovnjak o manjšinah, T. Veiter, cit. po članku »Muzejska politika«, Delo, 5. 4. 1965, str. 4

priznan pozitiven prispevek narodnih manjšin mednarodnemu sodelovanju v Evropi; narodne manjšine so tako postavljene kot pozitiven element mednarodnih odnosov. Morda je prav to zadnje najpomembnejši korak naprej od pogledov in mednarodne prakse, ki so v narodnih manjšinah videli v najboljšem primeru nujno zlo, v glavnem pa destruktiven element mednarodnih odnosov. Morda je to eden izmed odločilnih korakov k uveljavitvi pogledov in mednarodne prakse, ki bodo dosledno priznavali pravico vseh narodov, vseh kultur in jezikov do obstoja in razvoja in bodo prav v tej pestrosti videli bogatstvo sodobnega sveta.

NADA PANTIĆ-STARIČ

Med bajko in zdravo pametjo

Knjiga britanske avtorice Patricie Morgan »Child Care: Sense and Fable« (v prostem prevodu bi lahko rekli »Nega in vzgoja otrok med bajko in zdravo pametjo«) zasluži pozornost in poglobljeno branje.¹ Ko je lani izšla v Londonu, je dvignila precej prahu. Kritično namreč ocenjuje in tehta — in popolnoma zavrne — eno najbolj znanih in razširjenih teorij o otroški psihi, teorijo o največkrat nepopravljivi škodi, ki naj bi jo otroku v prvih letih življenja prizadela krajša ali daljša materina odsotnost (Maternal Deprivation Theory). Temelje je teoriji položil John Bowlby, za njim pa jo je povzela cela nova »šola« psihologov. »Večina ljudi, ki teorijo pozna, meni, da temelji na obilni eksperimentalni in opazovalni dokumentaciji«, da je torej znanstveno dokazana. Vendar ni tako, »raziskave, ki na njih teorija temelji, so bile slabo pripravljene, slabo nadzorovane in slabo izvršene... teorija sama je polna notranje kontradiktornosti in izhaja iz načel, ki so v najboljšem primeru dvomljive vrednosti, v najslabšem pa popolnoma brez vrednosti. Poleg tega imamo zdaj dokaze, ki so jih dale solidne eksperimentalne študije in ki odločno nasprotujejo načelom te teorije,« je v uvodu h knjigi zapisal prof. H. J. Eysenck.

Patricia Morgan se je za obsežno delo, ki dokazuje neznanstvenost in napačnost teorije o deprivaciji otroka zaradi

materine odsotnosti, odločila zato, »ker ima v deželah Zahoda vse od vojne naprej ta teorija izredno pomembno vlogo v vsem sistemu družbenih vrednot in prepričanj«.

Obravnavana teorija trdi, da je za ves duševni in telesni razvoj otroka (in kasneje odraslega) usodno pomembna, nenehna, skrbna in ljubeča materina navzočnost. Najbolj kritična da so prva leta, potem pa, po petem letu življenja, otroku že koristi, da se za nekaj ur na dan od matere loči. (Zanimivo, komentira Patricia Morgan, da je meja prav starost, ko se po britanskih zakonih začne šolska obveznost.) Ko teoretiki govorijo o nepretrgani prisotnosti, jemljejo stvar čisto dobesedno. »Mislim, da teden dni dolge počitnice brez otroka niso vredne vsega razburjenja in zmede, ki jo neizogibno povzročijo,« piše Bowlby. Drugi gredo še dlje: D. Burlington in A. Freud svarita pred odsotnostjo, ki traja komaj en dan; že po tem kratkem času da je otrokov razvoj do kraja ogrožen.

Kakšne nevarnosti naj bi pretile otroku, ki nekaj časa v najbolj nežni mladosti prebije brez matere? Berejo se kot grozljivka. Materina odsotnost povzroči upočasnjeno telesno rast, duševno zastoletost, duševne bolezni, antisocialno obnašanje, prestopništvo in v najhujših primerih celo smrt. Če pa otrok kljub vsej takšni ali drugačni prizadetosti le odraste, bo nevrotik, nesposoben sprejemati in dajati čustva (affectionless), prav mogoče pa tudi kroničen kriminallec. Da bo vse skupaj še hujše, se prizadetost prenaša iz roda v rod: človek, ki je bil v otroštvu prikrajšan za materino neprestano prisotnost, bo slab zakonec, slab roditelj, prejkone se bo ločil ali pa bo imel nezakonske otroke, z otroki bo verjetno krut — in otroci, zaradi vsega tega prikrajšani, bodo v letih svojega starševstva nadaljevali začarani krog.

¹ Patricia Morgan »Child Care: Sense and Fable«, založba Maurice Temple Smith, London, 1975.

Brezupne perspektive? Gotovo, posebno še, ker po mnenju Bowlbyja in so-mišljenikov v težjih primerih otrokove prizadetosti sploh ni več mogoče popraviti. Nekateri sicer ločijo delno in popolno prizadetost; odvisno od tega, koliko časa je bil otrok brez matere, in od njegove starosti. Po mnenju enih je posledice mogoče omiliti, če je ločitev trajala manj kot tri mesece (redki postavljajo to mejo pri šestih mesecih), drugi, kot že rečeno, napovedujejo vse zle posledice že po enodnevni ločitvi. Najbolj nevaren naj bi bil čas med šestim mesecem in tretjim letom otrokove starosti.

Med vrste ločitev od matere, ki hudo ogrozijo otrokov razvoj, sodi po tej teoriji tudi materina odsotnost zaradi poklicnega dela. Prizadetost bo sicer (najbrž) le delna, a še vedno huda. Bowlby se zavzema za finančne ukrepe, ki naj bi matere zadržali doma: »Ker mati majhnih otrok ni prosta, ali vsaj ne bi smela biti prosta, za pridobitno delo, je to močan argument za višje družinske doklade za majhne otroke.« Ljudi, ki ugovarjajo teoriji, da bi se mati morala posvetiti izključno otroku, zavrne s teorijo samo: tako menijo zato, ker so sami žrtve prikrajšanosti; v požrtvovalnosti do otrok ne morejo uživati, ker so »najbrž sami imeli slabe matere«.

Ker posledic skoraj ni mogoče odpraviti, je torej prizadetost in prikrajšanost otrok treba preprečiti. Pot je samo ena: mati se mora otroku popolnoma posvetiti. Pa ni dovolj, da je samo neprestano fizično prisotna (mimogrede, če je mati, recimo, umrla, mora biti ob otroku njena stalna namestnica; ampak biološke matere sploh ni mogoče popolnoma nadomestiti), otroka mora imeti rada, ljubezen mu mora izkazovati, ustrezati mora njegovim potrebam, nič mu ne sme vsiljevati. Tu teorija preseže posledice prikrajšanosti zaradi materine odsotnosti in seže na širše področje vzgoje. Poskusi, da bi otroka oblikovali v skladu s pričakovanji kulture, v kateri živi, so po tej nadaljnji teoriji škodljivi, kasneje lahko povzročijo celo duševne motnje. Ta misel je še zlasti nevarna, ker zanika vsakršno vzgajanje za življe-

nje v družbi, kot da bi zunaj družbe in zunaj kulture obstajal sam po sebi neki naraven, splošen razvoj človekove osebnosti in bi bilo treba otroku samo pustiti, da se razvije sam od sebe. Patricia Morgan se ob tem nevarnem nesmislu zadrži le kratek čas, toliko da opozori, kako se teorija o deprivaciji otroka zaradi materine odsotnosti lepo prilega v vso to mrežo idej, ki se je spletla v zadnjih dveh, treh desetletjih. Potem pa z zanesljivo in natančno roko razcefra teorijo na koščke.

Vse skupaj se je menda začelo z raziskavo »Štiriinštirideset mladoletnih tatov, njihov značaj in življenje doma«, ki jo je opravil John Bowlby in svoje izsledke v celoti objavil leta 1946, deloma pa že dve leti prej. To raziskavo ponavadi omenjajo kot izvirno, najbolj pomembno študijo, po kateri povzemajo klasično podobo značilne škode, ki naj bi jo otrok utrpel.

Ne bom utrujala s povzemanjem deset in deset tiskanih strani, na katerih avtorica secira raziskavo, njen potek, njene sklepe. Naštela bom le glavne ugotovitve: vzorec je majhen (44 otrok); nepravilno izbran; ker so bili obravnavani mladoletni tatovi in tudi kontrolna skupina izbrani med pacienti psihiatrične klinike, ugotovitve ne morejo biti značilne za vso otroško populacijo; kriteriji so bili neenaki. Sicer pa je v uvodu Bowlby sam napisal, da »raziskava ni bila planirana«, da »je število primerov majhno, sestava vzorca negotova, zapisovanje podatkov nesistematično, množina podatkov o posameznih primerih neenaka«. In da »so v sklepih, narejenih v takih razmerah, seveda mogoče najrazličnejše napake«. Kljub tej uvodni omejitvi so nato sklepi čisto odločni. Čeprav nisem zasledila, da bi bila Patricia Morgan posebej opozorila na to, menim, da še enega dejstva ne gre zanemariti: raziskava je bila opravljena v nenormalnem času, med drugo svetovno vojno.

Raziskava ugotavlja, da je bilo med 44 mladoletnimi tatovi (kako so te izbrali, je spet vprašanje zase: med njimi je bil tudi 9, 7 let star deček, ki je »sku-

paj z drugim dečkom ukradel z vozička kornet sladoleda, medtem ko je prodajalec gledal stran. Sicer pa je veljal za absolutno poštenega«!) 17 takih, ki so v prvih petih letih življenja šest mesecev ali dlje živeli ločeno od matere. V kontrolni skupini sta bila dva taka primera. Med tatovi je bilo tudi 14 čustveno otopenih, (affectionless), v kontrolni skupini pa nobenega.

Te ugotovitve so bile torej podlaga teoriji o škodi, ki da jo otrok utрпи, če ni mati neprestano ob njem.

Teorija je naglo postala znana in kmalu tudi obče sprejeta. Gotovo je s svojim poudarjanjem, kako pomembni sta za otroka materina prisotnost in ljubezen, prišla ravno o pravem času, ko so si ljudje po prestani vojni želeli čim prej čim bolj umirjeno, toplo, varno družinsko življenje. In se obdržala med drugim tudi zato, ker se je življenje v desetletjih po vojni tako naglo spreminjalo, da je ljudem na trenutke postajalo tesno in so si nejasno želeli nekakšnega »varnega pristana«, kakršnega simbolizira »družinsko ognjišče«. Če prištejemo še nagnjenje h konservativnosti nasploh, odpor proti ženskam v gospodarskem in javnem življenju pa odpor proti podružbljanju predšolske vzgoje v zahodnih deželah, smo gotovo zajeli doberšen del prepletenih vzrokov, ki so pripomogli, da je teorija naglo prodrla med starše.

Vzbudila je seveda preplah in dostikrat obup. Ko je namreč prevladala, so se »dokazi« za njeno vrednost kar kopili. Raziskave psihoanalista Renéja Spitz, ki je proučeval razmere v anonimnem »Domu za najdenčke« in v prav tako anonimnih »Jaslih«, so obveljale za suho zlato. Starši so se zgrozili ob poročilih o ustanovi, kjer je 34 otrok od 96 umrlo (zaradi ošpic, pravi Spitz v prvih dveh poročilih, a pozneje je tudi smrti kriva odsotnost matere, zaradi katere da je otrokom upadla odpornost proti okužbi); kjer večina otrok komaj kaj govori; kjer otroci ne znajo sami ne jesti ne hoditi na stran in tako naprej. Ko pa so v poznejših zapisih besedo »brezčustven« (affectionless) vse bolj pogosto za-

menjali kar z besedo »psihopatski«, je obsojanje mater, ki se ne posvečajo izključno otrokom, še občutno naraslo.

To stališče je samo ena izmed negativnih družbenih posledic teorije, katere netočnost in neznanstvenost je dokazala Patricia Morgan. Njena knjiga ni prvi, je pa najbrž doslej najbolj utemeljeni kritični zapis. Avtorica navaja raziskavo za raziskavo, ki pobijajo izsledke Bowlbyja in somišljenikov, ampak odzivnosti nanje je bilo v javnosti malo. Morda je bo zdaj več — in močno je potrebna. Teorija je namreč vplivala na marsikaj, predvsem pa na politiko socialnih služb, na podcenjevanje vplivov šole in skupnosti, na odnos do žensk.

Patricia Morgan je svoje delo začela s kritiko teorije in ga sklenila s kritiko družbe. Predvsem, pravi, je ta teorija »del tistega intelektualnega ozračja, ki hote zanika ves vpliv, ki ga imajo v življenju posameznika človeška kultura, družba, učenje in razumnost — ker posameznika sploh več ne vidi v družbenem kontekstu«. V takem ozračju pa seveda postanejo logični napor, da bi otroka na vso silo zadržali v družini. (Bowlby: »Čeprav je slabo hranjen in slabo stanuje, čeprav je zelo umazan in bolan, čeprav grdo ravna z njim — če ga le starša nista popolnoma zavrgla, se otrok počuti varnega...« In drugod: »Otroci bolje uspevajo v slabem domu kot v dobrem zavodu.«) »Še zdaleč ne gre za teoretično vprašanje,« pravi Patricia Morgan. »Na neposreden nasvet teoretikov, ki so prepričani v pravilnost svoje teorije, so otroci prisiljeni ostati v oblasti nasilnih, okrutnih ali brezupno malomarnih staršev, ko bi zunaj doma zelo verjetno imeli bolj srečno otroštvo in boljše prihodnost. Cenijo, da zaradi nasilnosti in malomarnosti staršev vsako leto umre od 400 do 600 otrok (v Veliki Britaniji — op. p.), na tisoče pa jih utrpí resne poškodbe.« Ne, to res ni le teoretično vprašanje. Prav tako ni le teoretično vprašanje, če velik del ljudi podcenjuje pomen vsega, kar na otroke vpliva zunaj družine. »Socializacija — se pravi namerno vcepljanje spretnosti in vrednot, uvajanje otroka v obstoječo člove-

ško kulturo« se doma komaj začne, nadaljevati se mora zunaj doma, če naj se otrok vraste v družbo in najde v njej svoje mesto. Tudi ni vseeno, če je družina današnjega časa, nuklearna družina, do skrajnosti zaprta sama vase.

Teorija o škodi, ki naj bi jo otroku prizadela materina odsotnost, je nemalo vplivala tudi na stališča do žensk in njihove vloge. Če bi teorija držala, bi bilo seveda združevanje materinstva in poklicnega dela skoraj nemogoče. »Preden so postala kontracepcijska sredstva na široko dostopna,« piše Patricia Morgan, »so govorili, da slabši položaj ženske v družbi izvira iz 'biološke tragedije' njene obilne plodnosti — iz tiranije materice. Zdaj, ko je ta tiranija premagana, se bo ženski najbrž zdelo, da jo je prav lepo nadomestilo novo, enako neizprosno naravno dejstvo: otrokova potreba po njeni neprestani, popolni in vdani oskrbi.« Teorijo »so izrabili za nepotrebno družbeno osamitev žensk, ki povzroča tratenje njihovih sposobnosti in jim siromaši življenje. Zadnja desetletja je bilo pomanjkanje materine skrbi in vdanosti krivo že vsega pod soncem. Teža občutka krivde in strahu, ki pritiska na ženske, je bila — in je še vedno — velikkanska.«

In kaj zdaj? V sklepnem poglavju predlaga Patricia Morgan vrsto ukrepov. Večji poudarek in več denarja izobraževalnim ustanovam, zahteva pa večjo vlogo šole sploh. »Krvavo potrebno je tudi razširiti skrb za otroke in njihovo nego in vzgojo,« pravi in spet ugotavlja, da »otroci niso last staršev, ampak so jim zaupani.« »Jasli in vrtce je treba zidati kot sestavne dele stanovanjskih sosesk.« Glavno pa je »odpreti nuklearno družino« in širiti starševstvo v družbo. »Roditeljske funkcije naj delijo tudi ljudje, ki se ukvarjajo z otroki, ki niso biološko njihovi.«

Za konec samo še beseda o tem, zakaj se mi je zdelo prav, da na knjigo Patricie Morgan opozorim tudi slovensko javnost. Teorije Bowlbyja in somišljenikov ni naša psihologija, kolikor vem, nikoli v celoti sprejela. Vendar je po delcih prihajala tudi k nam (nekateri

so jo nekritično prenašali, drugi pa sprejemali) in je tudi pri nas — čeprav v dosti manjši meri kot na Zahodu — vplivala na posameznike in na družbo. Še največ njenih sestavin so k nam pritenega razvoja in sprememb; na pronesli nekritično prevajani in objavljeni zapisi iz tujega popularnega revijalnega tiska.

P. GANTAR

Mednarodni seminar: »Primerjalna ekološka analiza družbenih sprememb«

V času od 1. do 12. avgusta letos bo na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo mednarodni seminar o primerjalni ekološki analizi družbenih sprememb. Fakulteta organizira seminar na pobudo Raziskovalnega komiteja za socialno ekologijo, ki deluje v okviru Mednarodnega sociološkega združenja. Seminar je ena od večjih akcij na področju sociologije v razdobju med preteklim sociološkim kongresom v Torontu in prihodnjim v Uppsali. To se kaže tako glede udeležencev, ki jih pričakujemo iz več kot 20 držav, glede na sodelujoče institucije kot tudi glede na intenzivnost in obsežnost dela, ki ga določa program seminarja.

Seminar naj bi ne bil le običajen strokovni oz. znanstveni sestanek, temveč naj bi šlo za intenzivno obliko dela izbranih znanstvenikov iz vseh območij sveta; delo bo usmerjeno predvsem v analizo zakonitosti razvoja in sprememb na lokalnem in regionalnem nivoju — ob hkratni eksplikaciji in ovrednotenju

različnih teorij, ki si prizadevajo pojasnjevati razvojne spremembe.

Temu osnovnemu cilju bo prilagojen tudi način dela na seminarju, ki se bo odvijal v štirih glavnih delovnih skupinah (sekcijah) ob možni direktni uporabi računalnika. Te delovne skupine so:

a) *Sekcija za teoretične osnove*: delo te sekcije bo usmerjeno v analizo teoretičnih postavk (različnih) konceptov družbenega razvoja in sprememb; na prostorske (ekološke) dimenzije razvojnih procesov; na odnos med nivojem in dinamiko razvoja družbeno-prostorskih enot; na specifičnosti merjenja in pojasnjevanja razvoja na lokalni (regionalni) ravni idr. Posebno pozornost pa bomo posvetili tudi konfrontaciji marksistične teorije družbeno-prostorskega razvoja z različnimi meščanskimi sociološkimi teorijami razvoja.

b) *Sekcija za metodologijo*: ta se bo ukvarjala s problemi operacionalizacije, merjenja in analize sprememb v prostorsko-ekoloških in časovnih dimenzijah družbenega razvoja. Ukvarjala se bo tudi z različnimi postopki multivariantne analize podatkov v prostoru in času, z analizo časovnih vrst itd.

c) *Sekcija za primerjalno analizo* pa se bo ukvarjala predvsem s teoretskimi in metodološkimi problemi primerjanja razvoja teritorialnih družbenih enot, tako med različnimi družbenimi sistemi, kakor tudi znotraj posameznih družbeno-teritorialnih sistemov. Proučila bo pomen številnih ugotovitev empiričnih raziskav iz večjega števila dežel in ugotavljala meje njihove veljavnosti oz. dopustnega posploševanja.

d) *Sekcija za aplikacijo*: po eni strani bo delo te sekcije usmerjeno v proučevanje tega, koliko je možno dosedanja teoretična, empirična, metodološka in druga spoznanja uporabiti v usmerjanju razvoja lokalnih in regionalnih skupnosti v Jugoslaviji (krajevnih skupnosti, občin in medobčinskih skupnosti). Po drugi strani pa bo sekcija usmerjena v predstavitev problemov in dosežkov usmerjanja družbeno-prostorskega razvoja v Jugoslaviji.

Takšna vsebinska usmerjenost seminarja nakazuje tudi visoko teoretično in

praktično relevantno za vse tiste institucije pri nas, ki se ukvarjajo s problemi zbiranja podatkov, z raziskovanjem in usmerjanjem nadaljnega družbeno-prostorskega razvoja. V ta namen se je pripravljalni odbor povezal z mnogimi ustanovami, ki se vsebinsko, organizacijsko in finančno vključujejo v zasnovo tega znanstvenega srečanja. Predvsem je vzpostavil tesno sodelovanje z Republiškim komitejem za družbeno planiranje in informacijski sistem ter z Zavodom SRS za družbeno planiranje, ki sta najbolj neposredno zainteresirana za vsebinsko tematiko seminarja. Neposredne stike pa je pripravljalni odbor vzpostavil tudi z Zveznim zavodom za statistiko, s skupščino mesta Ljubljane, z Ljubljanskim urbanističnim zavodom, Slovenskim sociološkim društvom, Urbanističnim društvom SRS ter z vrsto drugih raziskovalnih organizacij v Sloveniji.

Za omenjene institucije, ki se ukvarjajo z zbiranjem podatkov, raziskovanjem in usmerjanjem nadaljnega družbeno-prostorskega razvoja je seminar relevanten na večjih nivojih:

— statistični službi bi razprave na seminarju lahko posredovale ugotovitve o tem, kateri podatki imajo največjo pojasnjevalno moč za analizo družbenih sprememb na različnih stopnjah razvoja lokalnih in regionalnih družbenih enot;

— za institucije, ki se ukvarjajo z raziskovanjem družbenoprostorskega razvoja bo še posebej zanimiv tisti sklop vprašanj, ki se bo nanašal na problematiko teoretične konceptualizacije razvojnih sprememb in na probleme operacionalizacije in zbiranja podatkov;

— institucijam, ki se ukvarjajo z načrtovanjem nadaljnega razvoja pa bodo posebej zanimive razprave v aplikativni sekciji kjer se med drugimi zastavlja vprašanje s kakšnimi planskimi ukrepi in politikami je mogoče doseči načrtane družbene cilje.

Strokovnjaki iz teh institucij se bodo aktivno vključevali v delo seminarja z referati in predstavitvami in bodo tako predstavili tudi probleme in dosežke samoupravnega planiranja v Jugoslaviji.

V okviru programa je predvidena tudi ekskurzija v Škofjo Loko, kjer se bodo udeleženci na licu mesta seznanili z razvojno problematiko in načini njenega reševanja v jugoslovanski praksi.

Vsebinska usmerjenost seminarja ni pomembna samo za jugoslovanski pro-

stor, temveč se veže tudi s programi nekaterih mednarodnih organizacij. Na seminarju bodo prisostvovali predstavniki UNESCO (Man and Biosphere program), Organizacije združenih narodov za okolje (UNEP), FAO, Centra za razvoj pri OECD idr.

Pregled (Sarajevo)

št. 4/1976

Članki: RADOVAN VUKADINOVIĆ: Brezatomske cone — realnost ali utopija sodobnih mednarodnih političnih odnosov; VLADIMIR SULTANOVIĆ: Pojem družbene elite v meščanski sociologiji; VLADIMIR PREMEC: Resničnost-skladnost-zgodovinska stvarnost; SULEJMAN GROZDANIĆ: Arhitektura v socialistični Jugoslaviji; *Prevod:* PAUL SARTRE: Izvor negacije; *Pogledi, prikazi.*

Gledišta (Beograd)

št. 4/1976

Raziskave: FERID MUHIĆ: Odnos med motivacijo in kavzalnostjo v Marxovi metodi razlage zgodovinskih dogodkov; BRANKO PAVLOVIĆ: Platonova kritika umetnosti; DRAGUTIN V. MARSENIĆ: Osnove našega gospodarskega sistema — najnovejša faza razvoja; MILENA DAVIDOVIĆ: Razredna zavest naših delavcev v tujini; BORISLAV DJUKANOVIĆ-VIDOJE MILOSAVČEVIĆ: Svobodne dejavnosti kot dejavnik socializacije otrok iz družin alkoholikov; *Dogajanja:* GRADIMIR ZAJIĆ: Socialna politika v funkciji združenega dela; *Pogled:* VLADIMIR JOVIČIĆ: Po neraziskavnih vodah podkulture; *Prikazi, recenzije.*

Naše teme (Zagreb)

št. 12/1975

Čanki, razprave: PREDRAG RADENOVIĆ: Družbena struktura — značaj in oblike; BRANKO HORVAT: Osnove teorije delitve v samoupravnem sociali-

zmu; ZORAN JAŠIĆ: Financiranje in spodbujanje hitrejšega razvoja manj razvitih republik in SAP Kosovo; JOSIP ŠTAHAN: Spremembe v obsegu in strukturi osebne potrošnje v SR Hrvatski v zadnjih desetih letih (1963-1973); *Dokumenti:* Komunisti o fašizmu 1920 do 1940; TONE BRODAR (EDVARD KARDELJ): Fašizem; (1934); V. I. S.: Fašizem in industrijski kapital (1923); B. PROGONSKI: Naloge fašistične ideologije (1937); Vojaško-fašistična diktatura; BOŽIDAR ADŽIJA: Za demokracijo ali proti nji; *Družba in religija:* VJEKOSLAV CVRLJE: Politika dialoga papeža Janeza XXIII; *Pogledi:* LAZO ANTIĆ: Proces konstituiranja SIS in nevarnost odmika od ustavnih načel; BERISLAV NIKPALJ: Od klasičnih žurnalističnih oblik do samoupravnega »obvestila«; *Izložba knjig, iz domačih in tujih revij.*

Socializem (Beograd)

št. 3/1976

Studije in članki: DRAGOMIR VOJNIĆ: Sistem akumulacije in delitve dohodka v socialistični samoupravni družbi; BORIS ILJENKO: Interes skupnosti in kulturna politika; BLAŽO NIKOLOVSKI: Internacionalizem v delih Marxa, Engelsa in Lenina; *Tuji avtorji:* MARTIN NIKOLAUS: Nepoznani Marx; *Simpozij na FEST-u 76:* Izbor prispevkov na temo »Žena na filmu«; *Prikazi.*

Marksistička misao (Beograd)

št. 2/1976

Osrednja tema: STEVAN BEZDANOV: Enotnost pouka in proizvodnega dela — bistvo marksistične filozofije

vzgoje in izobraževanja; SLAVKO POD-
MENIK: Protislovja družbeno-ekonom-
skega položaja izobraževalnega dela;
DRAGOMIR FILIPOVIČ: Razvoj per-
manentnega izobraževanja v organizaciji
združenega dela; SERGEJ FLERE: Iz-
obraževanje in družbene razlike; PETKO
DIMITRIJEVIČ: Razredna vsebina
vzgoje in izobraževanja — revolucionarna
preobrazba ljudi in okoliščin; VELIMIR
TOMANOVIČ: Za interakcijo dela in
izobraževanja kot dela; VLADIMIR
MILIČ: »Razredni nevtralizem« ali raz-
redna pogojenost izobraževalnega si-

stema v sodobnem kapitalizmu; *Članki
in študije*: ALEKSANDER M. VACIČ: Ana-
liza kritike sistema dohodka; MI-
JALKO TODOROVIČ: Temeljne orga-
nizacije združenega dela — temeljna
zgodovinska oblika družbeno-ekonomske
osvoboditve dela; DRAGAN JEREMIČ:
Estetski nazori Marxa in Engelsa (I);
Mednarodno delavsko gibanje: BRANA
SMILJANIĆ — BRANA MARKOVIĆ:
Socialna demokracija med deklaracijo in
politično prakso; ALEKSANDER PR-
LJA: Geneza, vsebina in značaj skupnega
programa francoske levice.

BORIS KIDRIČ: Zbrano delo. Govori, članki in razprave, 1949—1952. IV. knjiga, Ljubljana, Cankarjeva založba 1976, 435 str.

Četrta knjiga Kidričevih Zbranih del obsega govore, članke in razprave, ki jih je izrekel oz. zapisal v prelomnih letih naše novejšje zgodovine, v letih, ko se je začel spopad s stalinističnim dogmatizmom in hegemonizmom in ko smo začeli pri nas uvajati samoupravljanje. Iz leta 1949 naj omenimo zlasti njegov spis Značaj blagovno-denarnih odnosov v FLRJ, iz leta 1950 pa Ekspoze o reorganizaciji upravljanja našega gospodarstva in Teze o ekonomiki prehodne dobe v naši državi. Iz leta 1951 je zlasti omembe vreden. Govor na skupščini ekonomistov Srbije, Govor na kongresu osvobodilne fronte Slovenije ob njeni desetletnici. O vlogi neposrednih proizvajalcev pri upravljanju gospodarstva in o delovanju ekonomskih zakonov pa je, med drugim, razpravljal v sestavku o osnutku novih gospodarskih zakonov. »V novem sistemu, ki je izšel iz naše revolucije, smo dosledno težili za nastajanjem takih razmer, da delavski razred prevzame gospodarstvo v svoje roke. To je velika, zgodovinska stvar. Prvič v zgodovini se dogaja, da postaja delavski razred resnični gospodar produkcijskih sredstev in tega velikega zgodovinskega trenutka se moramo vselej zavedati.« — so besede, ki jih je leta 1952 izrekel v Pogovoru s predstavniki delovnih kolektivov na Jesenicah. Iz tega leta najdemo, med drugim, v tej knjigi tudi še tele pomembnejše sestavke: O nekaterih teoretičnih vprašanjih novega gospodarskega sistema; Govor na kongresu ekonomistov Jugoslavije (boj proti državnemu monopolu in za uveljavljanje upravljanja neposrednih proizvajalcev; ekonomska demokracija kot osnova socialistične demokracije; boj za Marxovega revolucionarnega duha in metodo in zoper biro-

kratski in buržoazni dogmatizem itd); Ustavni zakon in naše gospodarstvo; Razprava na VI. kongresu ZKJ. V to knjigo Kidričevih Zbranih del je napisal obsežnejšo uvodno študijo Lev Modic.

BENO ZUPANČIČ: Delavci in kultura, Komunist, Ljubljana 1975, 151 str.

»Namen teh razmišljanj je potemtakem opozoriti predvsem na omejevanje kulture na kulturne dejavnosti, na zoževanje kulturne politike Zveze komunistov (in celotne družbene politike pod njenim vplivom) na kulturne dejavnosti.« Tako začrta avtor temeljno nalogo, ki si jo je zastavil ob pisanju tega dela. Problematiko obravnava v trinajstih poglavjih. Najprej govori o stališčih različnih avtorjev do vprašanja kulture in delavcev (od Cankarja do Vidmarja), nato obravnava na vzorcu Naših tem in Praxisa kulturno problematiko v naših revijah, govori o razmerju med slovensko kulturo in socialnimi sloji, razpravlja o delavcih in kulturi, kot se zrcali skoz anketo o tem vprašanju, govori o kulturi dela, razčlenjuje in razmišlja o dogovoru o »kulturni akciji«, za katero sta dala 1971 pobudo RK SZDL in RS Zveze sindikatov, govori o kulturnopolitični problematiki, kor se kaže v resolucijah II. kongresa samoupravljalcev in o kongresu kulturne akcije v Srbiji. V nadaljnjih razdelkih knjige razmišlja pisec o delavskem razredu in kulturi (ob zeniškem posvetovanju na to temo), o kulturnih skupnostih, o kulturno-političnih hotenjih v novih ustavah in o tem, kako so problematiko kulture obravnavali partijski kongresi, zlasti VII. kongres ZKS in X. kongres ZKJ. Zadnje poglavje je pisec namenil povzetkom in sklepom. Temelnjemu tekstu slede piščeva

razmišljanja o nekaterih pripombah na njegovo delo v razpravah, ki jih je organiziral Center za družbena raziskovanja pri predsedstvu CK ZK Jugoslavije, in kratek pregled literature.

VOJAN RUS: Izvori in temelji neuvrščenosti, CZ, Ljubljana 1975, 388 str.

Delo je pisec razdelil poleg uvoda v tri poglavja. Prvo poglavje obravnava neuvrščenost in svet v sedemdesetih letih. Drugo poglavje govori o izvorih koeksistence-neuvrščenosti, tretje pa o družbenih temeljih neuvrščenosti. Ko razpravlja o neuvrščenosti v 70-ih letih, jo obravnava v kontekstu sodobne preobrazbe človeštva ter govori o konstantah neuvrščenosti (temeljne objektivne možnosti in nujnosti neuvrščenosti in optimalne vrste subjektov in akcij neuvrščenosti). Pisec obravnava neuvrščenost v novejšem razdobju tako, da razčlenjuje razmerje med neuvrščenostjo in svetovnimi odnosi, razmerje med neuvrščenostjo in bojem za novo vsebino človeštva, analizira notranje izvore neuvrščenosti in delež neuvrščenosti v sodobnem realnem humanizmu. V drugem poglavju, ki govori o nastanku in razvoju koeksistence-neuvrščenosti (v petdesetih letih), razpravlja o nastanku in razvoju politike koeksistence v Aziji in Afriki, o notranjih motivih politike koeksistence, o Bandungu in njegovih posledicah in o ekonomski vsebini aktivne koeksistence z gledišča Azije in Afrike. Tretje poglavje, ki je uokvirjeno v 60. leta, govori predvsem o notranjih gospodarskih, socialnih in političnih temeljih neuvrščenosti. Tu se srečujemo s problemi, kot so, npr., neuspeh tujih družbenih modelov, narodna

gibanja kot subjekt neuvrščenosti, socialistična usmeritev dežel v razvoju in njeno mesto v svetovni preobrazbi.

VIDA TOMŠIČ: Ženska, delo, družina, družba. Komunist, Ljubljana 1976, 416 str.

Delo vsebuje izbor člankov, referatov in razprav Vide Tomšič od leta 1940 do najnovejšega časa. Razdeljeno je v štiri poglavja. Prvo poglavje, ki ima naslov »O ženskem vprašanju, delavskem gibanju in nalogah komunistov«, govori, med drugim, o nalogah KP pri delu med ženskami, o vlogi jugoslovanskih žensk v graditvi socializma, o aktualnih vidikih položaja žensk v svetu. V drugem poglavju pa avtorica pod naslovom »Ženska in delo v razvoju delovne organizacije, krajevne skupnosti, občine, države in sveta« razpravlja, med drugim, o osvobajanju dela kot poti k emancipaciji ženske, o vlogi žensk v gospodarskem razvoju pri nas in v svetu in prezentira jugoslovansko stališče na svetovni konferenci mednarodnega leta žensk. Tretje poglavje, ki ima naslov »Družina v socializmu«, pa, poleg drugega, obravnava zakonsko zvezo in družino v socializmu, družino in gospodinjstvo v programu perspektivnega razvoja komune, socialno diferenciacijo in otroško varstvo. Zadnje, četrto poglavje, ima naslov »Načrtovanje družine — populacijska politika«. V njem avtorica govori, poleg drugega, o legalizaciji splava, o načrtovanju družine kot pravic in dolžnosti, o spolni vzgoji kot delu družbene vzgoje in o temeljnih socialistične morale. Delu je napisal spremno besedo Franc Šetinc, dodan pa mu je bibliografski pregled objavljenih govorov, člankov in razprav Vide Tomšič.

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Inštituta za sociologijo in filozofijo v Ljubljani)

A. CLANKI IN KNJIGE IZ SFRJ

I. MARKSIZEM

ALTHUSSER Louis: Elementi samokritike. (Elements d'autocritique). Predgovor: Z. Munišić, Prev. M. Kozomara. Beograd, BIGZ 1975. XXIV+64 str. (Biblioteka marksizma) — sig. 13.733.

GORZ André: Tegobni socijalizam. (La socialisme difficile.) Prev. S. Knežević. Zagreb 1976. (Pogle u savremenost, 5) — sig. 12.608-5.

KORSCH Karl: Materijalističko shvatanje istorije i drugi spisi. Predgovor: Z. Kučinar. Prev. O. Kostrešević. Beograd, BIGZ 1975. XXVII+149 str. (Biblioteka marksizma) — sig. 13.732.

MATVEJIC Predrag: Še o odnosu marksizma in kritike. Delo, Lj., 17. aprila 1976.

PAVICEVIĆ Vuko: Marksizem in etika. Komunist, Lj., 15. in 22. marca 1976, št. 11, 12.

II. FILOZOFIJA

STIRNER Max: Jedinj i njegovo lastništvo. (Der Einzige und sein Eigentum.) Prev. Mirjana Wist. Zagreb 1976. (Izvori i to-kovi, 7) — sig. II/13.564-7.

STER Jože: Morala za vsakdanjo rabo. 1—5. Naši razgledi, Lj., 1976, št. 6—9.

III. SOCIOLOGIJA

BEPTER Mara: Ali gre gospodinskemu delu neposredno ekonomsko priznanje? Naši razgledi, Lj., 9. aprila 1976, št. 7.

CVAHTE Saša: Vpliv družbenega položaja na biološko vrednost. Naši razgledi, Lj., 23. aprila 1976, št. 8.

GOLOB Matija: Inovacije in izročilo na vasi. Sintetična osvetlitev problematike. Ljubljana, Inštitut za sociologijo in fil. 1975. 2. del. — sig. V/412-2.

KARVONEN M. J.: Ženska in moški na delu. Naši razgledi, Lj., 23. aprila 1976, št. 8.

KIRN Andrej: Družbeno-politična in filozofska osveščenost naravoslovno-tehniške inteligence. I, II. Naši razgledi, Lj., 7. maja 1976, 21. maja 1976, št. 9, 10.

RADENOVIC Predrag: Praktikum iz sociologije rada. (Priručnik za redovni i postdiplomski studij) Beograd, Zavod za obrazovanje administrativnih kadrova SR Srbije 1976. VI+372 str. — sig. II/14.002.

CEPANOVIC Rado: Meje socioloških spoznanj. Ljubljana, Inštitut za sociol. in fil. 1976. 116 f. str. (ciklost.) — sig. IV/2540.

STEFÉ Tomo: Obseg in pomen socialne ekologije. 1. del. Ljubljana, Inštitut za sociol. in fil. 1976 — sig. IV/2541-1.

STRUKEIJ Inka: Nekaj teoretičnih izhodišč za proučevanje jezika v družbi. Ljubljana, Inštitut za sociol. in fil. 1975. 123 f. str. (ciklost.) — sig. IV/2542.

TOMŠIČ Vida: Ženska, delo, družina, družba. (Izbor razprav.) Ljubljana, Komunist 1976. 407+(VII) str. — sig. 13.738.

—: URBANA sociologija. (Tematski broj.) Sociologija sela, Zagreb, 1975, št. 4. 205+XIV str.

V. ZNANOST — KULTURA — PROSVETA — ŠOLSTVO

BLAHA Tilka: Delavci in kultura. Naši razgledi, Lj., 9. 4. 1976, št. 7.

—: INOVACIJE. (Tematska številka.) Raziskovalac, Lj., 1976, št. 3.

KARDELJ Edvard: Cankarjeva misel je tudi po sto letih enako živa. Delo, Lj., 10. maja 1976.

KORNHAUSER Aleksandra: Študij po diplomji — izjema ali pravilo? Naši razgledi, Lj., 21. 5. 1976, št. 10.

KRAIGHER Sergej: Njegova misel je vsebina naše moralne zavesti. Delo, Lj., 8. 5. 1976.

KRAJNC Ana: Andragoško-didaktični aspekti uporabljanja izobraževalne tehnologije. Sodobna pedagogika, Lj., 1976, št. 3/4, str. 98—111.

KREFT Bratko: Viharniški predhodnik in glasnik naše revolucije. Delo, Lj., 10. maja 1976.

LAH Avguštin: Šolski sistem in vzgojno-izobraževalno delo na poti presnove. Ljubljana 1976. 64 str. (Družbeno izobraževanje, 10) — sig. 1/2952-10.

LANDA L. N.: Kibernetika i pedagogija. (Kibernetika i obučenie.) Prev. s ruskog M. Popović. Beograd, BIGZ 1975. 2 sv. (Dvadeseti vek, 19) — sig. 1/2680-19.

MARENČIČ-POŽARNIK Barica: Psihologija motivacije in uresničevanje naših vzgojnih smotrov. Sodobna pedagogika, Lj., 1976, št. 1/2, str. 26—37.

MRMAK Ilija: Andragoško-didaktični problemi reforme usmerjenega izobraževanja in vzgoje odraslih. Sodobna pedagogika, Lj., 1976, št. 3/4, str. 89—98.

NOVAK Helena: Celodnevna šola kot posledica našega družbenega razvoja. Sodobna pedagogika, Lj., 1976, št. 1/2, str. 15—21.

—: SIMPOZIJ o Ivanu Cankarju v okviru tedna Komunist. Delo, Lj., 1. jun. 1976.

SALI Franc: Znanost — nepogrešljivi dejavnik socialističnega samoupravnega družbenega razvoja. Komunist, Lj., 15. marca 1976, št. 11.

VI. POLITIČNE VEDE

1. Splošna dela:

PRIBIČEVIČ Branko: Temeljne značilnosti sodobnega sveta. (Prev. F. Šafar.) Ljubljana, Zavod SRS za šolstvo 1976. 64 str. (Novi vidiki, 1) — sig. 13.491-1976/1.

2. Družbenopolitični sistem SFRJ:

ALBREHT Roman: Temeljna organizacija postaja sredstvo v rokah delavca. Delo, Lj., 19. aprila 1976.

BAKARIČ Vladimir: »Revolucija, ki ni doživela poraza.« Delo, Lj., 15. maja 1976.

BEKEŠ Peter: Počasen razvoj samoupravnih interesnih skupnosti. Delo, Lj., 27., 28., 29. maja in 1. junija 1976.

KAVČIČ Bogdan: Samoupravljanje v združenem delu. Ljubljana, Delavska enotnost 1976. 127 str. (Knjižnica Sindikati, 9) — sig. 13.637-9.

—: LJUDSKA obramba in družbena samozaščita — temeljna naloga sindikatov. Ljubljana, Delavska enotnost 1976. 106 str. (Knjižnica Sindikati, 8) — sig. 13.637-8.

MOCNIK Rastko: Vozlišča odnosov v združenem delu. Naši razgledi, Lj., 21. maja 1976, št. 10.

OROŽEN Marjan: Zakon bo spodbuda za široko akcijo ... (družbena samozaščita v SRS), Komunist, Lj., 29. marca 1976, št. 13.

PETROVIČ Dušan-Šane: Delavski razred mora gospodariti ne le sebi, ampak naši družbi v celoti. Delo, Lj., 14. maja 1976.

POPIT Franc: Boj za večjo storilnost. Delo, Lj., 29. maja 1976.

RADONJIC Radovan: Sukob KPJ sa Kominformom i društveni razvoj Jugoslavije. (1948—1950.) 2. izd. Zagreb 1975. 271 str. (Aktualne političke teme, 17) — sig. 12.523-17.

—: STALIŠČA in sklepi RK SZDL. RK SZDL o uresničevanju ustavne vloge SIS v družbenih dejavnostih ter o razvoju družbeno-ekonomskih odnosov v teh skupnostih. Delo, Lj., 26. maja 1976.

TITO: Komunisti morajo začeti pri sebi razvijati etiko novega samoupravnega socialističnega reda. Intervju za »Vjesnik«. Komunist, Lj., 2. febr. 1976.

4. Delavska in progresivna gibanja:

DOLANC Stane: Enotnost v razlikah je sedanjost in prihodnost za delavska gibanja. Delo, Lj., 30. aprila 1976.

MINIČ Miloš: Mednarodni položaj terja solidarnost vseh neuvrščenih. Delo, Lj., 2. 6. 1976.

OSOLNIK Bogdan: Gibanje neuvrščenih. Naši razgledi, Lj., 9. aprila 1976, št. 7.

—: SMERI aktivnosti SZDL Jugoslavije v samoupravnih bazi. Delo, Lj., 21. maja 1976.

STANIČ Janez: Pomirljivo in neomajno »zvesto«. 15. kongres KP Češkoslovaške. Naši razgledi, Lj., 23. apr. 1976, št. 8.

STANIČ Janez: KPSZ: Kaj pomeni kontinuiteta? Po 25. kongresu KP SZ. Naši razgledi, Lj., 26. marca 1976, št. 6.

SKOBERNE Ludvik: Nič novega v Sofiji. 11. kongres KP Bolgarije. Naši razgledi, Lj., 23. aprila 1976, št. 8.

IX. RELIGIJA IN VERSKE ORGANIZACIJE

JANZEKOVIC Janez: Krščanstvo in marksizem. Od polemike do razgovora. Celje, Mohorjeva družba 1976. 286 str. (Izbrani spisi, 1. Znanstvena knjižnica, 5) — sig. 13.286-5) 1.

X. ZDOGOVINA — GEOGRAFIJA

BIBER Dušan: Gregorij Rožman in narodno izdajstvo. Delo, Lj., 28. aprila 1976.

BOFFA Giuseppe: Stalin, generalni sekretar partije. Odlomki iz: »Zgodovina Sovjetske zveze.« Naši razgledi, Lj., 26. 3., 9. 4., 23. 4., 7. 5., in 21. 5. 1976, št. 6—10.

DAMJANOVIĆ Pero: VII. kongres komunistične internacionale in KPJ. Komunist, Lj., 5. aprila 1976, št. 14, teoret. pril.

KARDELJ Edvard: Kominterni in svetovno delavsko gibanje. Komunist, Lj., 5. aprila 1976, št. 14, teoret. pril.

KRALL Jože: Partizanske tiskarne na Slovenskem. 3. knj.: Gorenjske in štajerske tiskarne. Ljubljana, Partizanska knjiga 1976. (Knjižnica NOV in POS, 40/3) — sig. 11. 819-40/3.

PASIČ Najdan: Bistvo in pomen boja jugoslovanskih komunistov. 1—5. Delo, Lj., 6. aprila—10. aprila 1976.

B. KNJIGE IZ TUJINE

LENIN V. I.: Lenin versus Trotsky and his followers. (V. I. Lenin protiv trockizma.) Moscow, Novosti Press 1975. 183 str. — sig. 1/2986.

—: MARXISTISCHE Erkenntnistheorie. Texte zur ihrem Forschungsstand in den sozialistischen Ländern. Hrsg. von Jörg Sandkühler. (Stuttgart-Bad Cannstadt 1973.) LII+281 str. (Problemata, 28) — sig. 13.470-28.

II. FILOZOFIJA

AXELOS Christos: Die ontologischen Grundlagen der Freiheitstheorie von Leibniz. Berlin & New York, Walter de Gruyter 1973. 385 str. — sig. II/14.000.

BIRNBACHER Dieter: Die Logik der Kriterien. Analysen zur Spätphilosophie Wittgensteins. Hamburg, F. Meiner (1974). 155 str. — sig. III/13.999.

RÖTTGERS Kurt: Kritik und Praxis. Zur Geschichte des Kritikbegriffs von Kant bis Marx. Berlin—New York, W. de Gruyter 1975. IX+302 str. (Quellen und Studien zur Philosophie, 8) — sig. II/13.992-8.

STUHLMANN-LAEISZ Rainer: Kants Logik. Eine Interpretation auf der Grundlage von Vorlesungen, veröffentlichten Werken und Nachlass. Berlin & New York, W. de Gruyter 1976. 123 str. (Quellen und Studien zur Philosophie, 9) — sig. II/13.992-9.

ZIEHEN Th.: Lehrbuch der Logik auf positivistischer Grundlage mit Berücksichtigung der Geschichte der Logik. Photomechanischer Nachdruck von 1920. Berlin & New York, W. de Gruyter 1974. VIII+866 str. — sig. II/13.989.

III. SOCIOLOGIJA

ATTESLANDER Peter: Dichte und Mischung der Bevölkerung. Raumrelevante Aspekte des Sozialverhaltens. Berlin & New York, W. de Gruyter 1975. 106 str. (Stadt- und Regionalplanung) — sig. II/13.991.

—: EMANZIPATION. Ideologischer Fetisch oder reale Chance? Hrsg. von G. Hartfiel. Opladen, Westdeutscher Verlag 1975. 356 str. (Kritik, 6) — sig. 13.731-6.

GEISSNER Ursula: Emanzipatorische Familienbildung. Ein gruppenspezifischer Versuch. Von —. und M. Lewkowicz. Heidelberg. Quelle und Meyer 1975. 125 str. (Gruppenpädagogik, Gruppendynamik, 19) — sig. 13.729-19.

—: JUGENDKRIMINALITÄT und Resozialisierung. Kongressbericht 1974. Hrsg.: Deutsche Akademie für medizinische Fortbildung Kassel. Stuttgart, Enke 1975. VII+108 str. — sig. II/13.990.

KOFLER Leo: Soziologie des Ideologischen. Stuttgart, W. Kohlhammer 1975. 141 str. (Urban Bücher, 868). — sig. 2635-868.

- POHL Heinrich: Strategien Regionaler Bildungs- und Entwicklungsplanung in Lateinamerika. Empirische Konkretisierung am Beispiel der Hochschulplanung für Brasilien. München, Fink Vlg 1975. 213 str. (Beiträge zur Soziologie und Sozialkunde Lateinamerikas, 12) — sig. 13.723-12.
- SAINT-GEORGE George: La femme soviétique. (Our soviet sister.) Trad. de l'américain par M. AlyxRevellat. Paris, Stock 1975. 284 str. — sig. II/14.003.
- SCHULZE Winfried: Soziologie und Gesellschaftswissenschaft. Einführung in die Probleme der Kooperation beider Wissenschaften. München 1974. 272 str. (Kritische Information, 8) — sig. 13.724-8.
- : WISSENSCHAFTSKRITIK und sozialistische Praxis. Konsequenzen aus Studentenbewegung. Hrsg. von J. Klüver und F. O. Wolf. Stuttgart, 1972. 219 str. (Problemata, 9) — sig. 13.470-9.
- V. ZNANOST — KULTURA — PROSVETA — SOLSTVO
- GALMICHE Michel: La semantique générative, Paris, Librairie Larousse 1975. 191 str. (Langue et langage) — sig. 13.742.
- KNOLL J. H.: Einführung in die Erwachsenenbildung. Berlin & New York 1973. 350 str. (Sammlung Goschen, 8146) — sig. I/1738-8146.
- : KOMMUNIKATIONS- und Verhaltenstraining für Erziehung, Unterricht und Ausbildung. Hrsg. von B. Fittkau, etc. Pullach bei München, Vlg Dokumentation (1974). 195 str. (UTB. UNI-Taschenbücher, 3350) — sig. 12.893-350.
- MOSELL Heinz: Sprache im Computer — ein Weg zur Gesellschaftsanalyse. Darmstadt 1974. XIV+211 str. (Impulse der Forschung, 18) — sig. II/13.978-18.
- : MULTILEVEL Computer Model of World Development Systems. Extract from the Proceedings of the Symposium held at IIASA, Laxenburg April 29—May 3, 1974. Ed. by M. Mesarovic and E. Pestel. Schloss Laxenburg, IIASA (1974). 6 vol. sig. II/13.859-1-6.
- SAHAROV A. D.: Mein Land und die Welt. (Aus dem Russischen ins Deutsche übertr. von H. Müller.) Wien, Fritz Molden 1975. 119 str. — sig. 13.725.
- PRESS James S.: Applied Multivariate Analysis. New York, Holt, Rinehart and Winston (1972). XIX+521 str. — sig. II/14.001.
- : TECHNOLOGIE und Politik. Aktuell-Magazin. Hg. von Freimut Duve, etc., Reinbek bei Hamburg, Rowohlt Taschenbuch 1975. 2 zv. (Rororo Aktuell, 1873, 1880) — sig. 11.788-1873/1, 1880/2.
- ULLMAN Stephen: Grundzüge der Semantik. Die Bedeutung in Sprachwissenschaftlicher Sicht. (The Principles of Semantics, 2. Aufl. Berlin 1972. X+347 str. — sig. II/14.004.
- VII. POLITICNA EKONOMIJA
IN GOSPODARSTVO
- SCHANZ G.: Einführung in die Methodologie der Betriebswirtschaftslehre. Köln, Kiepenheuer und Witsch 1975. 139 str. — sig. 13.736.
- : WIRTSCHAFTSSYSTEME des Sozialismus im Experiment. Plan oder Markt. Hrsg. von L. Bress, K. P. Hensel. (Frankfurt/M. 1972). 394 str. (Fischer Athenäum Taschenbücher, 5002) — sig. 13.128-5002.
- VIII. SREDSTVA MNOZICNEGA
OBVEŠČANJA IN JAVNO MNENJE
- BALLE Francis: Sociologie de l'information. Textes fondamentaux. Par —, et J. G. Padioleau. Préface de Jean Cazeneuve. Paris, Librairie Larousse (1973). 371 str. — sig. 13.741.
- : Das FERNSEHSPIEL. Möglichkeiten und Grenzen. Hg. von P. von Rüdén. München, Fink 1975. 204 str. (Kritische Information, 22) — sig. 13.724-22.

UDC 351:330

BESTER, dr. Mara: The Specific Market for Free Exchange of Labour

Teorija in praksa, Ljubljana 1976, Vol. XIII. No. 5-6, p. 345-357

The autor proceeds from the basic proposition that social activities represent a significant sphere of social production and that therefore there exist, apart from socio-political reasons, economic reasons which require the abolition of the budget system and the creation of a new system in this field. The sphere in question is the one where the services of individual, general and common consumption are produced. After defining these categories and their limits, the autor concentrates on the problem of the services of common consumption which, actually, require a specific market for the exchange of labour. The main question is, how to solve those functions which are performed by prices on the commodity market in the sphere of social activities. In connection with the allocation of "production-creators" the author discusses the character and structure of decision-making and particularly the problem of communities of interest as places where supply and demand confront one another. In connection with the function of prices, as an expression of exchange relations, the emphasis is on the function and structure of the prices in this specific market exchange of labour and on agreement-making as a method of regulating the supply and demand in this field.

UDC 323.38:335.5

KERSEVAN, dr. Marko: The Notion of the Class Struggle and Marxist Social Theory

Teorija in praksa, Ljubljana 1976, Vol. XIII. No. 5-6, p. 358-368

Marx's differentiation between the notion of labour "observed abstractly, irrespective of historical forms" and notions comprising "concrete socio-historical forms of labour", should not be neglected in other concepts of Marxist social theory (e. g. notions of society and social formation, material and spiritual culture, base and superstructure). Whenever general concepts are indispensable for the identification and specification of the subject of analysis, the questions of "concrete socio-historical forms" should be in the center of attention of Marxist social science. Only when these forms are taken into consideration, does the specificity of the Marxist analysis become clear. In the hitherto-known class defined social formations the concrete socio-historical forms of material production, art, religion, etc. have been determined by the class struggle. In order to recognize them, the specifically Marxist notions of the class struggle, class relations, social formation, base — superstructure must be included. The search for a specifically Marxist theory of society, production, art or religion is, according to the author, illusive.

UDK 351:330

BESTER, dr. Mara: Specifični trg svobodne menjave dela

Teorija in praksa, Ljubljana 1976, let. 13, št. 5-6, str. 345—357

Avtorica izhaja iz temeljnega spoznanja, da tvorijo družbene dejavnosti pomembno sfero družbene proizvodnje in da obstajajo zato poleg družbeno-političnih tudi ekonomski razlogi, ki so terjali ukinitve proračunskega sistema in oblikovanje novega sistema na tem področju. Gre za področje, kjer proizvajajo storitve individualne, splošne in skupne porabe. Potem ko avtorica definira te kategorije in jih razmeji, posveti nadaljnja razmišljanja storitvam skupne porabe, ki pravzaprav terjajo specifični trg menjave dela. V središču pozornosti je problem, kako reševati na področju družbenih dejavnosti tiste funkcije, ki jih opravlja cena blagovnega trga. V zvezi z alokacijo produkcijskih tvorcev razpravlja avtorica o značaju odločanja in strukturi odločanja — s tem v zvezi pa še posebej o interesnih skupnostih kot mestu soočanja ponudbe in povpraševanja. V zvezi s funkcijo cene kot izrazom menjalnih razmerij pa teče beseda predvsem o funkciji in strukturi cene tega specifičnega trga menjave dela ter sporazumevanju kot metodi usklajevanja ponudbe in povpraševanja na obravnavanem področju.

UDK 323.38:335.5

KERSEVAN, dr. Marko: Pojem razrednega boja in marksistična družbena teorija

Teorija in praksa, Ljubljana 1976, let. 13, št. 5-6, str. 358—368

Marxovo razlikovanje med pojmom dela, »opazovanega abstraktno, neodvisno od konkretnih zgodovinskih oblik«, in pojmi, ki zajemajo »konkretno družbeno-zgodovinske oblike dela«, je treba upoštevati tudi pri drugih pojmihi marksistične družbene teorije (pri pojmihi družbe in družbene formacije, materialne in duhovne kulture, baze in nadgradnje). Kakorkoli so obči pojmi nujni za identificiranje in specificiranje predmeta analize, morajo biti v središču pozornosti družbene znanosti vprašanja »konkretnih družbeno-zgodovinskih oblik«. Šele ob obravnavanju teh oblik se pokaže specifičnost marksistične analize. V dosedanjih razrednih družbenih formacijah so namreč konkretne družbeno-zgodovinske oblike materialne produkcije, umetnosti, religije itn. determinirane z razrednim bojem. Njihovo spoznanje zato zahteva vključitev specifično marksističnih pojmov razrednega boja, razrednih odnosov, družbene formacije, baze-nadgradnje. Iluzorna pa je težnja po neki specifično marksistični teoriji družbe, produkcije, umetnosti ali realizacije nasploh.